

В.ЧАПЛЕНЮО

ЛИВОРИЗ

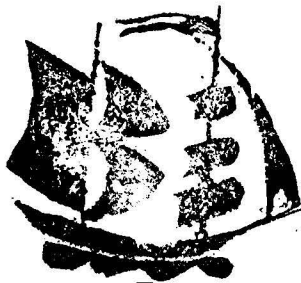
A.R. STRILBYCKYJ M.D.
4112 Euclid Ave.
Fort Wayne, Ind. 46806

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

П И В О Р І З

ІСТОРИЧНО-ПОБУТОВА ПОВІСТЬ

ВИДАННЯ ДРУГЕ, ПЕРЕРОБЛЕНЕ

diasporiana.org.ua

Нью-Йорк — 1965

Надруковано 500 примірників

Printed by Nasha Batkiwshyna 133 E. 4th Street, New York, N. Y. 10003

ВІД АВТОРА

«Пиворіз» — один із трьох моїх перших більших прозових творів, його я написав після повістки „Братов'я” (надрукована в журналі „Червоний шлях”) та повістки „Кругойдучі вітри” (надрукована в альманасі „Плуг”, ч. 3). Перші розділи повісті „Пиворіз” я спробував був надрукувати в „Червоному шляху”, але редакція їх мені повернула з „резолуцією” Павла Тичини: „Добре. А тільки: де ж найбільша верства?” А восени 1929 року ці розділи помандрували зі мною до ДПУ (як я був заарештований у справі СВУ). Коли через сім місяців мене випущено й повернуто мені ці розділи, я взяв далі над цим твором працювати. У цій своїй праці я спирався на науково-історичну літературу про українське місто XVII-XVIII століть. Але не можна сказати, щоб я почував себе тоді дуже впевнено в цьому матеріялі. Тим то я, написавши три чверти твору, надіслав написане Миколі Зерову, щоб той дав мені оцінку мого писання. І Зеров таку оцінку дав, як це видно з його листа до мене з 14. XII. 1934 р. Коли твір був закінчений, я звернувся з ним до „Книгоспілки”, і там його було прийнято до друку. Зі мною підписали навіть договір (з боку видавництва підписав цей договір П. Байдебуря). Але незабаром після цього в „Книгоспілці” зайшли великі зміни, тоді, здається, заарештовано головного редактора О. Слісаренка, а новий редактор (не знаю його прізвища) сказав мені: „Заберіть цей твір, — вам і нам буде краще”. А це вже був час, коли й мене викинули за межі України, і я фактично „випав” з українського літературного життя. Проте, переcheкавши деякий час, я написав листа до П. Тичини, щоб він порадив, до якого видавництва з цим твором мені звернутись або хоч до якого архіву здати, як не можна надрукувати. Тичина відповів мені: „Як можна підшивати живу людину до мертвих архівних справ!” і порадив надіслати до Державного видавництва в Києві. Там передали моє писання до кабінету молодого автора (отже, як нового, невідомого ще письменника), а по якомусь часі я одержав його назад, з двома рецензіями — І. Ле (негативна) і якогось П. Северова (російською мовою, але позитивна). Тікаючи на захід під час уже другої світової війни, я захопив із собою й „Пиворіза”. (Жалю й досі, що не взяв тоді переробленої повістки „Кругойдучі вітри”, із зміненою назвою „Вітрино”). 1943 року, у Львові, „Пиворіз” був надрукований. Повість мала певний успіх, як про це свідчили тогочасні рецензії, зокрема критична стаття В. Барки в берлінській газеті „Голос”. Але, проглядавши тепер текст „Пиворіза” для другого видання, я побачив, що перевидавати давній текст без змін ніяк не можна. Чимало бо було ще в ньому (як на моє

теперішнє розуміння) ознак письменницької недосвідченості, що виявлялася в таких вадах, як от недостатня розробленість сюжетних ситуацій, недоробленість деяких образів, не завжди переконливі мотивації, нерівності в мові й мовостилі. Великим мінусом твору було неповне охоплення суспільних складників міської людности України. Навряд чи можна уявити життя українського міста першої половини XVIII ст. без жидівського складника, а тимчасом у „Пиворізі” жидів не було. Я ж писав його тоді й за таких умов, коли гумористичне трактування жидів було б рівнозначне з „контрреволюцією”. І не випадково в творах українських „радянських” письменників того часу (та й пізнішого, і не тільки українських) жидів, як таких, немає, за винятком, може, тільки таких „перестраховочних” образів, як ідеалізований Зяма в А. Любченка та натякові Хая й „товариш Лайтер” у М. Хвильового (твори „Свиня” й „Іван Іванович”). А я з самого початку попівся був на цьому „матеріалі”, вивівши „невродливу” жидівку в своєму ранньому оповіданні „Страйк”. Хоч та жидівка була подана позитивно як керівниця страйку на „непівському” підприємстві, але аранжери моєї „проробки” на початку 30-их років (такій от І. Степаненко й інші) використали реалістичність цього образу („невродлива”) для обвинувачення в антисемітизмі. А вродливої жидівки Лії, що була в тому ж оповіданні, ці посіпаки „не помітили”. От чому в «Пиворізі» жидів не було. А що видавня „Пиворіза” було здійснене під час найтрагічнішого періоду в історії європейського жидівства, то ця прогалина й тоді не була виповнена: робити тоді жарти з жидів було б, справді, жорстокою нетактовністю.

Тільки тепер, опинившись у вільному світі, я зміг доповнити людський типаж повісти, вивівши в ній жидів, а також циган, і потрактувавши їх, як і українців, згідно з характером твору, гумористично, а може, й сатирично.

Крім того, я подавав чимало й інших, уже не зв'язаних із жидами та циганами сцен, описів тощо, поробив зміни в мові. Тим то можна сказати, що це „Пиворізі” у новій редакції. У новій редакції, але не новий твір, бо основна концепція доби, а також сюжетна схема залишились ті самі.

В. Ч.

З «ХРОНІКИ ЖИТТЯ» МАНДРОВАНОВОГО ДЯКА ПАНА ТЕОФАНА КОЗКИ

Добре мені було, як я в місті Н. дякував, було що з'їсти й спити, було в чому й походити. Але, як мовлять, і на меду знайдеш біду. Не довелося мені за лихими ворогами в тім добрі довго пожити, а тії вороги біди та кривди непереносні мені починили. Найбільше заподіяв мені лиха ворог мій, тамтешній сотник, скурвий син Процик Скороздра. Одного разу, як я був напідпитку, він із своїми козаками, всьому світові на глум, вимастив мені дьогтем те тіло, що його й називати не годиться. Не зміг я такої образи йому, вражому синові, подарувати і, мало часу перегодивши, заскочив його, під чаркою ж, із чималою асистенцією свого школярства та й відреванжував добре киями. Але після того довелося вже мені притьомо світ за очі тікати. Як той казав:

Оце ось вам малюю (дулю!)
І з міста геть мандрую.

I

Зібралася компанія
Невеличка, але чесна.

Народна пісня.

Була вже пообідня година, як серед сонної від літньої спеки вулиці полкового міста забовваніла самотня постать подорожнього. Подорожній ішов з того краю вулиці, що широким, добре нажоченим шляхом виходив у соняшно-прозору далечінь полів, до нерухомого млина на обрії.

Коли подорожній підійшов ближче, його постать виросла, кинувши тінь на сірий від пилу спориш, і та тінь замахала довгим костуром та зігнала з придорожнього смітника шумку зграйку горобців.

Горобці пурхнули, ніби їх сипнув хто із жмені. Вони (горобці б то) узяли, мабуть, постать незнайомої людини за одно з тих опудал, що їх звичайно споруджують по городах їм на пострах.

Таке прикре непорозуміння сталося з тієї, либонь, причини, що подорожній був не зовсім звичайно зодягнений. Огрядну, дебелу його постать обпинала довга, аж до п'ят

одежина, а голову вивершував простий солом'яний бриль, що лиснів міддю в гарячій обзолоті дня. В одній руці тримав цей чоловік через плече торбу, а в другій — доброго костуряку, що без нього, як відомо, ніхто в дорогу не йде: у дорозі ж можна і на собак, і на лиху людину накопитися.

Собаки, очевидячки, були й у цьому місті, але через велику спеку та кусючі мухи не було ні одного на вулиці, усі поховалися по холодках.

Людей теж не видно було. Отже, ніхто не займав захожої людини.

А надворі ж було, справді, гаряче! Нагріте повітря було прозоре, як устояна вода-нетеча, і тепле, як та ж таки вода гарячого літнього дня. У цім повітрянім літеплі дрімали, як нерухомі водорості, вишневі садки, осики та берестки. Не рухалися й похилені вже соняшники та стрункі стебла рожі, що майоріли подекуди біля міщанських хат та повіток.

Вулиця скидалася на сільську, бо не тільки хати, повітки та ліси, виплетені з лози, а й круглі стіжки пашні по дворах, схожі на великі жовті вулики, нагадували про село. Впадали в око двоє чи троє дощаних воріт та одна гонтою вкрита хата.

Біля дворів сиділи купки білих та сірих гусей, голови під крила поховавши, і білів скрізь на спориші нерухомий через велику тишу гусячий пух — як великі сніжини, що лежали й не танули. У попільниках кублилися кури, купалися, розкішниці, в тім гарячім поросі, як у купелях.

Опинившись серед отакої безживної вулиці, не побачивши поблизу ані лялечки, подорожній став, зняв бриля, щоб витерти рукавом рясний піт на своєму округлому чолі. Сонце гарячим відлиском заяскріло на його чималій лисині, а та лисина, залишивши спереду мізерний кущик, розлилася по голові гладеньким черенем.

Стояв отак чоловік з непокритою головою, з брилем у руці, і роззирався по дворах. З усього було знати, що він добре здоровився і що спочинок був би йому наймиліший — спочинок у холодку, з холоденькою свіжою водицею, такою приємною в спеку. Такий спочинок могла б, здавалося, дати тінява верба в найближчому дворі, що кидала, звисивши в соняшній дрімоті своє густе віття, темну пляму холодку аж на вулицю. Та втомлений чоловік чомусь вагався й не поспішав у той холодок йти. Його десь, мабуть, бентежило те, що це подвір'я дуже вже сонне було або, може, й зовсім безлюдне, бо хатні двері були підперті ломакою, а вікна зсердини також чимсь попритулювані. Єдиною живою істотою в цьому дворі була велика свиня, обмазана по самі вуха чорною блискучою багнокою. Свиня лежала в

ковбані біля колодязя й мирно, насолодно постогнувала, немов казала: «Хоч воно, може, трохи й нечисто тут, так зате дуже приємно».

Та вимучений у дорозі чоловік, очевидячки, не міг так зрозуміти свинячої втіхи. Отож він і повернув свій притомлений погляд ув інший бік, шукаючи іншого видовища. Така поведінка подорожнього виразно вже свідчила про те, що йому не самого холодка треба було, а його чималий, на сизий колір пофарбований ніс давав на розум, що він звик заспокоювати спрагу не водою криничною.

І от раптом — скоро він повернув голову в інший бік — до його слуху добувся гомін випивацького товариства, гомін, приємний усякому, хто не звик цуратися добрих людей та чарки. Ішов той гомін з недалекого, з приземкуватою хатою подвір'я, а та хата ніби розпливлася, присідаючи, як розпливається покладене на столі тісто.

— «Еге, — звів подорожній не без утіхи брови, ба й повітря нюхнув, щоб упіймати в ньому ознаки бадьорливого трунку: — це, либонь, випивають? Недаремно сказано: як Бог дасть, то й у вікно подасть...» Та потім на мить був усумнився, не пойняв віри своєму слухові й такій приємній несподіванці. Це ж могла бути мана ще — як ото спраглому в пустелі, на безвідді, вчувається дзюркіт холодливого струмка, передвісник близької оази. Ще раз прислухаєся: таки ні, голоси з того двору, справді, було чути, вихвачувався спів.

Тоді подорожній надів на попереднє місце бриля (тобто на свою лису голову) і, рівно ступаючи (сподівання відпочинку додало сили), попростував до того вабливого двору, на гомін отой. Штовхнув ціпком рипливу хвіртку, що від поштовху перехнябилась, розхитана, зайшов у двір і побачив у садку за хатою премилу картину: під гіллястою яблунею трапезувало кілька чоловіка міщан, сиділи на траві навколо рядна з наїдками. А підійшовши ближче, не міг не вздріти зголоднілий та спраглий чоловік на простеленій ряднині чималого боклага з напоєм та свіжопросільних огірків, що десь, мабуть, пречудово пахли кропом та ганусом. У роті йому на саме це видовище покотився цілий потік слини — немов би він уже того чарівного напою та тих запашаних огірків заживав.

— А, пан бакаляр! — загукали привітно назустріч чужому чоловікові випиваки. — Просимо до гурту... до гурту...

Зверхній вигляд подорожнього, а насамперед отой його довгий балахон зразу дав гостинним міщанам на розум, кого вони в особі несподіваного, але бажаного гостя вітають.

Статечний гість похопився був зблизитися до зичливих

людей. Та саме в ту мить, як він мав уже на добридень дати, між ним і товариством стрибнув здоровенний собайло. Де він, той собайло, так несподівано взявся, годі було зрозуміти. Мабуть, перед тим мирно лежав у холодку й чекав на поживу, склавши передні лапи, як руки, а як чужий чоловік появився, ото так стрибонув. Та як гавкне:

— Гав!

Обачливий чоловік сахнувся на один ступінь назад і, пославши поперед себе костура, ширнув ним у гарячу пащу того пса.

На допомогу чужому чоловікові звідкільсь узявся довготелесий, з верблюдячим бігом парубчак і вдарив з розмаху ногою щирого не влад кудлая:

— Чіп сюди!

Собайло аж кавкнув від того вдару, заскавучав та, підбгавши хвоста, відбіг з ображеним виглядом геть. А від боклага з горілкою (без сумніву, то була горілка!) звівся, сам ледве тримаючись на ногах, малий, сухенький чоловічок, очевидячки, господар двору, і пішов назустріч гостеві. У гойдливій його руці був чималий череп'яний кухоль, і того кухля він простяг притомленому з дороги чоловікові.

— Ось випийте, добродію, горілиці... З дороги годиться: вона покріпна...

І засміявся:

— Ких-ких-ких...

Кихкав-сміявся та ще й „хитро” прискалював одно око на своєму нехитрому, як у засмаженого поросяти, видочку, мовляв: ми щось таке знаємо, ких-ких... Ув одній руці тримав кухля, а другою намагався підкрутити миршавого вуса. І цей його кихкіт-сміх, і добрий вираз поросячого видочка показалися гостеві такими милими, що він не дав себе довго припрохувати — узяв того кухля з рук гостинного господаря, кивнув головою: „Будьмо ж!” та й вихилив те, що було в кухлі. Крехнув від великої втіхи, віддав назад господареві кухля, а тоді протер долонею свої безвусі губи, — так, як протирають вусаті люди вуса — в один і другий бік.

А потім підійшов до всього товариства, поклав біля рядна ціпка й торбу, а далі зняв із пліч свого пістрьового балахона і лишився у простій полотняній із зубцями на комірі сорочці, що була геть чисто мокра від поту; бриля зняв і, сівши в холодку, поклав усе своє надіб'я обік себе.

Холодок зразу освіжив йому спітніле обличчя — немов хто провів по ньому холодною рукою. Та й сам він узяв натяг широкий рукав сорочки на долоню й витер ним піт на своєму чолі, так, як це роблять косарі, прийшовши після

ручки до воза. І рухи ці його були статечні, поважні. На виду йому була теж сама поважність, а її, тую поважність, підкреслювала сизина кушкуватого носа.

Так статечний господар, упоравши важливі й невідкладні господарські справи, сідає після праці до столу, а на чолі йому ще стоять суворими згортками клопітні думи.

— Отак буде краще, — не попускаючи ані на малу четь отого свого поважного виразу на обличчі, промовив гість до товариства. — Отака спека! Х-ху...

Господар, що вже також знову присів до рядна, налив йому вдруге.

— Люди добрі! — мовив урочисто, в кухлем у руці, пан бакаляр. — Як на мене, то над перцівку немає від утоми помічнішого. Признаюся вам зразу, що я багато-де бував, багато-чого бачив, а ще більше всяких корисних для людського здоров'я трунків заживав — як дулівка, як калганівка, як вишнівка, як запіканка, як слив'янка, та над перцівку, от побожуся, немає... Будьмо ж здорові, панове товариство!..

І він, кивнувши головою, вихилив кухля.

— Без перцівки біда! — згодився господар і знову засміявся: — ких-ких-ких...

Далі гість висловив своє задоволення з приводу того, що доля прибила його, як, мовляв, ходовий вітер прибиває корабель до причалу, до такого гідного пошани товариства, до трохи чи не статечних цехових братчиків цього полкового міста.

Товариство ще не встигло було впитися, як там кажуть, до чортового паліччя, і декотрі з них ще змогли з освіченою людиною на розмову стати і підтвердити, що вони, справді, статечні цехові братчики.

Найперше зняв мову майстер шевського цеху Ясько Лиходій.

— А скажіть, — обізвався він, сіпнувши себе для сміливості за носа, — скажіть... не знаю, як вас...

— Теофан Козка, колишній спудей і довголітній бакаляр.

— Скажіть, пане Козко, а чи не гріх воно, часом, пити?

Пан бакаляр підвів помалу голову, обкинув поглядом усе товариство і спокійно, вивагом заговорив. Його округлиле чоло засвітилося думкою, а очі надхненням.

— Що краще, — так він почав: — пити чи не пити? Що краще — їсти чи не їсти? Який рятунок і спасіння в стриманості, як вона задрість та ненажерство родить? Яка користь людині від того, що в шлунку в неї сухар та вода, а в голові — ковбаси, ковбики, сало, вареники, меду та вина, напої та найдки? Скажу прямо: це зло у сто раз проти ідіння гірше!

Примовк на якусь там мить, а тоді знов:

— Не подоба людині за життя себе умертвляти. Серед наших людей кажуть: «Заживай світа, поки служать літа». Князь Володимир, вибравши віру, казав: «Веселощі Руси — пити, не можем без того жити». І вибрав ту віру, що дозволяла пити, тобто нашу християнську віру. Так треба розуміти й науку Епікура-Христа. Послухайте, люди добрі, ось такої пісні:

Насищаймо своє тіло, о панове,
Щоб воно було веселе та здорове:
Розумові сита плоть не заваджає,
І наш дух, як той орел, вгорі ширяє.
О бадьоросте сердечна! Ти єдина
Втіха добра на цім світі у людині!

Віршика цього він проспівав своїм м'яким, милозвучним голосом і цим якнайдужче товариству догодив. Цеховики, вихилиючи кухля за кухлем, узяли один з-поперед одного розмовляти з розумною людиною.

Ясько Лиходій, осмілившись більше, ще запитав пана бакаляра:

— От ви сказали, що не гріх пити і самі чарки не цураєтесь, — так чи не через те таких, як ви, й п и в о р і з а м и називають?

— То більше тих, що полюбляють німецьке пиво, — відповів пан Козка. — Хоч воно й я, як кажуть, не від тих грошей, — додав.

— А скажіть, добродію, — спитав ганчарного цеху майстер Гриць Макортет: — ви бували, кажете, скрізь, — так чи є де кращі горшки й макітри... та й миски і глечики за наші? Мабуть, немає? Га?

Пан Козка був у цьому місті вперше і ще не бачив ніяких місцевих виробів, окрім того кухля, що з нього його частували, але, як людина добра, не міг він бути невдячним до цих щиро-зичливих людей і гудити їхні вироби. А втім, і кухля було досить для того, щоб із спокійним сумлінням похвалити. А що ряда дійшла саме до нього, він, щоб можна було подивитись на дно зсередини (дно ж — найважливіша в посудині частина), випив за одним разом горілку, тоді зазирнув у кухоль і сказав:

— Немає.

— А скажіть, пане Козко, — прикинув слово майстер бондарного цеху Хведько Покотило: — чи бачили ви де кращі за наші балії, бодні, діжки?

І тут статечний чоловік не скривив душею: перед ним стояв боклаг із горілкою, зразок, очевидно, місцевої роботи, кругом добра річ.

— А скажіть, будь ласка, — озвався третій братчик, химерно киваючи головою, ніби його тягло на гикавку, і він ніяк не міг гикнути, — мабуть, і линтварі в нас чинять... чинять... чи...

Господар (братчики називали його паном Мартином) хотів був, здавалося, й собі щось запитати, та замість того несподівано вдарився у велику щирість і взяв розповідати про свої статки-маетки. З цієї його мови чужий чоловік довідався, що з нього господар аби-який, такий, що все позичає в людей, а найбільше в значкового товариша Зиновія Борсука, а той Борсук з ним тин у тин живе. Готуючись давати в и з в і л к у своєму учневі, сироті Каленикові, купив набір він у того ж таки Борсука кухву горілки, щоб дати, за звичаєм, цеховій братії учту. А Каленика він учив аж три роки — перепечайного ремесла вчив...

— Он-он-о він, — хитнувся пан Мартин у сидячій позі вбік ліси, де стояв, схилившись на високий пакіл, той парубчак, що оборонив пана Козку від собаки. — Каленику, гов! Иди, вражий сину, сюди! Ких-ких-ких...

Його засмажений видочок поросяти ізжужмився, засвітився дрібнісінькими зморшками, а прискалене око підморгувало панові Козці, мовляв: дивіться, який у мене учень... хлопець хоч куди...

Парубчак слух'яно підійшов до господаря і став із шанобливим чеканням у всій його довготелесій постаті. Але господар раптом забув за нього, — провадив свою мову далі:

— Мавши потребу, купив я в пана значкового товариша Зиновія Борсука кухву горілиці за вісімдесят золотих...

Пан Козка знав ратушне справництво і тепер зрозумів, що пан Мартин намагався в цих словах переказати свій борговий запис у міській книзі.

— ... Мавши я, Мартин Паляничка, потребу... купив і ті гроші повинен буду віддати в прийдешнім 17.. році після Різдва... А не виплатившись означеного терміну, маю тоді свій двір з усіма будівлями й садком йому, панові значковому товаришеві Зиновієві Борсукові у продаж пустити... І пуцу! — гукнув задавакувато чи, може, й розпачливо. — Пуцу, матері його ковінька, ких-ких... Він же давно на мою садибу зазіхає, а моя біда йому очі коле. Тільки ж від Лукії мені буде... ой бу-уде...

Він покрутив сумовито головою.

— Буде мені й за те, що я оце тую горілицю передчасно розпиваю... Буде, як тому мужикові, що його біла жівка і товкла... ких-ких... Ет, — махнув він уже розпачливо рукою: — хай... грець його бери...

І знову кихкихнув, але вже безсило, тихенько. Горілка зв'язала йому язика, і він облишив зовсім говорити, схилив голову на груди і став засинати. Очі йому ще раз розплющились, тільки вже зовсім безтямно. Скинувшись востаннє від середового кихкоту, він остаточно заснув. Його зів'яле тіло перехнябилось помалу набік, а потім і лягло на пачів Козчин балахон.

Отак він, господар випиванки, звів поважну розмову з гостем нанівець. Та й інші братчики теж почали витворяти далі чортибатьказна-що. Ясько Лиходій узяв кухля з горілкою та й випив його до куща бузини, бо йому показалось, що віття того куща, обтяжене важкими кетягами чорних ягідок, схожими на жмутки нанизаних намистинок, проказувало:

— Доброго здоров'я пивши!

Показалось йому, що й жовта курка, вийшовши з садкового бур'яну та прискаливши проти сонця одне око, теж побажала йому доброго здоров'я. Він і до курки випив.

— Доброго здоров'я пивши! — цвірінкнув горобець, сівши на спіле тім'я соняшника, що виріс самостійно серед бур'яну і був тепер, як сонце садове.

І до горобця теж випив.

Отак перепивав до різних речей, аж поки, остаточно впившись, не став стовбула і не заснув.

Знов інший братчик, похмурий чорний чоловіча, що пив досі мовчки, вдарився несподівано у велику тугу, згріб усією п'ятірнею себе за чуприну й почав уперто, зосереджено скубти: прилюдно каявся в своїх гріхах.

— У мене вдома жінка, діти, а я, скурвий син, п'ю, п'ю, п'ю...

Смикав себе за чуприну за кожним отим „п'ю”. Водив безтямно своїми стуманілими очима, але вже, мабуть, нічого не бачив. Його повіки чим-раз тяжче опадали і не хотіли розплющуватись. Наостанку з-під них скотилося по сльозині, він схлипнув — і заснув, перекинувшись навзнак.

Самому панові Козці почало рябіти вочу, і голова взяла схитуватись то в той, то в той бік, дарма що звичайно його голови хміль і не так легко брався.

Так, можливо, все це товариство спокійненько й послуло б, якби не подія, що сталася зненацька — як вихор, як буря схопилася. Цю подію спробував був відвернути отой парубчак — панів Мартинів учень, гукнувши:

— Дядьку Мартине, тітка Лукія йдуть!

І це справило на несонну ще частину гультяїв таке враження, немов би він, той парубчак, повідомив не про прихід господаревого подружжя, а про наближення татар. Вони затурбувалися, зарухалися, скидаючи... пробуючи скидати пе-

реляканими очима в напрямку до воріт. Проте всі ці їхні рухи були цілком безпорадні: силкуючись звестися на ноги, вони, приголошнені страхом, не могли й з місця зрушити. Так тремтять, не сміючи тікати, нещасна жертва жереті-давуна.

Тільки бондар Хведько Покотило спромігся був на сяку-таку дію: поліз рачки в бузиновий кущ, щоб там сховатись. Але й він здолав тільки голову в той кущ ушилити, а вся задня частина його тіла лишилася на видоті. Отже, й це не був, зрозуміла річ, рятунок.

Похмурий братчик — як пізніше виявилось, коваль — прокинувся, сів знову рівно, лупав посоловілими очима.

— Га? Що? — прокинувся був на парубків голос і господар, звівся був на руки, але потім, немов роздумав, знов опустився на попереднє місце, тобто на Козчиного балахона, зручніше поклавши руку.

Найтверезіший будши та бачивши клопіт, що в нього попалося товариство, пан Козка підвівся на ноги та взяв і собі насторожено роззиратися довкола. Навіть балахона свого висмикнув обережненько в Мартина з-під голови та натяг його на плечі. Костура також узяв про всякий випадок у руку. Незабаром углядів він огрядненьку й літню вже молодичу, що швиденько увійшла до двору і, скинувши гнівно на п'яницьке видовище очима, прошуміла чомусь спочатку в хату, а не на місце події. Та за хвилину часу стало ясно — чому: з хати вона вибігла вже озброєна качалкою і гнівна понад усяку міру.

Поява молодичі в такому вигляді поперелякувала вкрай уже тих, що ще могли лякатись, з переляку вони й на мову не здобувались: той каже „я — ні” і той каже „я — ні”, а що „ні”, того й самі не розуміли. Качалка застрибала їм по плечах, а бондареві по тій частині тіла, що лишилась на видоті. А як била похмурого чоловіягу, то приказувала: «А тобі, паскудний ковалю, ось так-о». (Так пан Козка довідався, що то був коваль).

Наостанку розлютована жінка взяла гамселити по спині неприємного, сонного пана Мартина, тобто своє власне подружжя, примовляючи:

— Бач, я на базарі з паляницями, а він біля горілки заходився...

Пан Козка, що спочатку, ніде правди діти, теж отетерів був з дива (а може, й із страху?) та відійшов був убік, те-пер охмолостав і, зблизившись до розсатанілої від гніву жінки, промовив до неї своїм лагідним голосом:

— Чи ж пристойна ото річ — бити лежачого? Схаме-ніться, добродійко!

— А це що за потороча? — люто гамаснула та, а потім

того, вздрівши перед себе особу духовного стану, отямилась і опустила руку з качалкою.

— Благословіть, панотче! — сказала, зопалу не роздивившись, що перед нею не піп, а безбородий чоловік, і схилила голову.

І добрий пан Козка похопився перехрестити її звичною рукою. А як пізніше Лукія згадувала цей його будь-що-будь незаконний для дяка вчинок, він казав, що вигнати диявола з жінки нікому не гріх.

II

Сон та їда
ніколи не обрива.

Народне прислів'я.

— Дякую всьому посполу і Богу святому...

Так подякував пан Козка Лукії Мартинисі Паляниччиси, що пригостила його вже в хаті пирогами з густою „кйкуватою” сметаною поверх спожитого в садку, пригостила й приголубила здороженого чоловіка, змінивши гнів на ласку.

Щоб зрозуміти цю раптову зміну в її, цієї статечної міщанки й дружини цехового майстра, настрої, треба знати, що вона понад усе й усіх у світі шанувала осіб духовного стану і взагалі людей, причетних до церкви.

Укмітливий бувши, пан Козка зразу спостеріг цю її прихильність до свого звання й тут таки, між пирогами та сметаною, розповів їй давню історію про те, як Бог ходив колись по землі між людьми, як приймали його люди і що з того виходило. Хто слав Богові в боки перину, тому він дарував райське життя, а хто клав біля порога на голій долівці, тому — вогонь вічний і муки пекельні.

— І були ж отакі роззяви! — мовила обурено побожна жінка про тих, хто клав Бога біля порога. — Як таки можна так робити!..

І ця історія дуже схвилювала, вона навіть щиро перехристилась до ікон. Та подіяла на неї не з-так, може, сама історія, як оповідацький хист пана Козки, що вмів з усякої, навіть поганенької побрехеньки зробити чудову для слухання річ. Цей хист не раз ставав йому під час його мандрівок у пригоді.

— Якби оце Боженько, — казала далі схвилювана й по-

божна господиня, — завітав як-небудь до мене, я б його так пригостила, так пригостила... усячини б дала..

— Сказано: невідомий день той і година, коли приходить Господь наш, — відгукнувся на це оповідач. — Он Авраамові явився він серед білого дня у вигляді звичайного подорожнього... Так, як оце я...

Почувши цю останню потульну заввагу, господиня знов схопилась була, опитала гостя, чи не випив би він ще узварчику, добрий узвар, із свіжих вишень та морель, холодненький... може б він випив... Та статечний гість, бувши цілком уже їжею уконтентований, відмовився від узвару. А його вже майже сонні від втоми, горілиці й пирогів із сметаною очі мимохіть тепер спинились на огрядненькій таки постаті гостинної молодиці, особливо на її повних, як дві тикви, прудях, обіпнутих рясною сорочкою, на її виду, що з нього так і прискало здоров'я, на чорних, ще ні трохи не злинялих бровах. Очі спинились на постаті й грудях, а в голову нанижнула якась думка, ще невираена, крізь туман випитої горілиці, але спокуслива... Трохи чи не про те думка, що як, мовляв, така замашна молодиця може мати такого чоловіка, як Мартин, з його миршавою постаттю й видочком засмаженого поросяти? Отака пишна молодиця — й такий миршавий Мартинець... отаке казна-що. І це була така настирлива думка, що він її насилу спекався. Але спекався, свідомо відкинув, навіть рукою в повітрі махнув. А натомість попросив у господині дозволу спочити в садочку, десь під деревом, у холодочку. Втома ж була вже, справді, така велика, що він, уставши з-за столу, не зміг удержатись рівно на ногах, а поточився серед хати й наступив на хвіст господарському котові. Кіт кавкнув з усієї сили:

— Кав!

— Це знак, що міру перепоვნено, — сказав пан Козка і, придержавшись за одвірок, вийшов з хати.

Господиня мотнулася швиденько до комори і, догнавши потім пана Козку, дала йому чистеньке ряденце, щоб він прослав собі на траві.

У садку побачив пан Козка сумне видовище, що скидалось мало не на подобу якогось побоевища. Братчики з переляку порозлазились на всі боки — як розлазяться раки на сухому — і так позасинали в найдивовижніших позах. Сам господар, пан Мартин Паляничка, лежав упоперек стежки голівчерева, розкинув руки й роззявив рота якнайширше, мов би для того, щоб туди падало все, що звичайно падає в садку з верховіття. Бондар і далі висів на гілці бузини, висів кроквою, а випнуту частину тієї крокви пригрівало сонце, що тим часом посунулось далі на вечір. З густого

бур'яну добувалися голоси сопілки та сердите гарчання-хропіння, і це був знак, що й там не без живої душі; за це ж свідчила і пара ніг у постолах, що визирала звідти.

Наїджений і напитий, пан Козка не приміг довго придивлятися до сонних людей та вгадувати, де хто лежить, тим то похопився пройти далі (поточуючись, видима річ) углиб садка. У животі відчував він чималу, але солодку вагу. Саме так — солодку, бо мав себе якнайкраще, згідно з прислів'ям «не ївши - легше, а поївши - краще». Теплі приємні струмені пробігали від живота аж до окраїв тіла, і були вони, ті струмені, як солодкий приспів до спання: «Ой ну люлі-люлі!...» Це останнє відчув він особливо тоді, як, вибравши поросле м'якенькою мітличкою місце під якоюсь там яблунею чи грушею (уже не роздивлявся, що воно), та кинувши на ту мітличку аби-як Лукіїне ряденце, ліг голівчерева і заплющив у солодкій знеможі очі.

Але сну якийсь час не було. У голову мимохіть полізли всякі думки, полізли в якомусь туманному безладі. Проте й безлад той був такий, як бальзам на душі, як гойдливе раювання. Голову розгойдувала якась безпричинна веселість, — безпричинна, якщо спустити з уваги повний понад міру шлунок. Отож щасливий чоловік і полинув на хвилях цієї веселости, як на крилах. Куди? А хіба неоднаково — куди? Аби отак линути, линути... А як із туману думок та почуттів визирнув зненацька чийсь ніс (чи не сотників Скороздрин?), він зробив із своїх пальців довгу його подобу і приклав цю подобу до свого носа тому вражому носові на глум...

Можливо, що ця поведінка трохи й доганна для такої статечної людини, як пан Козка, але тут можна згадати ту загальновідому річ, що всяке з нас насамоті частенько таке витворює, що його прилюдно ніколи не відважиться робити. А особливо як іще й під чаркою... Прилюдно ж усяке хоче бути бездоганим. От хоч би й гетьмани українські — правобережний чи лівобережний. Прилюдно вони висловлювались приблизно так: «Гей, панове отамани! Гине матка наша україно-малоросійська, а безбожний недоляшок (або „наймит москаля“) її розпинає... Боже, рятуй Україну!» А що вони „насамоті“ виробляли, особливо в боротьбі з своїми особистими ворогами? Богдан Хмельницький навіть своєму шуринові Гладкому потайки голову відрубав!

Та й оті всякі етикетки врочисті більше личать великим панам, аніж розумам. А з пана ж Козки було не якесь там велике цабе (але не абиякого розуму людина, слід відзначити). Тим то він і міг насамоті поводитись досить вільно, ба й трохи, може, легковажно. Міг на всю свою охоту гладити себе по животі, щоб рівніше розподілити оті приємні

шлункові струмені, міг почухатись там, де несподівано за-свербіло. А згадавши своїх Н-ських ворогів, тих ворогів, що через них йому довелося дяківства-бакалярства позбутись та з того міста п'ятами наживати, він скрутив дулю та й по-слав її кудись у простір. Щоб їм, мовляв, тим ворогам, не-легко гикнулось. Не вмів бо прощати по-християнському во-рогам своїм, а завсігди боровся з ними скільки було змоги. Це й визначало його життя в тому чи в тому місті: жив доти в якомусь місті, доки не „придбавав” собі таких воро-гів, що за ними вже життя йому не було, — і тоді вже тікав кудись-інде. Не слід думати, що такі вороги довго йому не траплялись. Аби була добра людина, а лихі люди на її до-лю завжди знайдуться!

Обернене догори панове Козчине обличчя, масне від тепла й поту, відчувало на собі світляне мереживо. А те ме-реживо рухалось і тремтіло в холодку на траві, на стеблах, на сухих гілочках та схованому в траві торішньому листі від найменшого поруху гілок угорі. Від цього світляного лескоту пан Козка ще раз розплющивсь: угорі густо рябі-ло, заткавши небо, темнотіняве знизу листя, а там, де тка-нина листяна розривалась від отих порухів гілочок, світнисьв прийємний блакит неба.

У вуха настирливо лізло, приєднувалось до безладу ото-го суцільне дзизчання садової комашні, невидних істот го-лоси, а з-між них вирізнялося басисте погукування джме-ля. Він, джміль отой, пронісся раптом із своїм гудом над самісіньким пановим Козчиним носом, а в тому гудінні на-полегливо вже забриніло зичливо-приємне: „Спи-и”...

— «Скоро засну, — солодко подумалось півсонному чо-ловікові, — зас...»

Та в цю мить над його головою горлато заскрекотала сорока — ніби млинове колесо заскакало по шестірні, — і пан Козка мусив знову розплющитись. Хотів був обурений чоловік махнути на нахабу рукою, але вже не здолав звести тієї руки: рука вже спала; хотів був ногою ворухнути — і теж не зміг: і нога вже спала.

— «Наївся кулішу, що й ніг не поколишу», — подумав. Здолав ще тільки язиком вимовити неголосно:

— Киш, горлата... ки...

Але вже зовсім не зміг якось відгукнутись на те, що впало з гілля йому на обличчя: те „щось” так і присохло білою плямою біля носа.

А угорі вже не сорока скрекотала, а співав солодко якийсь райський птах, у барвистому, як у павича в хвості, пір'ї, птах — як сонце осяйний.

Потім панова Козчина душа вийшла з тіла, відчувши

легкість уже не земну, а небесну. Озираючись, душа із здивуванням побачила, що жила вона досі не в тілі, а в звичайнісній трухлявій колоді.

— «І як я могла в отакому поганому жити!» — здивовано подумала вона. — «А пані ж Лукія сказала, що я хоч куди козак... Чудні люди на землі і химерні смаки мають!»

Побачила душа поперед себе два шляхи — широкий і вузький і, згадавши правдиві слова з святого письма про те, що праведники йдуть вузьким шляхом, а грішники — широким, вибрала вузький. Ішовши цим шляхом, уздріла по якимсь часі душа прекрасне видиво — новий Єрусалим, сонцесяйне місто, що в ньому живуть вічно праведники. Місто це, з усіма своїми вежами й мурами трималося в повітрі на пасмузі хмар і через те скидалося на чарівне мариво. Але не мариво то було, а таки справжнє місто, бо воно не віддалялось (як це буває з маривом) у міру того, як зачудована душа підходила ближче.

На якийсь відстані від міста душа побачила й підійшла до якоїсь торговиці — не торговиці, а до чогось на те схожого. Скрізь стояли великі терези, такі, як на ярмарках, коли на них важать збіжжя, що його привозять козаки на продаж. Біля тих терезів з одного боку стояли янголи божі, істоти з лебединими крилами і в образ ясні, а з другого — слуги князя тьми Велзевула; в цих крила були кажанячі, та й обличчя мали пекельники похмурі.

Бувши укмітлива, збагнула зразу панова Козчина душа, що це таке: це важили гріхи й добрі діла померлих людей. Міркуючи про те, до яких їй терезів підійти, вгляділа душа знайомого ще з міста Н. янгола, в блакитно-рожевому вбранні, з мечем у руках. Так він був намальований у соборній дзвіниці на картині Страшного суду, на темному старовинному малюванні. Ще там, на тій картині, світлий образ цього оборонця праведних вигідно відрізнявся від чорних рогатих пекельників і брав очі всіх вірян, особливо жінок. Це йому радив пан Козка ставити свічки та молитись, кажучи, що за ним жертва ніколи не пропаде — не так, як за іншими святими.

Тямлячи добре, що скрізь добро роблять здебільшого за добро ж, а не за зло, як воно годилося б християнам, душа попростувала до того свого знайомця. Та тільки-но вона до тих терезів зблизилась, як назустріч їй цілим роєм кинулися пекельники, галасуючи:

— Наша! Наша...

Зблизька чортяки були такі страшні, що стах відвійнув від них сердешну панову Козчину душу, як вітер. Але в ту ж мить між збентеженою душею та пекельниками став

вопняний того янгола-знайомця меч — як пучок соняшного проміння.

Та пекельники негавали, викрикуючи її гріхи великі.

— Хіба вона не їла в піст ковбас, сала?!

— «Горе, горе!» — вжахнулася душа.

— Хіба не пила горілки?!

— «Горе, горе!» — жахалася душа.

— Хіба не чинила вона, будши нешлюбована, перелюбства?!

— «Горе мені нечестивій!» — розпачливо каялася прегрішениця.

Пекельники кинулися до терезів і взяли накладати на шалю купу гріхів, і та шаля швидко пішла вниз під радісне стрибання чортів.

— «Горе, о горе!» — ридала душа.

Коли це зненацька залунав широким відгомонам у всіх кінцях світу милозвучний голос, милозвучний і такий дзвінкий, немов би то мільйон гучнострунних арф забриніло разом:

— Слухайте мене, слухайте! Слухайте, всі бідні й знедолені! Которий бо хоче душу свою спасти, то погубить її, а як котрий згубить душу свою ради мене, то той спасе її...

І разом з тим порожня шаля терезів швидко пішла вниз, а навантажена гріхами, навпаки, підскочила, ніби її хто підкинув, угору, дарма що на неї, крім гріхів, начіплялася ще й ціла купа чортів, вимахували в повітрі ногами й хвостами, смикали її вниз.

Чи не так і на землі, серед людей буває? От здається, що людина накоїла лиха, порушивши загальнообов'язкові закони, та як найвищий носій і охоронець тих законів, — король чи гетьман великий, скаже, що та людина якось йому прислужилась, то тії злочини спадають з неї, як з гуски вода.

— «Як добре, — подумала зрадувана панова Козчина душа, — що моє тіло не було ні королем польським, ні царем московським, ні гетьманом українським, ні полковником, ні сотником, ні купцем, ні ковалем, ні кравцем, ні шевцем, ні кушнірем, ні гончарем, ні хліборобом, а було слугою Бога на землі. Не від чого ж мої й гріхи, як не від мого бурлакування во ім'я Господне... А мені ж казали: не воює Козка, не шиє чобіт Козка, нічого не робить Козка, аж воно, бач, у Бога і я заробила...

Тоді підійшов до душі янгол-знайомиць, з радісним усміхом на виду, і мовив голосом-співом:

— Їди, праведна душе, прямо в рай.

І душа відчула, що ноги її йдуть, не торкаючись землі.

Щиро дивуючись із премудрости божої та славлячи ймення його, опинилася вона перед райською брамою, перед осяйним лицем прибрамного янгола. О так, це був справжній рай! Його, цього міста-раю, мури були збудовані не з простого каменю, а з великих брил коштовних самоцвітів — з шафіру, з рубіну, з хризоліту, з берилу, з топазу тощо, і каміння те осявало все навкрузи веселковими барвами всуміш із золотом ширососяйного сонця.

Меч-промінь прибрамного сонцевидого янгола не тільки не зупинив душі, як вона зблизилась, а ще й показав їй дальшу дорогу в середину раю. Отож незабаром вона й опинилася в розкішному саду з яскраво-зеленими кучеряволистими деревами, з шовковими травами та холодками поміж ними. Запашне повітря раю, заповнюючи прогалини між тими деревами, мінилося ніжними полисками блакитної та ніжно-рожевої барви — ніби легкі світляні веселки з'являлися й зникали... з'являлися, мінилися своїми переливами й зникали... А все це — і дерева, і полиски ніжних кольорів — відбивалося в свічадах райських озер.

Поміж тими деревами та на узбережжях озір ходили, не торкаючись землі й зазнаючи вічної насолоди, прозоробілі, виткані з променів тіні — праведні душі.

— «Не каятиметься той, хто на грішній землі будує церкви, купує дзвони, справляє ставники, ставить свічки перед іконами», — подумала ніжно зворушена панова Козчина душа.

І знову залунав широким відгомном у всіх кутках уже раю отой милозвучний і такий дзвінкий, як бренькіт мільйона гучнострунних арф, голос:

— Це оселя божа й людська, і Бог тут веселиться з ними разом, і тії люди — його люди, і він довіку вже буде з ними, Бог їхній...

— «Це з апокаліпси, — зрозуміла душа. — А я, грішниця, думала, що то все бредня.

Крім людських душ, у раю були ще й душі різних тварин, звірів та птахів, але також тільки гідні цієї безмірної насолоди. Із хижаків тут була того лева душа, що не розірвав пророка Даниїла, як нечестивці вкинули були його в рів. Потрапили сюди душі тих тіен, що не зблизились уночі до розп'ятого на Голготі Христа. У чималому озері сплескував хвостом і робив водяні веселки той кит, що не перетравив у своєму шлункові пророка Йону, як Бог віддав був йому цього сумнівця. Три дні й три ночі тримав, а не перетравив! У тому ж озері метушилась та риба, що самохіть пішла в мережі святих генисаретських рибалок. На верховітті одного дерева сиділа душа того ворона, що носив

м'ясо пророкові Єлисеєві в пустелю. З трав'яних в раю найбільшу пошану мав той осел, що возив матір божу в Єгипет, як вона, остережена від Бога, тікала з своїм святим немовлятком та з святим Йосифом від кровожерного Ірода. Вівцям теж належало тут одно з перших місць, бо, за словом божим, до раю мали потрапити найперше ті, що на землі були найостанніші. А вівця ж, як відомо, найпосліду- щіша між тваринами тварина. Це ж із неї люди найобразли- віші приказки поскладали: „дурний, як вівця”, „молодець проти овець, а проти баранця і сам — як вівця” і всяку дурну людину бараном називають.

— «О так, у царстві своїм Бог підніс вівцю якнайвище, — подумала панова Козчина душа, побачивши ягнятко, що лежало біля лева. — Та й сам син божий, що страждав і був розп'ятий за гріхи всього світу, найчастіше подобу вівці прибирає, а г н ц е м називається».

По якомусь часі, наче на підтвердження отієї думки Козчиної душі про агнця божого, явилось її очам чудовне видиво: на горі, що височіла серед раю, показався сам аг- нець божий у надзвичайному сяйві, а роги його були в нім- бі. Унизу біля гори товпилися праведні душі й голосно йо- го, того агнця, славили, роблячи на обличчях радісні ус- мішки.

— «Мабуть, агнець божий, — подумала, тее бачивши Козчина душа, — не любить, щоб у його царстві були по- хмури, як у царстві дияволовім».

А як вона це подумала, залунав знову отой милозвуч- ний голос, що дзвенів, як мільйон арф, а тепер голос гово- рив про райське щастя, про те, яку нагороду дає праведни- кам Господь за терпіння й муки, що їх зазнали вони від диявола. Очевидячки, Господь уважав за потрібне раз-у- раз нагадувати праведникам про свою добрість. Трохи чи не так і на землі, в людських державах, носії найвищої до- броти — королі та гетьмани полюбляють про це своїм підданам нагадувати, — про свою добрість.

Вельми дивувалася панова Козчина душа, бачивши й чувши все це. Пішла далі. На одній райській галявині гуля- ло чимало білих, зітканих із променів тіней, а між ними нечутною ходю, не торкаючись землі, ходили янголи божі з вогняними мечами в руках, з тими мечами, що ними вони так влучно поражали пекельників. Не розуміючи гаразд, для чого в раю озброєні янголи, вдалася панова Козчина душа до однієї райської душі з запитанням:

— Навіщо тут озброєні янголи? Хіба і в мурах раю диявол загрожує праведникам божим?

— Ні, — відповіла запитана душа, — це для того, щоб

декому не заманулось, згадавши земне життя, повернутись до спокусника-диявола.

Ще дужче здивувалася допитлива душа.

— Отак пак! Як можна тікати з раю до диявола?! Чудасія...

Пішла далі. Впало їй ув око, що всі праведні душі дуже вже тонкі та хупаві були, і, мавши сумнів, щоб до раю могли потрапляти тільки ті, що багато піснікають (на світі ж є немало й товстих попереків, гідних раю!), звернулася знов вона до найближчої тіні з запитанням:

— Чим ви живитеся тут?

— Ми слухаємо спів янголів божих, нюхаємо райські пахощі, — була відповідь.

— А-а, — мовила панова Козчина душа розчаровано: рай починав їй уже не подобатись. Ба більше: їй уже поземному закортіло їсти, а серце стисла туга за покинутим на грішній землі. Єретична туга...

Хотіла була душа піти далі, аж тут біля неї спустився раптом шестикрилий херувим, зробивши тими шістьма крилами справжній вихор. Наша душа аж на ногах ледве встояла в тому вихорі. І сказав їй той херувим (уже склавши свої білоснігові крила), що вона своєю допитливістю та недовірою до божої премудрости виявила неповну свою готовість до райського життя, і що Господь Бог, з великої ласки своєї, дає їй змогу підготувати себе до нього.

Не встигла й здивуватися з цього панова Козчина душа, як опинилася знов біля свого тіла-колоди. Їй доводилося тепер уже притьмом у неї, в тую колоду, лізти. І вона, згадавши насолоду від їдження, що зазнавала в цій колоді передніше, похочилася скористуватися нагодою і мерщій повернулася до свого грішного тіла.

— «Що то господиня Лукія дасть на вечерю?» — подумалося зголодній мандрівниці-душі, як опинилася вона вже в теплі власного тіла.

— ... Та й випити б не завадило, — продовжив пан Козка вголос тее бажання своєї душі, прокидаючись.

— Буде й випити, добродію, — озвався на це якийсь голос.

— Ти херувим?

— Який херувим? Бог з вами! Я Мартин Паляничка, майстер перепечайного цеху... ких-ких-ких...

— Мартин? — лупнув пан Козка очима й побачив схилену над собою постать, що була вже, либонь, йому познаку.

— Еге... А що це вас так паскудна сорока обляпала? — показав пан Мартин пальцем білу пляму в гостя на обличчі.

— А-а, — лапнувся пан Козка рукою за обличчя, щось

невиразно пригадуючи. А потім і на лікті звівся та позіхнув так, що аж щелепи йому залущали.

— Я вас уже не раз приходив будити, — пояснив пан Мартин: — на снідання будив, на обід будив, а це вже по-луденок. Ви з учорашнього дня спите...

— Я завмирав, у раю був, — мовив поважно пан Козка.

Ш

Хліб над усією іжею пан.

Народне прислів'я.

Відпочивши з дороги, пан Козка взяв знайомитися з містом. Базарного дня пішов він до середмістя. Там посеред широкого майдану-вигону гордовито височів собор, а біля нього, поміж крамницями, ятками, рундуками, столиками й возами кишіла народом торговиця. Вона була схожа на розворушений мурашник, а перекупки, що гузалися в білих попередниках біля своїх паляниць, бубликів, сластьонів, біля садовини й городини, скидалися на муравок із мушкками.

Білий із зеленим дахом п'ятибанный собор рівно сягав у блакит гарячого серпневого неба, золотіючи хрестами. Біле фарбування собору та яскріння золотих хрестів, на спілку з сонцем, веселили день і торговицю. Соняшне сяйво гра-ло на дощаних полинялих будівлях крамниць, лежало ясними плямами на наметах яток, сковзалось по солом'яних брилях та смушевих шапках базарян-чоловіків, по жіночих очіпках, золотіло на білих високих паляницях, схожих на великі печериці, на міді бубликів, шкварчало в сковородах із сластьонами.

Пан Козка розумівся на тонкощах будівництва, тим і спинився насамперед перед цікавим утвором мисця-будівничого — перед собором і взяв пильно його розглядати. Впали в око йому колонки з позолоченими капітелями, вишукані лінії барокового щита, що прикрашав чоло церкви. Не зовсім сподобалась йому окремо від церковної будівлі збудована дзвіниця — як огрядна молодиця в зеленому очіпку, але все разом, церква й дзвіниця як цілість, таки було цікаве.

Захотілося панові Козці взнати ймення будівничого, і він, зайшовши в огорожу, постукав ціпком у двері сторожівки-школи. На цей стук прочинилися двері, і зсередини

виглянув рудий, заспаний і розпатланий чолов'яга, що мовчки й неприязно обкинув поглядом незнайому людину.

— Чи не скажете, добродію, — спитав поважно пан Козка, — хто будівничий храму цього?

— Старченко.

— Старченко? — перепитав статечний чоловік із здивуванням. — Старченко Хведір? Добрий майстер і на всю Україну славний! А чийм коштом — чи не знаєте, часом?

Непривітний чолов'яга ще раз, либонь, уже з підозрою, оглянув допитливого незнайомця (аж тепер пан Козка побачив, що він сліпий на одно око), але на це питання таки відповів:

— Пана полковника Солонини, батька теперішнього полковника.

Це сказавши, невічливий рудобривець сховався, зачинивши двері перед самісіньким пановим Козчиним носом.

— Отакої! Чи на тебе, чоловіче, не тую?! — мовив обурено ображений чоловік. — «І бувають же отакі чортяки!» — вилаявся подумки. Постояв хвилину, а потім знов вийшов за огорожу, щоб звідти, на відстані, ще раз оглянути будівлю. Став, заклав руки за спину й дивився вгору, а на виду йому була сама зосереджена поважність, поважність знавця й цінителя. І в цій позі він не міг не привертнути до себе уваги базарян, як не могло не привертати уваги взагалі щось нове в цьому невеликому, хоч і полковому місті. Особливо зацікавилися новим чоловіком жінки. Тільки ж помилкою було б думати, що вони звернули на нього увагу як на особу чоловічої статі, дарма що й з цього боку його, чоловіка при здоров'ю, вони навряд чи могли гудити. Але насамперед їхню цікавість розпалювало те, що він завмирав і був на тім світі. Цю новину Лукія Паляниччиха встигла вже рознести по всьому місту, пишаючись тим, що ця, майже свята людина, оселилася в неї. Отож декотрі й зрозуміли панове Козчине оглядання собору як велику побожність статечного чоловіка. А дехто добачав у цьому ще й докір соборному дякові та його школярам за гороб'ячі гнізда, що їх вони ніколи не видирали на дзвонах. Горобці ж, як про це всяке знало, — грішна птиця. Це ж вони (про це не раз згадував у своїх казаннях соборний протопоп о. Саватій) заподіяли колись сліпоту праотцеві Товітові, як він ліг був спати під стіною проти того місця, де були їхні нечестиві гнізда: запорошили йому очі — й він осліп. Вони ж таки, горобці б то, допомагали мучити й розіп'ятого Христа, вичвірінькуючи: «Жив, жив...»

Але пан Козка, звичайно, не про це думав. Він думав про будівельний хист мурових діл майстра Хведора Стар-

ченка та про фундатора храму — полжавникового батька небіжчика Солонину, що десь, мабуть, перебуває тепер «на лоні Авраамовім», тобто в тому розкішному раю, що його сам пан Козка нещодавно відвідав був. Нагрішить, думав він, людина, продасть душу дияволу, проживе на вторговані гроші в достатках років до сімдесятьох, а тоді на ті ж таки гроші збудує церкву і тим купить собі вічне раєвання...

Отже, й отакі будь-що-будь не зовсім побожні думки викликало в нього оглядання собору, дарма що з нього був слуга того Бога, якому цей храм присвячено.

Навтішавшись огляданням собору, пан Козка пішов у саму гущу базару. Але його статечна постать у пістрьовім балахоні та з ципком у руці не загубилася серед базарної метушні. Крислатий його бриль, як великий соняшник, ходив рівно поміж іншими брилями та смушевими шапками козаків та селян, що стояли біля своїх возів із ярмами та лежачими сонними волами, — воли собі спокійно, крізь той сон, ремигали, а їхні господарі щось там продавали — кавуни, дині, гарбузи... Появлявся панів Козчин бриль і біля очіпків отих палянишниць, бублейниць, сластьониць, біля перекупок з олією, з маком, з медом, з горох'яниками.

З багатьома базарянами добрий чоловік отаким робом і зазнайомився. Оце підійде до котроїсь сластьониці, заведе мову про речі поважні — про Бога та про той світ, а та, слухаючи його, халне швиденько з-під попередника, що ним звичайно сластьониці накривають макітру з тістом, кине на гарячу сковороду та й дасть статечному чоловікові ковтнути, рада, що він ушанував її своєю увагою. А він ще й похвалить її перепечайний хист:

— Знамениті у вас сластьони, добродійко!

А горох'яниці, глитнувши її гарячого горох'яника, скаже:

— Ваші горох'яники хоч би й гетьманісі на стіл...

Цей ряд на базарі, перепечайний, з-між усіх рядів найприємніший був. Його хлібний, оліяний, медовий запах вабив усякого та забивав дух дьогтю, рогож, а також мішався з запахом свіжого дерева, що йшов від сусіднього бондарного ряду, де стояли новісінькі, виготовлені на осінь діжки, балії, цебри, боклагі тощо.

У перепечайному ж ряді мала свого столика й Лукія Мартиниха Паляниччиха. Зблизившись до цього її столика, пан Козка застав тут і самого Мартиниха, що не завжди був на базарі, бо звичайно торгувала сама Лукія. Пан Мартиних був, як і завжди, веселий. Уздрівши „пана бакаляра”, він зробив на своєму видочку засмаженого поросяти привітний усміх, прискалив хитро око й кивнув головою в той бік,

де був шинок, — з того шинка виходили, поточуючись, поодинокі базаряни.

— Чи не кортить вам отуди, добродію? — спитався. — Ких-ких...

Він уже встиг полюбити цього доброго, анітрохи не гордого чоловіка, що ніколи не відмовлявся від чарки, не цурався його товариства. Проте цим разом з його натяку нічого не вийшло: його дружина Лукія, почувши це, так зирнула на нього, що він мусив від цієї думки відмовитись, хоч трохи й ніяково було перед чужим чоловіком. Будь-що-будь він же таки господар хати! Та й у святому ж письмі сказано, що жінка повинна слухатись чоловіка, а не навпаки. Але Лукія частенько таки про цю премудрість забувала і гримала на чоловіка, немов би він був у неї наймит, а не господар. От і тепер, щоб вигнати з його голови саму думку про шинок, вона загадала йому роботу — сходити додому й прислати Калеником ще паляниць.

Пан Мартин почухав потилицю й промовив жартома:

— І дух мій уже не дише на ці паляниці! За ними ніколи й угору глянути... Чиста тобі біда... ких-ких...

— Не кажіть так, пане Мартине, — мовив на це поважно пан Козка. — Біда, як паляниць нема, а як є — не біда...

Він присів на ріг столика, бо, як людина огрядна, трохи притомився, ходивши по базарі, та й спека давалася взнаки; на його кушкуватому носі виступив піт, як на сластьоникові олія. Сказав, звернувшись до господині:

— А в вас же й паляниці навдивовижу! Я б їх навіть на той хліб не проміняв, що його колись пекли дуже уміятно київські ченці з лободи, дарма що то печиво святих рук...

— З лободи? — сплеснула руками пані Лукія. — Що то вже як свята рученька!

І зідхнула; склала на животі свої тілисті руки, що були такі завтовшки, як ув іншої дівки литки, і похитала побожно головою. Була в білому нагруднику, з позасукуваними рукавами сорочки і на виду під цю гарячу пору літна. Огрядна її постать пушила очі чоловікам, а дрібний Мартин скидався біля неї просто таки на комаря.

— А чи не знаєте, добродію, на яких ото вони дріжджах учиняли? — спитала. — Чи, може, на розчині? Клади ганус чи ні?

— Цього вже, паніматко, не скажу, а тільки пекли добре. І тим лободяним хлібом голодних годували. У «Патерику Печерському», в житії Прохора-чудотворця сказано: «Із зілля, називаного лобода, творили хліб солодкий, а з пелу — сіль молитвою своєю».

— І сіль?

— І сіль.

— А горілиці, часом, не робили? — прикинув і Мартин від себе питання.

Але відповіді на це питання йому не довелося почути, бо саме тут до столика стрибнув здоровенний рудий собайло і ввігнав свої здорові зуби в пухку свіжу паляницю. Собака той ходив увесь час поблизу, ходив з байдужим виглядом, немов би то нічого цікавого на столику й не було, а тепер скористувався поважною розмовою власників паляниць і вхопив те, що йому було потрібне. За мить він був з тією паляницею далеко, проскочивши попід ногами людей, що його переймали. Схопивши пан Мартин ломаку, що була про такі трапунки напихваті, спробував був теж погнатись за нахабою, та він так швидко, як той пес, не вмів бігати і мусив повернутися ні з чим. Жалкував уголос, що не довелося хоч раз потягти злодюгу.

Пан Козка взяв заспокоювати стурбованого чоловіка тим, що, мовляв, може, собака має більше права на хліб, як людина. І розповів при цій нагоді народний переказ про хлібний колосок. За цим переказом, спочатку Бог створив був колосок на все стебло, а як люди, мавши хліба подостатком, перестали його шанувати, огнівився й хотів був той колосок зовсім обчухрати. Дійшло ж було до того, що одна нечупара винесла з хати дитяче лайно хлібною шкуринкою. Але під ту хвилину — як Бог хотів колосок обчухрати — нагодився собака та й став просити, щоб Бог залишив хліба хоч на його долю. Отож Бог і залишив той вершечок, що тепер є...

— І були ж отакі нечупайди! — мовила із щирим обуренням Лукія, блискаючи гнівно очима з-під своїх чорних брів, мавши на увазі ту нетімаху, що підтирала дитину шкуринкою.

Пан Козка аж замилувався цим гнівним поглядом замашної молодичі, а тоді промовив:

— Бог все милостивий і добрий, але вміє й гніватись та карати нечестивих.

— Та що воно й було б, — сказала Лукія, — якби він був тільки добрий! Ніхто б тоді й до церкви не ходив, на часточку не давали б... От і мій, — кивнула головою на свого чоловіка, — якби не боявся пекла, то ні говорив би, ні..

Та той, що про нього ця мова була, саме в цю мить огрів з усієї сили нового нахабу-пса, що також замірився був потягти паляницю. Ударив — і відскочив, немов злякався того пса: неподалік серед базарного руху показався значковий товариш Зиновій Борсук, заправши яскравими бар-

вами свого вбрання. На ньому були блакитні саєтові штани, шалевий пояс туго обтягав зелений жупан на його повному животі.

Торговиця з пошаною схилилась перед паном значковим товаришем, що пильнував корогви самого пана полковника і був дуже багатий.

Пан значковий товариш згорда поглядав своїми якимись наче червоними очима то в той, то в той бік, видимо, оцінюючи продаваний крам. І на виду він був червоний та повний, мов надутий. Густі, сивуваті вже вуса звисали вниз, обрамлюючи голене підборіддя, підпиране повним волом шії. Одна рука його лежала на руків'ї почепленої при боці шаблі, а друга держалася за пояс. Червоні сап'янці на ногах прогортали нешвидко базарну пилюку.

Пані Лукія, вгляdivши Борсука, прихилилася до чоловіка й зашепотіла: посилала поспитати багатого сусіду про борошно — чи не позичив би ще.

— Іди скажи: «Сусідоньку, велика ваша ласка...»

Доброму ж чоловікові (панові Козці б то) раптом не захотілося балакати: йому зробилося сумно, коли він побачив пониження своїх друзів. Уставши з столика, він мовчки відійшов геть.

— «Пан Борсук загарбав собі отой собачий колосок та й гендлює», — так він думав, ідучи на другий кінець базару. Ще здаля він уздрів купу молоді — парубків, дівчат, а також малюків, що шастали їм попід ногами. Та молодь слухала кобзаря. Самого кобзаря пан Козка побачив аж тоді, як трохи протовпився у той гурт.

Кобзар, вельми вже старий та миршавий дідок, з рідкими клаптиками волосся на облізлій голові, що на ній мажно відлискувало сонце, сидів на якомусь пеньку чи перевернутій діжечці, а кобза була притулена до його колін, — стара-престара кобза. Замість очей мав старий червоні ямки і ними дивився, покиваючи в такт своєму співу, в вічну темряву. Своїми шкарубкими, вузлуватими пальцями мацав він наосліп по заялозеній дейці та по струнах і видобував із тих струн тихий бренькіт, красовитим сумом оповиваючи колишне, давноминуле.

Роззявляючи під білими клаптиками вусів беззубого рта, він проказував слова про смерть гетьмана Хмельницького:

То не чорні хмари ясне сонце заступали,
Не буйні вітри в темнім лузі бушували, —
Козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали...

Голосок у кобзаря був старечий, деренчливий, але ще із залишками колишньої м'якості й приємности.

Пан Козка, що любив музику та співи, навіть сльозу пустив, а як старий закінчив, щиро похвалив його:

— Оце так! Спасибі, діду! Якби я оце був гетьман або інша яка значна особа, я б тебе озолотив, старий...

Не добравши гаразд, що саме сказав цей чудний у попівському вбранні чоловік, кобзарів поводитар, хлопець, що сидів досі, байдужий до всього, і кидав знечев'я назад себе грудочки, простяг до нього свою мисочку.

— Шкода, хлопче! — мовив із щирим жалем у голосі добрий чоловік. — У мене ані шага зараз. Я ж іще ні гетьман, ні полковник...

І вивернув обидві кишені свого балахона, а до гурту, що озвався на це сміхом, звернувся з такими словами:

— Чи ви не думаете, часом, що гроші — мірило людської гідності? Що той тільки й гідний пошани, хто має ці мерзенні побрязкачі? О ні, мої любі, на людській натурі це тільки випадковість. А люди всі народжуються однакові, тільки виховання робить їх або добрими й гідними пошани, або лихими й не гідними людьми зватись. А виховання без освіти неможливе. От ви, може, чули, є на світі люди різного кольору — білі, як от ми, жовті, як китайці, чорні, як арапи, що в них тіло таке, як халява, вимащена дьогтем. Один такий арап був у царя Петра... був, а може, й досі ще є... Так ув освіченого чорного з освіченим білим більше спільного, ніж у неосвіченого білого з освіченим білим. І є такі білі, жовті чи чорні, що мають багато грошей, але в них, невихованих, неосвічених більше спільного з хижими вовками, аніж із справжніми людьми... Чи втямки вам таке? Га?

Дівки знову стали хихотіти та ховатися одна за одну, згідно з їхнім дівочим звичаєм. Та й парубки не так уже сміливо дивилися в очі „панові бакалярові” (вони, либонь, уже також чули про нього), посміхались ніяково.

— О, ви таки смієтеся? — повів свою мову пан Козка далі. — А чи хоч знаєте ви, хто був той славний муж, що про нього пісню щойно слухали? Бачу, що не дуже знаєте... Гай-гай, скоро ж нарід забуває своїх героїв!

І він при цій нагоді розповів молоді про великого гетьмана, що визволив, разом з їхніми дідами, свій нарід з-під „неудобноносною” кормиги лядської. Хотів був сказати й про іншого великого гетьмана, що закінчив своє гетьманування боєм під Полтавою, за згадав, що в пана полковника Солонини та в Зиновія Борсука й тут могли бути такі вуха, як у того казкового осла, що на три версти сягали. З цієї ж причини не сказав і про те, що „теперішний” Апостол намагається на спілку з старшиною знов простих людей під свою — за-

мість лядської — кормигу підгорнути. Цареві московському догоджають...

Не сказав такого, а махнув тільки рукою і пішов далі. Трохи розважив його п'яний, що потрапивши із шинку на базар, притьмом хотів лізти на чужого воза, бо десь, мабуть, думав, що на дорозі ніякого воза немає, а як щось і маячить, то то тільки так йому по-п'яному ввижається. Не-хапливий господар воза силкувався його переконати, що те „щось” — таки справжній віз, із ярмом і з волами, що, лежачи обабіч війя, мирно ремигали.

— Тобі не сюди треба, — казав господар.

— Я сам знаю, куди мені треба... не вчи мене...

— Тобі он-куди треба.

— Я знаю, куди мені треба...

Кінець-кінцем він таки стеребився на полудрабок, але звідти... став стовбула — ногами зачепився вгорі, а руками став у базарну пилюку.

— А, бодай тебе... гуска вбрикнула, — мовив пан Козка, посміхнувшись. І додав:

— *O sancta simplicitas.*)*

Далі його увагу привернула стара жидівка, що купувала біля одного воза в селянки курку. Схожа на відьму, із закарлюченим носом, вона тримала курку за ноги й продмухувала в неї під хвостом пір'я, щоб побачити, чи сита.

Селянка турбувалась, немов боялась, що та візьме курку й не заплатить грошей.

— Та чого ти боїшся? Краще дивись, щоб твоя курка не випурхнула!

І показала єдиного жовтого зуба в роті, а це мало означати сміх з приводу того, що в селянки один край запаски висунувся з-під окравки.

— „Геніяльний нарід, — подумав про жидів пан Козка. — Накинув свою фантастичну історію — Біблію третині людства, створив християнство — і вміє отак купувати курей...”

Пішов далі...

*) Свята простота.

IV

- Дівчинонько мила,
що будеш ти їла
на вкраїні далекій?
— Сухар із водою,
аби, серце, з тобою...

Народна пісня.

Три роки тому, як у пошесть померли разом чоловік і жінка Чорнії, лишивши сиротою шістнадцятилітнього хлопця, між подружжям Паляничками відбулася знаменна розмова. Розмовляли тоді, як ішли з похорону, коли в їхніх вухах ще стояв глухий гуркіт грудок, що падали на труни похованих.

— Може б, ми взяли хлопця? — спитався обережно жалісливий Мартин Паляничка, змахнувши кулаком сльозину, що з ока докотилася була аж до його віхтюватого вуса.

— Про мене, хоч і візьм'їм, — озвалася його дружина Лукія і також витерла настирливу сльозу своїм натягнутим на долоню рукавом сорочки. — Бо йому ж, сердешному, ні до кого й прихилитися. Та й я вже чисто нездужаю, в боку коле...

(Це було, як уже казано, за три роки до поданих у передущих розділах подій).

І вони взяли того хлопця, записавши в цеховій книзі перепечайного цеху ось таке:

«За цехмістра Артамона Тисячки став у науку серпня 21 дня 17... року до пана Мартина Палянички померлого козака Петра Чорнія син Каленик на три роки, а визволившись в підмайстрі, стане в нього ж робити за платню.

З Каленика вийшов дуже пильний учень і перепечайне ремесло опанував на кінець навчання якнайкраще. А головне — що він умів тісто вимішувати так, що воно, пшеничне, пахуче, робилось пружке, як те молоде тіло. Оцим він найбільше й догоджав своїй господині Лукії Паляниччиси.

— Вже ніхто не вмієть тіста так, як наш Каленик. — хвалилася вона перед іншими перепечаями, ба й ставила Каленикову роботу навіть самому господареві, Мартинові б то, за приклад, гідний наслідкування.

— Ти хоч би повчився в нього, старе ледащо, — зверталася вона до чоловіка.

— А навіщо мені вчитися? — викручувався Мартин. — Я вже старий, не довго мені жити... А на тому світі ніхто хліба не пече. Он пан Козка каже, що в раю душі райські пахощі нюхають — не паляниці їдять, ких-ких...

— У раю? — обурювалась Лукія. — Ти думаєш, у раю будеш? Краще слухай, що отець Саватій про пекельну смо-лу каже...

А Каленик від похвали, бувало, ще й дужче припилънує, так інколи широко, що й крапля поту, дивись, упаде йому з чола на те добре вимішене тісто.

Крім того, Лукія хвалила Каленика ще й з іншого бо-ку — хвалила його парубоцьку вроду. Особливо охоче ро-била це тоді, як на розмові була якась дівчина. Саме так — коли була дівчина, чужа людина. А без чужої людини, по-свійськи, парубкові доводилось від неї чути не тільки такі приємні речі. І це цілком зрозуміло: у людському житті, чи то в житті королів та гетьманів великих, як от хоч би й ув одноокого Скоропадського з його Настею, що, як казали люди, наділа на чоловіка плахту, а сама взяла булаву, чи то в простих перепечайів, не самі-но свята, а й будні є. Ну, а бу-денна мова звичайно не те, що святкова.

„Святкова мова” в Лукії Паляниччихи про Каленика бу-ла приблизно ось така:

— Каленик у нас вродливий — високий, як короков, і брови, дивіться, які в нього гарні — як шнурочки. Він у матір удався. А небіжка Ганна була хіба ж така гарна... Ба-чите, як зашарівся?

Дівчата сміялись, а він радий був крізь землю прова-литись. Але не провалювався, а натомість зривався на кри-лах угору — та й летів, та й летів, аж ті дівчата, що слу-хали ці похвали, з очей зникали... він мріяв про ще кращих...

А Лукія невгавала:

— Та й письменний він у нас, псавтир уміє читати. А який він пишний буде, як ми справимо йому козачку, шапку з решетилівського смушку та чоботи порубоцькі...

Парубок звертав увагу не тільки на перше, а й на ос-таннє — на оті обіцянки-цяцянки: козачку, шапку та чоботи. Бо він уже добре тямив, що самого високого зросту та чор-них брів не досить для того, щоб бути вродливим. І він де-далі дужче став зневажати свої ноги в постолах, бо ті пос-толи робили з його струнких парубоцьких ніг верблюдячі ратиці.

На жаль, здійснення отих обіцянок-цяцянок господарі ввесь час відкладали, дарма що вони зобов'язані були це зробити, згідно з записом у цеховій книзі. Щодо цього „бу-денна” Лукііна мова була звичайно така:

— Рано ще йому парубкувати. Хай уже на той рік спра-вимо...

Отим то в Каленика з якогось часу почало прокидатись якась прикре почуття до господарів.

— „Хвалять, — під таку руч про них думав. — Хвальба, кажуть, сорочки не дасть”.

Але дівчата, зрозуміла річ, нічого про ці „буденні” справи не знали. І чувши оті Лукіїні хваління, скидали сміливо на гарного парубка очима, дивились так, як може дивитись сама палка молодість, втілена в постать гарної чорнобривої дівчини. Ох, дівчата, дівчата! Ви вогонь, присок на пару-боцьке серце!

Від того приску Каленик палав-червонів, немов хто поливав його обличчя гарячим окропом, — і летів, летів... Але була одна дівчина, що від неї йому не хотілось нікуди летіти, а хотілось на місці від збентеження й щастя вмерти. Це була Мотря Борсуківна, дівчина-пташка, що прилітала вряди-годи по-сусідськи до „тітки” Лукії з якимись там своїми дівчачими справами: то взори для вишивання вибрати, бо Лукія добре на тім розумілася, то показати готові вишиті вставки або лиштви.

З Мотрі була балакуча, жвава, смілива дівчина, та ще й на вроду така, що хоч кому, то вподобалася б. Хоч королеви, хоч гетьманичу. А такими здебільшого й бувають — балакучими, жвавими, сміливими, та й усім подобаються — не які, а такі багатих батьків дочки. Та хоч Каленик не був ні королеви, ні гетьманич, але Мотря й на нього, слухаючи Лукіїні вихваління, так, як ото сказано, позирала.

Але Каленик її боявся і, як зустрічав де, то так бентежився, немов би то не чарівна й кохана (скажемо прямо) дівчина була, а якийсь полоз, що обчаровує смертельними чарами свою жертву. Розумів, що треба щось сказати — і не міг, не міг повернути язиком, на якесь слово здобутись. Стрів він якось її, несучи в хату дрова, в сінях, несподівано стрів, вона зиркнула на нього з-під доба, і це подіяло на сердегу так, що він випустив з рук тії дрова.

Мотря засміялась і побігла.

На цю пригоду нагодився пан Козка і, подумавши собі „он воно що — закохався, виходить”, уголос промовив:

— Блаженна молодість, що здатна звичайнісінькі речі прибирати в шати найошатніші, прикрашати до найбільшої міри. А втім, щодо жінки, то це, може, й варто робити. Адже жіноча стать нашому братові, чоловікам, так само потрібна, як і інші речі найпершої потреби — хліб та корисні трунки. Хоч і буває часом тая жіноча стать така гірка, як горілка. Проте молодому вона звичайно показується солодшою за мед чи вино добре. Але це не псує порівняння: і найкраще вино в певних умовах скисає. Пізніше, звичайно...

Каленик мовчки слухав.

— А дівка не погана, — сказав пан Козка про Борсуків-

ну. — Я хоч і на літі вже, а молоду вроду розумію. Тільки ж це ні до чого вже мені. Натура погано вчинила, що людина, старіючись, з одного боку, не втрачає потягу до молоді вроди, а з другого — перестає бути принадою. А ця таки гарна, врагова дочка!

Такою своєю мовою пан Козка вкрай парубка засоромив. Він просто не прибирав, як бути: і дрова б то збирати, і з місця не зрушить. Але в його погляді крізь сльози хвилювання заясніла вдячність до доброго чоловіка за похвалу коханої дівчини.

Хоч як боявся Каленик зустрічів із Мотрею, але в його життя ввійшла потреба її бачити, чути її дзвінкий голос, що видобувався десь із глибини її рухливих грудей та відгукувався в його серці. Найкраще йому було тоді, коли він її бачив чи чув так, що не треба було говорити. Найчастіше це було, що він бачив її в Борсуковім дворі через тин (таки височенький), як вона від хати до комори абощо пробігала. Інколи він міг углядіти її в Борсуковім садку, що був межа в межу з Паляниччиним — як вона ходила туди черешень чи вишень ірвати. А як черешні та вишні скінчилися, закоханий парубок загодя почав туди навідуватись, щоб довідатись, чи не достигли сливи або груші.

Буваючи в садку, Мотря співала ніжних пісень, а найчастіше отієї, що в ній мова про кохання самозреченне мовиться:

Козак від'їжджає,
Дівчинонька плаче:
Куди їдеш, козаче?

І парубкові здавалось, що то про нього пісня, що то вона, Мотря б то. піснею з ним розмовляє, навмисно голосно співає, щоб він чув. Не випадає бо дівчині першій словами про кохання говорити... То він від'їжджає, а вона за ним плаче... Може, то було й не так, але він так думав.

Взагалі брак живої розмови з коханою дівчиною Каленик надолужував мріями. О, мрії, мрії! Кого ви не заводили в оману! А особливо молоденькі серця... Зводив Каленик собі на очі у мріях Мотрин образ — звивисту, як у молоді гадючки, постать, жвавї оченята, що стріляли, як Купідонові стрілки, на всі боки (про ці стрілки якось йому сказав пан Козка), не турбуючись тим, що, може, декого й болюче ранили, устоська гожі та чорні брови. У Мотрі брови були такі, як і в її матері, старі Борсучки, але в матері вони були товсті, як кошлаті гусениці, а в Мотрі — тоненькі, гладенькі. Був чар необорний у швидких рухах її молодих ніг, що блискали литками з-під запаски (в будень) чи з-під

плахти (в свято), як вона „бігла”. Саме так — бігла, бо вона ніколи не йшла помалу.

Розуміючи добре, що багатий та гордий Борсук ніколи не віддасть дочки за перепечайного підмайстра, Каленик мав про якесь незвичайне, таке, як у казках та піснях буває, поєднання з коханою своєю. І хоч певність цієї істини — що Борсук не віддасть за нього дочки — дедалі, в міру того, як він розумнішав, збільшувалась, він усе таки не переставав мріяти, стверджуючи цим ту загальновідому істину, що чуття на розум не зважає.

Мріялось йому, що щастя його здійсниться, здійсниться, здійсниться... Що хоче кажіть, а здійсниться!

От Мотря, закохана в нього понад усяку міру, скаже своїй матері: „Мамо-голубко! Я ні за кого не піду, ні за кого в світі, тільки за Каленика”. Мати, звичайно, спочатку скаже, що він нерівня їй... Нерівня — це правда. Але як би він її кохав! Як би кохав! Ні один багатий полковниченко не зможе так кохати! А хіба щире чуття не варте багатства?! Скаже так, напевно, стара Борсучка — що він нерівня їй, бо вона теж горда й уперта. Каленик не раз чув, як вона кричала, немов перекупка, на своїх найминок. Але потім вона, стара Борсучка, бачивши невтішні доччині сльози, таки зволить її волю і скаже батькові... Визвіряться гордий пан Зиновій Борсук, таке почувши, закричить, затупотить ногами, а можливо, й батога вхопиться... Сердитий страшенно пан Зиновій Борсук, і очі в нього страшні, червоні, як у розлютованого бугая... Але він, Каленик, любить його, як батька, а якби віддав дочку, ще дужче шанував би та любив... Еге, можливо, навіть батога вхопиться. Але батько — не чужа людина, і кінець-кінцем пожаліє рідну дитину, прийде до нього, до Каленика, і скаже... у прийми його прийме...

Якже цього не станеться, якщо старий Борсук таки затнеться, — все здійсниться інакше. Мотря викрадеться вночі з батьківської хати, пройде обережно на Паляниччине подвір'я (а Бровко її не займе, бо вона його часто хлібом годує) і стиха постука-пошкряба своєю білою ручкою до нього в коморі (влітку він у коморі спав). І скаже відважна дівчина:

— Угечемо, любий, далеко-далеко...

— На вкраїну далеку? — питає він.

— На вкраїну, любий...

І часом було таке, що розмріяний парубок, справді, напружено прислухався до вночішньої тиші. Ба навіть раз чи два він, дійсно, чув знадвору шкрябання, але то шкрябав (бувають і такі глузування долі!)... попільнастий Лукіїн кіт, що його вона звичайно викидала на ніч з хати.

Образ коханої дівчини стояв перед Калеником і вабив... вабив з непереможною силою... От тільки одягтися ні в віщо! А вже ж і в и з в і л к а не за горами!

І набігало його серце на віроломних господарів:

— „Сякий-такий, немазаний, — згадував Каленик з гіркістю Лукіїні хваління, — а щоб одягачку справити, так ні... У хвалінні вашим не піду до церкви чи на вулицю...

... Була субота, заходив святий вечір. Лукія пириала, мов несамовита з хати та в хату, вихала в дуженьких таки руках то помийницю, то цебер з водою, щоб раніше ради святого вечора закінчити роботу. Зашарілася на виду від того пирення, як не займеться, пасмо чорного волосся вибилося з-під очіпка, але вона того не помічала. Коротка запаска висувалася з-під окравки, вона її на бігу вільнішою лівою рукою підтикала, не спинялась...

Пан Козка допомагав Каленикові рубати дрова, а як цю роботу скінчили, сів під коморою на східці рундука, в холодок ніжно пригаслого вечора спочити й чекати на господиню, щоб у приятній, тихомирній розмові відпочити не тільки тілом, а й душею. Господаря, пана Мартина, не було вдома: кудись відвihnувся.

З-під комори панові Козці було видно господиню, як вона вибігла з хати, і статечний чоловік вряди-годи скидав на неї очима, милувався її господарською впадливістю, а також її... жіночою вродою. Десь у його свідомості зринав навіть приємний здогад, що трохи чи не його присутність у цьому дворі так заохочує цю жінку до роботи. Як про це він думав, у грудях йому починали перепурхувати, як метелики, якісь там, як на його вік, навряд чи й доречні вітерці, і тії вітерці збуджували в його тілі, здавалося б, зовсім непотрібні, але... солодкі бажання.

— „Як багато, мій Боже, даєш ти нам спокус, щоб перевіряти нашу силу духову... — подумав, обережно зідхнувши, замислений чоловік. — А найбільша з тих спокус жінка...

Він ковтнув слину, що несподівано, з доброго дива покотилася в роті.

Упоравшись із своєю роботою, до комори прийшов Каленик і теж сів на східці.

Пригасле вечерове сйиво йшло з-за комори і спалахувало яскравим полум'ям на шибках хатніх вікон, перетворюючи їх на челюсті печей, повних червоного вогню. Але поряд із світлом туди ж, до хати тяглася й тінь від комори, заміряючись погасити тее сйиво, і близька остаточна перемога вечорових тіней уже виразно відчувалася на подвір'ї.

Спека денна вже спала, а натомість заходив приємний похолод, хоч Бровко, той собака, що колись хотів був жив-

цем проковтнути пана Козку, а тепер лежав біля панових Козчиних ніг, ще коли-не-коли висолоплював свого червоного язика, не діймав віри тому похолодові. Оце звисить того язика через зуби, подихає, зарухавши вовнистими боками, — і знов заспокоїться.

Упрорідь по подвір'ї ще ходили кури, вишукували щось там у спориші, але було з усього знати, що вони ладні вже кожної хвилини на сідало податись.

Було тихо, стояла справжня сільська (не міська!) тиша, тиша літнього вечора.

Коли це враз десь там на вулиці затупотіли сотні ніг, замукали з непогамовною тугою корови, замекали розпачливо вівці, немов би їх на заріз гнали, загукали, лаючись, чередники. То йшла з пасовища череда.

Густа хмара куряви, ніби її хто лопатою підкинув, насунулась на подвір'я і стала важко осідати в нерухомих повітрі. Курява душила степовим полинем та кізяками. Коли вона, тая курява, дійшла до комори, пан Козка взяв несподівано зводити голову вгору і, зробивши на обличчі вираз здивування, ніби доброї нюхти зажив, голосно чхнув. Покрутив потім того задоволено головою і мовив:

— Добре чхнулось! Отак чхати — здоров'я заживати.

Після цього пан Козка звернувся до Каленика і сказав з властивою йому прямою:

— Постеріг я, козаче, що тобі до мислі Борсуківна. Хороша врагова дочка! Тільки ж горенько тяжке: вона багата, а ти бідний. А це, як ти сам здоров знаєш, не абияка перешкода. Для голяків багатство при дівчатах — це щось таке, як оті страховища в казках, що стережуть красунь. Пам'ятаєш — коли чув де таку казку: на горі стоїть замок, а в тім замку, в кришталевих покоях живе царівна-красуня. А вхід до того замку стережуть змії-дракони семиголові. Лізуть відважні лицарі на ту гору, стинаються на смерть із тими драконами... А втім, у такій недосяжності, коли хоч, і найбільша насолода здобуття жінки. Жінка нам тоді найбільше смакує, як із неї або роблять божище (так робили колись лицарі в країнах західних, що слугували „дамам”), або беруть, головою важачи, як здобич. Так кохають жінок наші запоріжці, беручи їх у гаремах під час бою в ворожому місті чи й своїх денсубудь гвалтом. А в нас же, як ти вже, мабуть, знаєш, не тільки за гвалт, а й за перелюбство, тобто за любов з обопільною тих чоловіка й жінки згодою, стягтям шії карають. Проте люди частенько й на таку кару не зважають — чинять тії гвалти та перелюбства. Велику бо силу вклала натура в цей обопільний потяг двох статей... Щоб продовжувався рід людський на землі...

Пан Козка замовк на мить, знову підвів був здивовано голову вгору, замірившись, либонь, ще раз чхнути, але не чхнув, не вийшло. Махнув рукою і повів мову далі.

— Отака, козаче, справа. Середина ж — це буденні сварки та бійки чоловіка з жінкою, з своєю рідною жінкою, що на неї він має найзаконніше право. От хоч би й наші господарі — пан Мартин та пані Лукія: живуть, як собака з кішкою... Тільки ти не подумай, голубе, що я невдячність чиню, так кажучи, невдячність до добрих людей, що дали мені при лихій годині притулок та харч. Тут я з'ясовую істину, а вона ж за всяку приятель вища. Ще один стародавній мудрець сказав: «Платон — друг, та істина — більший за нього друг...»

Помовчав, а тоді знов:

— А втім, і пані Лукія, якщо її поставити на якесь із отих двох перших місць — на горі в замку чи як трудно здобувану здобич — може стати жаданою мрією... дарма що вона не така красуня, як ота царівна...

Тут статечний чоловік знов відчув у грудях оті недоречні вітерці, ковтнув слину.

— Ну, а твоя, хлопче, дівчина... гарна, як справжня царівна...

Він подумав трохи, а тоді нахилився до Каленика (той сидів на нижчому східці) і мовив притишеним голосом:

— Чи не вчинити б і тобі, козаче, так, як учинив колись Хведір Лісовський, що підмовив дівку, дочку значного козака Степана Улізка на втечу? Дівка подала вночі Хведорові своє добро у вікно, а потім утекли до попа і повінчались. Отак би й ви зробили, а старий Борсук не де б дівся — простив би потім. Що ти в міщанському тепер стані, то не біда: он Сомко був крамаренком, а бач, і гетьманства був доскочив. Це єдиний спосіб поєднатися тобі з коханою... Га? Що ти на це скажеш?

І додав, помовчавши хвилину:

— А я б із милим серцем допоміг вам, попа знайшов би...

Каленик червонів і мовчав, зігнаний на слизке, хоч розумів, що добрий чоловік йому добра зичив: він боявся свого бажання, своєї мрії. Тим то він майже зрадив, коли побачив господиню Лукію, що вийшла з хати з явним заміром іти до комори ж таки, до їхнього товариства.

Пан Козка й собі перемінив раптом мову, сказавши притишеним голосом:

— Не кажи, голубе, господарям того, що я про них тобі оце казав. Істина в житті не завжди буває до діла. А я ж іще не маю певного пристановища...

Лукія принесла з собою ряденце, прослала його на м'якому спориші і, підгорнувши плахту рукою, сіла. Вона була вже причепурена: замість чорної запаски на ній була тепер картата плахта, зелена корсетка й грезетовий очіпок. А на виду в неї стояла вже святкова урочистість. Цю урочистість трохи порушував її погляд, що ніби зненацька заціпався не за кого, як за її статечного гостя — за пана Козку б то.

І пан Козка не міг не зрозуміти того, що й переодяглася вона не для кого, як для нього, і кидала погляди з певним значенням. Та й як цього не зрозуміти, коли вона переодяглася, а не йде до вечірні святої! Чує ж, як дзвін у соборі бевкає: бев! Зрідка, з чималими проміжками, і так на молитву настроює: бе-ев... Отже, вона, така побожна, й вечірню для якоїсь там мети занехаяла! На саму думку про ту мету в грудях пана Козки схопився був уже справжній вихор. Але той вихор доводилося ще тамувати. І пан Козка озвався трохи пересохлим голосом:

— Гарний сьогодні вечір, паніматко. Ось гляньте-но...

Він зробив рух рукою, немов показував довколишній світ — сизорожеве вечірне небо із застиглими кучерявими хмарками на ньому, а на тих хмарках бурів відсвіт заграви.

— Як у храмі божому, сама обзолота, а ваша хата — як кивот дорогий...

У цих його словах було більше від його великої середової втіхи, аніж від справжньої краси хоч би Паляниччиної хати, перехнябленої, з низькими вікнами. Але буває часом у людини таке чуття, що, як чарівне світло, прикрашує й не дуже гарну дійсність.

У пані Лукії теж, видимо, було таке чуття, і вона вже захватно дивилася приємному гостеві в вічі. Ніхто б тепер ані на крапельку не поймав віри, що це та сама жінка, що могла качалкою п'яниць гамселити, що дотинала рідному чоловікові не то щодня, а й щогодини як якась кара божа, що на базарі лаялася з іншими перекупками, кобенила всяк у світі. Це тепер була чепурна, свідомо своєї тілесної чарівливості молодиця, навіть соромлива трохи...

Отак те чуття переставляє жіночу натуру!

Непомітно, любенько розбалакалися про се, про те...

Коли це Бровко раптом як не зірветься на ноги, та як не гавкне басовим голосом, а вуха нашорошив, шукаючи ними й очима небезпеки. А потім до ліси, що від вулиці, кинувся. Усі глянули туди, куди побіг Бровко: верхи на тій лісі, як на коні, недосяжний для Бровка, сидів хлопчак і свистів. Скидалося на те, що він хотів у двір перелізти, а тим свистом кликав на допомогу Каленика.

Каленик похопився прогнати собаку. Годі малий ізліз додолу, й підійшов до гурту, підсмикуючи свої не можна сказати щоб дуже чепурні штани: одна холоша на коліні була розпанахана, а на другій красувалася латка. Був без шапки й босий, ноги були чорні від засохлого болота, як у мурина, зашкарублі, з „курчатами”. Кирпатий його ніс, бачилось, так і нюшив на всі боки, щоб виявити, звідки чим пахне.

Це був один з місцевих школярів, один із хлопців того гатунку, що могли зненацька не тільки на лісі появитися, а й на хаті десь, у бовдурі димаря, ба й у курнику чи біля бодні з салом. Каленик назвав новоприбулого Тимком.

— Чом же ти, Тимку, у хвіртку не йшов, а поліз на лісу? — обізвався до хлопця пан Козка. — Через лісу, мабуть, ближче? Га? Отака чудасія!

Хлопчак на це ані словом не відгукнувся, а, вгледівши на приспі біля хати попільнастого Лукійного kota, що „вмивався” спокійно у відсвіті заграви, умить опинився біля нього, вхопив його за хвоста, обкрутився з тим котом на одній п'яті і потаскав його насеред двору. Кіт, заскочений отак несподівано, вже на землі, спочатку глянув здивовано на нахабу, а тоді, зрозумівши все, кинувся вистрибом до комори, пробіг повз людей та й югнув у дірку в дверях, зроблену для нього.

— Пішов уже нишпорити, — сказала Лукія й поклікала неспокійного гостя, приобіцявши щось дати. А як Тимко прибіг, вийняла з якоїсь там своєї кишені смаженого соняшникового й горбузового насіння й дала йому.

Пан Козка несподівано зацікавився школярем і взяв його розпитувати про школу, про вчителя, як його на прізвище.

— Крутяк, — назвав Тимко прізвище свого вчителя, лущаючи завзято насіння. — Рудий, як собака...

— Що він, б'є?

— Б'є.

— Тільки суботами чи й так... коли заманеться?

— Суботами й так...

— Не похвалив би я його за це, — обернувся розсудливий чоловік до господині Лукії, хоч це, здавалося, робив так, щоб і хлопцеві на розум дати. — Треба, щоб і в цьому ділі, в битті, був порядок: бий, та знай, коли й за віщо.

— А ви ж йому що на це? — знову звернувся до хлопця.

Та як школяр на це задовільно не відповів, він спитався про інше — чи багато їхній учитель прибутку має.

— Заробляє Крутяк досить, — відповіла за хлопця пані Лукія: — люди дають і за вінчання, і за христини, і за по-

хорони. Тільки він усе це гарбає собі, а цих, — кивнула головою на Тимка, — кривдить дуже.

І зідхнула:

— Сироти ж вони бідні.

Надворі раптом почало прояснюватись, тіні почали тікати й гускнути по кутках: сходив місяць. Він почав вилазити з-поза Борсукової клуні, круглий і великий, як діжа. Разом із його світлом на землю стали спускатися спокій і тиша ночі. Ставало дедалі тихіше й у місті, тільки де-не-де ще гавкали собаки та в якомусь із ближчих дворів рипів біля колодязя звід-журавель: щось тягло запізнено воду.

У цей час прийшов додому господар, Мартин Паляничка. Він був на зборах свого перепечайного цеху й приніс цікаву звістку про те, що незабаром буде цехова учта, і тоді він дасть Каленикові визвілку.

— Ну, як? — прискіпався він жартома до Каленика. — Радий, сякий-такий сину? Га? А вже що учту вшкваримо, так і великі пани нехай заткнуться, ких-ких-ких...

Лукія встала, взяла рядно, струснула його й пішла в хату готувати вечерю.

Пан Козка провів її поглядом аж до хати, а разом чомусь згадав із великою прикрістю артикули „Статуту” та книги „Порядок”, що в них про горлове карання за перелюбство мова мовиться. Але, не зважаючи на це, він тут же таки схвалив свій потаємний замір: так подіяв на нього чудовий цей вечір та розмова з доброю господинею... це підказало йому чуття, за всякі артикули сильніше.

Школяр Тимко також залишився вечеряти, зрозумівши співчутливі щодо школярської долі Лукіїні слова як чемне запрошення на вечерю.

V

Зібралися ми всі тутечки,
Не простії люди, все реміснички.

Ой дай же нам, Господи, що ми зібрались,
Що ми собі трошечки понапивались.

Народна пісня.

Збори перепечайного цеху звичайно відбувалися в господі цехмістра, бо небагатий цех не мав свого цехового двору. Тепер цехмістром був Артамон Тисячка, і то в його

домі мали відбуватися ті збори та учта, що на них Каленикові Палянички повинні дати визвілку.

Зборам передувало оповіщення. Хати цехових братчиків обійшов один із молодших братів, запрошуючи на ту учту кожного братчика зосібна, хоч ув інших випадках, не таких важливих, передавали тільки цеховий знак - цишку від хати до хати.

У хаті Паляничок молодший брат, з огляду, либонь, на особливе значення для них наступних зборів, уважав за потрібне повестися статечніше, ніж в інших. Він спочатку роззирнувся поважно по хаті, потім звів побожно очі на образи і аж тоді проказав уживані в таких випадках слова:

— Прошу покірно на цех!

Мартина Палянички не було вдома, і його пригостила сама господиня Лукія Мартиниха Паляниччиха.

Насамперед вона захопилася винести з хижі чарку перцівки, що її той і вихилив залюбки, бож притомився, ходивши по дворах. На закуску поставила господиня мисочку теплих лескітно-запашних пиріжків з потрібкою. Молодший брат і від пиріжків не відмовився.

— Добрі пиріжки печете ви, пані Лукіє, — похвалив він наприкінці їй, утершись полою чекменя, перехристився до ікон. — Так прошу ж покірно на цех! — сказав він ще раз, уже маючи в руках шапку та йдучи до дверей. — І панові Мартинові прошу це сказати...

Самі збори мали відбутися в день св. Пантелеймона, патрона цеху. Цього дня цехові братчики спершу вислухали відправу в церкві, а тоді зійшлися в Тисяччиній господі, виповнили її щерть. Ближче до столу на лавах із спинками посідали старші брати, столові, а далі до порогу — молодші. Всі були повдягані святково — в синіх та горох'яних на колір жупанах.

Тим, що були біля столу, личило говорити про речі поважні, побожні, і вони вели мову про потребу купити нового ставника в церкву та справити нову корогов. Але уважний спостерігач міг би завважити, що дехто й з цих статечних цеховиків (без сорома казка) наставляв вуха до порогу, прислухаючись до тієї мови, що її вели молодші брати. Особливо притягала увагу Мартинова Паляниччина мова: він вихвалявся, хильнувши заздалегідь для охвітності чарчину, скільки горілиці наготували вони з Лукією для учти.

У хаті стояв порізнений на окремі купки гомін і ставало дедалі душніше. Знадвору припікало серпневе сонце, воно яскріло ясними парусами з вікон, сягало на стіл і золотило руду, широку, як просяний віник, бороду Артамона Тисячки. Він, Тисячка, сидів на найпочеснішому місці, на покутті, яв-

ляючи собою втілену цехову владу. Його вже три роки підряд переобирано на цехмистра, як людину, від усіх шановану й таку, що... мала добру, простору хату, тобто мала місце для цехових зборів. Останнє чи не найбільше в цьому й заважило, бо ніяково ж статечним цеховикам якусь там раду радити десь на вулиці, а взимку ж іще й холодно. Куди, наприклад, зібрав би чесну громаду Мартин Паляничка, якби його вибрали? Чи не в оту свою перехняблену халабуду? Тим то нікому ніколи й на думку не спадало вигукнути його ймення на зборах, як вибирали цехмистра.

До Тисячки за столом декілька раз прихилився цеховий ключник Тиміш Книш, про віщось, очевидячки, з ним радячись. Після однієї з таких нарад Артамон Тисячка кашлянув, витер долонею уста, а тоді відчинив віко цехової скриньки, що на ньому зсередини була пририта чорна від давности іконка св. Пантелеймона, святого з павучачими очима.

Всі зрозуміли цей знак, і гомін у хаті враз ущух. Тільки біля порога, де був Мартин Паляничка, ще якийсь час гомоніли. Але черговий молодший брат, що мав взагалі дбати про порядок, смикнув Мартина за рукав: тихо, мовляв.

А декого навіть штовхнув під бік, щоб замовкли. Аж тепер усі в хаті втихомирилися, бо непослух коштував би їм ока воску чи якогось іншого карання.

А що це було більш урочисто-святкове, ніж ділове зібрання, то після деяких дрібних справ на черзі й стала Каленикова визвілка. Цеховий писар прочитав із цехової книги голосно й виразно ось цей запис:

«Померлого козака Петра Чорнія син Каленик був три роки за учня в пана Мартина Палянички, а нині визволяє його майстер пан Мартин Паляничка в підмайстрі своїм коштом».

На цьому й закінчилась би церемонія, якби в останню хвилину від порога не виступив наперед пан Теофан Козка, колишній спудей київської академії й довголітній бакаляр, несучи в руці поперед себе нарівні очей якогось папера. Він швиденько пройшов аж до столу й попросив у цехмистра дозволу прочитати поздоровлення визволенцеві. Добре його обличчя було червоне від хвилювання, а кушкватий ніс світився надхненням. Витерши на чолі піт і випроставшись усією постаттю, він прочитав:

Отака хвилинка тільки раз буває!
Неземне радіння всіх нас обгортає,
Сходить на глави нам чистим омофором:
Юноша в життя йде. Привітаймо ж хором
Цей життя початок, боротьби й звитяги
І порадку даймо для його відваги.

— Йди, скажімо, хлопче, на все добре надься,
Розуму питайся і з ним завжди радься,
А в біді не рюмай — бідна, мов, головою! —
З добрим будь добрим, а з вовками вовком...
Юноше! Склади ж тут майстрові подяку
За харчі, за одяг, за добро усяке.
Ушануй гарненько й цех перепечайний,
Що тобі дарує радість незвичайну...

Ця орація справила на присутніх велике враження, збільшила врочистість. Усі хвалили, обертались до талановитого й освіченого чоловіка обличчями, запрошували на учту. Схвилюваний і зворушений такими похвалами, відійшов статечний чоловік туди, звідки й вийшов був, — до порога. Він бо добре розумів, що це заслуга не його, а божеського мистецтва, що розкриває людям їхню власну душу. Без мистецтва й у церкві було б мертво й порожньо, бо Бога ніхто не бачить, а ікони, запалені свічки, пишномовні виголоси й співання всяке бачить і чує, чує й думає, що то й є видні ознаки невидного Бога. Але то тільки розкриття людської душі, її прагнення. Отак і на цих зборах: орація сказала те, що мав би сказати вдячний Каленик (але він не вмів), а також те, що належало виголосити Мартинові Паляничці, виряджаючи в життєву путь свого пильного учня (так і він же не мав такої кебети).

А втім, було щось у цій орації й від романтичного прикрашування дійсності: Каленикові, що стояв тут таки, підпираючи своєю високою головою мисника, згадка про одяг завдала болю, бож Палянички не справили йому нічого навіть на визвілку. Але така вада часом трапляється в мистецтві.

Зате головний спасеник сьогоднішнього свята пан Мартин Паляничка не мав у своїм серці ніяких критичних застережень до орації і кинувся до пана Козки із щирими обіймами, приліпив йому мало не на ніс (отой кушкуватий) свій поцілунок, із приємними й панові Козці пахощами горілиці. Але довго обійматись не дала їм його дружина Лукія. Вона виглянула з сіней і смикнула ззаду за жупан свого чоловіка, а той миттю зрозумів, що це означає, і, задкуючи, вийшов спочатку в сіни, а звідти пішов до малої хати. У тій малій хаті жінки, під проводом пані Лукії, наготували вже печеного й вареного; там же таки стояли й сулії та інший посуд з горілкою.

Забравши в руки те, що мали при початку подавати на стіл, жінки, на чолі з шановним подружжям Паляничками, увійшли до великої хати. Молодші брати, що були біля порога, хапливо розступилися й дали дорогу для цієї милої

процесії. Вони радісно загомоніли, заворушились, розминаючи ноги після стояння, вгодного Богові й громаді (і... вартого ока воску на церкву, коли не більшої кари).

Перед у процесії вів сам пан Мартин Паляничка. Він ніс з великою гідністю поперед себе чималу сулію, тулив її до грудей, як свою дитину, і був невпізнаний у цій пишній урочистості. «Уже я на всіх трунку настачу!» здавалося казали його блискучі на пітному видочку очі, і він тими очима обкидав усіх присутніх, а декому й підморгував прискаленим лівим оком. Його дружина, пані Лукія, йшла зразу ж за ним, своїм господарем, не допускаючи в цю урочисту мить і найменшої для нього зневаги, згідно з народною мудрістю: «Хоч чоловік — як ворона, а все жінці оборона». А сама вона ще більшої набралася статечности і була тепер, як велика панія, а ті жінки, що йшли за нею з мисками запашного борщу в руках, наче її слуги були. Вона гордовито дивилась поперед себе, і її погляд казав: «Дивіться, людоньки, на мене, яка я пишна!»

І мала слухність так казати, бо плечима, грудьми та руками була більша за всіх жінок, що йшли з нею, більша й... краща (як про це нишком подумав собі присутній тут пан Козка, ковтнувши знеобачки слину).

Агу, і застільні братчики, уздрівши наїдки тії та напитки, позбулися зразу своєї поважності та побожності; всякому залескотали в носі Лукіїні пироги, що їх вона з статечним рухом поставила перед ними на стіл.

Сам цехмістер Артамон Тисячка не втерпів:

— Ну-ну, пані добродійко, як то ви припилювали? Пане Мартине, чим ти почастуєш на почин?

— Перцівка чи калганівка? — поспитав діловито цеховий ключник Тиміш Книш, перехилився через стіл і понюхав ще з Мартинових рук відіткнуту сулію.

— Ну, як? Чим пахне? — спитався пан Мартин і засміявся: — Ких-ких-ких...

А тоді взяв наливати по лершій.

Так почалася учта. У хаті залишилися старші братчики, а для молодших прослано надворі на спориші рядна, поверх ряден порозстилено обруси й поставлено полив'яні миски з стравами та кленові з пирогами. Тут учта пішла бучніше й далеко краще, ніж у хаті. Між чоловіками вродилися жінки, щебетливі молодіці, ця справжня окраса всякого бенкетування.

Що більше братчики та їхні подружжя впивалися, то більший робився розгардіяш, дужче зростала веселість. Залунали голоси, жарти, сміх.

— Не соромтеся, кумасю, їжте!

- Та й пийте, не тільки їжте...
- Еге, така питиме!
- Вона ж тільки пригубила...
- Дякуймо, панове, Мартинові та Лукії за горілицю...
- А добра горілка!
- Смакота!
- Будьмо ж здорові!
- Будьмо...
- А оцю курочку котора принесла?
- А оцю гусочку?
- А оцю качку?
- А цього індика,
- Спживайте на здоров'я!

А під бузиновим кущем, що давав добрий холодок на голови бенкетарів, незабаром до такого добалакалися, що котрась із тверезіших жінок мусила тих балакунів притьмом оханути:

- Ви б таки не паякали такого: тут же діти.
- Та це ось кум...
- А що ж я роблю?
- Лізете, куди не треба...
- Ха-ха...

Без дітей, справді, не могло обійтися: вони плуталися поміж дорослими, хапали й собі щось із обрусів, та й матері — кожна своєму — давали, а жваві хлоп'яки гасали верхом на лозинах по всьому подвір'ї. На подвір'ї й у садку було так людно, що для господарських собак не залишилося й одного куточка, і вони позабігали з переляку аж у леваду.

У цій замотанині не знаходив собі місця так само, як і собаки, ще один — підмайстер Каленик Чорнієнко. Може б, йому місце й знайшлося, якби не та сила, що тягла його додому, властиво, до Борсукової ліси, щоб хоч так показатись коханій дівчині в новому стані — в стані підмайстра перепечайного цеху. Показатись? Алеж він одягнений, як старцюга! Біла із зубцями на комірі полотняна сорочка, штани хоч і не старі ще, але ті, що в них його Мотря не раз уже бачила, і старенькі Мартинові чоботи. Аж зуби люто стискав бідолашний парубок, та нічого не міг удіяти. Ходив, нудьгуючи, з одного кутка двору в другий. Або в садок, десь за куш, ховався.

Але ним ніхто не цікавився, — люди аж захлиналися веселощами.

І от під таку веселу руч знову з'явився на видноті пан Козка, без бриля, із скрипкою в руках. Його підпихали в спину підпилі молодиці, всяково жартуючи: одна хотіла довідатись, чи він, духовна особа, в штанях ходить, і намагалася

стягти з нього його балахона, друга лізла цілуватись, третя почепилась йому на шию. Та тверезіші оборонили його від напасниць, зробили коло, і він узяв грати. Сумної, звичайно, не треба було веселим гульцям, тож він утнув жвавої горлиці, і люди кинулись танцювати, спотикались по-п'яному, але викручувались у танці. Співали:

А дівчина-горлиця
До козака горнеться,
А козак, як орел, —
Як побачив, так і вмер.

Великі веселощі взяли людей на крила, і добрий пан Козка, бачивши людську радість, радів і собі, бо вважав, що людям властива передусім радість. Ще вище понесли крила радості, як він ударив гопака. Отут уже не втерпіла й сама Лукія Паляниччиха. Припарувалась до якогось молодця, із шапкою набакир, та й пішла, та й пішла. Він гатить чоботом, аж пилюка схвачується, а вона навколо нього вутінкою, вутінкою (хоч і важкенькою, як правду мовити). Ноги дрібушечки під червчатою плахтою виробляють, однією рукою, в повному вишитому рукаві, в боки взялася, а другою повнорукавою в повітрі вимахує, та ще й чорними бровами підморгує.

Голосно виводив пан Козка на скрипці гопака, робив вихор з танцюристої пари, а з удатної танцюристки очей не зводив. Та й вона, бачилось, за нього не забувала: оце крутиться навколо танцюристого молодця, а потім повз нього близенько пропливе, мало за скрипку не зачепить. Та ще й гляне так, немов скаже: «Бачиш, яка я!»

Тінь від повітки, що біля неї бенкетували, потроху ширшала, прикривала рядна й бенкетарів холодком. Листя на високій осиці, що росла на межі, почало після мертвої південної тиші ворухитись від якихось подихів угорі. Листя оберталось то тим, то тим боком до сонця (сонце вже стояло на полудень), блищало дукачами.

На спориші біля людей паслися небоязкі кури, уважно придивлялись собі під ноги, кидаючи хвостами тіні, щось там собі дзьобали. Тільки як хто, танцюючи, вискакував у напрямі до них, вони відбігали геть. А деякі забігали своїми брудними лапами на залиті горілкою обруси і крали шматочки хліба.

Коли гулянка була в повному розпалі, а веселощі через вінця лилися, несподівано, як грім з ясного неба, скоїлось прикре й недоречне: до двору ввійшов гурт похмурих, маломовних (тверезих) людей на чолі з патлатим, у дяківському

вбранні чолов'ягою. Дячина був на одно око сліпий, а видно ще його око не кліпало, ніби було вправлене в червоний обідок повік; голова в нього була якась півняча, з горбатим носом, а довге тіло в підряснику скидалося на слабо начинену кишку й вигиналося гадючими звивами. Самий цей вигляд ватажка нічого доброго не віщував.

І пан Козка, ніби на команду, опустил скрипку — перестав грати, а серце його так і тьохнуло, немов би вгадало, що це прийшли по його душу. Йому навіть показалося, що цей чолов'яга трохи йому познаку.

— „Але де ж я його бачив?” — подумав. — І де це Лукія Паляниччиха? — Роззирнувся збентежено навколо, немов від неї сподівався рятунку. Та Лукії поблизу не було, додому, либонь, у якійсь там справі відвихнулася.

Похмурі люди — це були цеховики місцевого музичного цеху, і пан Козка зразу ж зрозумів, у яку халепу він оце вскочив: не поєднавши цеху, не мав він права в цьому місті грати. Отож випадало йому тепер якусь кару за це прийняти.

Скількись чоловіка перепечаїв спробували були боронити свого музику, але, шануючи звичаї міські, мусили відсторонитись. Та й сам пан Козка мужньо відмовився від допомоги:

— Не втручайтеся, друзі, я сам винен.

Тільки ще раз подумав:

— „А де ж це Лукія або хоч Мартин?”

Але не тільки Лукії, а й Мартина також поблизу не було. Цей останній, мабуть, упився, як там кажуть, до чортового паліччя і, може, рутив десь під кущем на всі заставки.

Скорившись присудові долі, пан Козка слух'яно пішов до ратушу за тими законними музиками. в душі нарікаючи на свою необачність. Якби в пана Козки були гроші, то він міг би відкупитися, давши до цехової скриньки музичного цеху певну суму, алеж у нього таке диво, як гроші, ніколи не залежувалося, а особливо тепер, у чужому місті.

І напасники, привівши його до ратушу та довідавшись, що ніякої іншої від нього, мандрованого дяка, сатисфакції. за убозтвом його, взяти не можна, забили його в дибу та й кинули, як злодія, додола, в куток, куди ратушний сторож назмітав цілу купу сміття.

Так уподобився сердешний пан Козка стражденному Йову, що його колись воля божа кинула на гноївовище.

Але й набивши на ноги пана Козки дибу, тії захланні напасники не залишали його в спокої, прискіпувались усяково. вибиваючи йому очі його провинюю. Ба навіть стали говорити, що то він, ішовши до їхнього міста, пограбував чен-

ця, що збирав на монастир. Така подія, справді, тоді сталася, тільки ж бідний пан Козка ні сном, ні духом про неї не знав. І отаке говорено про людину, що сама готова була — поважно беручи ці слова — поділитися останньою крихтою хліба з своїм ближнім!

Найдужче ж сікався, висмикаючи з пліч свою півнячу голову, отой рудопатлий дяк.

А пан Козка терпів це знущання й уперто думав:

— „Де я його бачив? Ну, де?” Думав — і не міг пригадати.

Нагодилася на це з своєю скаргою про покрадену цибулю якась перекупка (в неї на шиї висів вінок цибулі) і, побачивши покараного злодія, зарепетувала, що, мовляв, через отаких усяке лихо на світі, та й плюнула нещасному чоловікові межі очі. Він не став відсварюватись, а тільки витер рукавом запльоване обличчя.

Та це ще тільки пів біди було, а справжня біда прийшла тоді, як цеховики музичного цеху поставили могорича магістратським людям за допомогу в покаранні зайди (пана Козки б то). Попившись і цеховики, і магістратські люди, зчинили гомін, завели співи. Співали спочатку самі, а потім згадали за покараного, підвели його з дилою на ногах до столу і звели теж співати. Велике це було знущання й образа, та годі було сперечатись. Спробував був він вивести бадьорого джигуна, та, як дійшов до слів „і на ноги, і на руки диби надівати”, сльози клубком підкотилися йому під горло — і ридання, болюче ридання перервало спів.

У якої лихої людини не подобришало б серце, цеє бачивши?! А п'янюги-напасники не зважали, знущалися далі, вимагаючи, щоб таки співав. Ось як пізніше писав пан Козка в своїй «Хроніці життя»:

«Хоча я й пробував співати, але за рясними слізьми не міг і голосу відвести».

Та й інакше всяково підіймали його на глузи вороги лихії, реготались п'яними пиками йому в обличчя, казали танцювати в тій дибі тощо.

— „Мало по шоках не б'ють, — думав сердега крізь плач, — та не кажуть: „Радуйся, царю юдейський”...”

Згадував нещасний чоловік під цю хвилю всяких мучеників, потішав себе тим, що не тільки він, а й інші споборники святої правди зазнавали збиткування від ворогів її, а великий Сократ навіть отруту мусив випити з рук таких напасників, як оці. Звичайно, від випитого на учті в бідолашного пана Козки й сліду не залишилось, як також не п'янили його й ті чарки, що їх йому глузування ради (щоб, мовляв, краще співалось) наливали бешкетники.

Знадвору раз-у-раз прочинялись двері, і зазирали цікаві знати, чим уся ця справа скінчиться, тільки ж пропіяки не звертали на це ніякісінької уваги. Та от двері, відчинившись, впустили до приміщення самого... пана полковника Солонину.

Уздівши пана полковника, бешкетники потетеріли на місці: один ніс кухля до рота — і впустив його, розбивши на друзки, другий, що сидів біля вікна, відкинувся з несподіванки назад і вдарився головою об лутку, третій урвав мову на півслові...

— Що вам таке, панове? — мовив пан полковник глузливо. — Хіба я, хай Бог милує, татарин, що ви ото так... полякались? А же-лиш і мені чарчину — в роті геть чисто пересохло.

Та цей жарт ще більше налякав бешкетників, бо це свідчило, що він грає ролю, щоб потім дужче вразити своїми справжніми замірами.

Справді, це так і було. Він не випадково нагодився сюди, а прийшов перевірити Козчину справу. До нього ж кинулася Лукія Паляниччиха, скоро тільки довідалася про напасть, і благала врятувати неповинну людину. Щоправда, до Козчиної долі йому було байдуже, але він любив утручатися в магістратські справи, щоб показувати свою владу.

— Хіба я татарин, хай Бог милує?

Дебела його постать, уже немолода, була туго підперезана зеленим слуцьким поясом поверх жовтого дорогого фаленбишевого жупана, при боці висіла яничарська під сріблом шабля. На виду був брезклий, аж жовтий, вуса сиві, довгі.

Граючи ролю, пан полковник спочатку вдав був, що не завважив ув'язненого пана Козку, і тільки аж тоді, як уже мав у руці чарку та перехилив її в рот (крізь ту чарку просвічувалось уже жовте вечерове світло), зачепив, ніби ненавмисно, широким плечем припнутого дилою до одного місця нещасного бакаляра. Від того поштовху сердега мусив ловитися долівки руками. Тоді пан полковник оглянувся і звів здивовано свої товсті, сиві брови, такі товсті, як його пальці, що ними він тримав чарку.

— Отуди к лихий годині! — промовив він грізно, насуплюючи тії брови. — Це що таке? Хто це? Хто ти такий?

Він торкнув ніском сап'янця нещасного лежачого пана Козку, а потім відступив, узявшись в боки.

— Я покійного прилуцького сотника син, — вимовив глухим голосом нещасний: — Трохима Козки... А я Теофан Козка, колишній спудей і довголітній бакаляр...

— Трохима Козки? Відважний був сотник.

— Козки, вельможний пане...

— Га? Це так? — обернувся пан полковник до переляканих бешкетників. — Магістрат знову без мене кари накладає?!

За одну мить пан Козка був звільнений, бо ще й помститися своєї кривди міг би, бо полковник запитав його, чи він не хоче, щоб дехто із свавільців посидів на його місці.

Але добрий чоловік поклав поки що не мститися, а натомість попросив у пана полковника дозволу сказати кілька слів у науку свавільцям. Пан полковник дав на це згоду, і пан Козка звернувся до гурту збентежених, як вівці, бешкетників з такими словами:

— Дякую Богові милосердному, що на світі ще є добрі люди і що лихих він карає рукою посланих від нього. Кого слід уважати лихим? Того, хто, засліплений злістю, не зважає на розум; того, хто використовує скруту ближнього свого й робить із того собі втіху; того, хто з громадського закону робить ідола та нерозумно його застосовує. Так чинили колись книжники та фарисеї з законами народу юдейського, так робите й ви, — обернувся він з відповідним жестом убік ворогів своїх, — нерозумні судді... Сказано: якою мірою мірите, такою й вам відмірять. Амінь.

Ця панова Козчина промова припала до вподоби панові полковникові, і він — у думці йому, либонь, наклонувся якийсь новий замір — спитав обізнаного з святим письмом чоловіка:

— Чи ти й співи знаєш?

— Знаю.

— І службу божу вмієш правити?

— Умію.

— Коли так — іди дякувати в нашому соборі, я побажаю з о. Саватієм.

Тільки-но пан полковник це вимовив, як рудий, одноокий чоловіча, що був передніше наче з усіх найп'яніший, плюсь йому в ноги, піймав руку й припав до неї, цілуючи. А тіло його звивалося в'юном.

— А я ж як буду, пане полковнику?

— „Ага, бач, де я тебе, голубчику, бачив!“ — згадав нарешті пан Козка того рудого, якого він місяць тому розпитував про будівництво собору. Бачивши тепер його непорушне в червоному обідку око, згадав, як він тоді виглядав з дверей боком — справді, як півні дивляться. Це був дяк Крутяк.

Пан полковник Крутякові на це ані слова, висмикнув сердито з його тремливих рук свою руку і вийшов.

А до пана Козки кинулася, плачучи з радости, щаслива

Лукія. Тут уже був і Мартин, тупцявся навколо визволеного гостя, підморгував прискаленим оком: мовляв, піймали облизня, бісові діти, ких-ких...

Лукія Паляниччиха нагримала на чоловіка, щоб не псував урочистого акту своїм дурним сміхом, взяла пана Козку за руку та й повела з приміщення. За ними пішли й інші, прихильні до пана Козки люди. Звичайно, Лукія не вела весь час пана Козку за руку, — тільки вивела з приміщення, а тоді пустила. Це був тільки знак, що вона врятувала...

А надворі вже стояв вечеровий похолод, і тіні лежали впоперек вулиці, як темні запинала.

VI

А інша в гречку скаче добре без мужа,
Аж після праці іноді нездужа.
Та й при мужу інша теж справує
І тим хлібом людей голодних контентує.

Климентій Зиновійв.

Справді таки, людина не знає, де згубить, а де знайде. Отак і панова Козчина халепа вийшла йому на користь. Добре слово пана полковника Солонини чесне ймення йому повернуло і добре пристановище дало: церковна громада одностайно обрала його на старшого дяка в соборі, відставивши від цього діла хаптурника Крутяка. Усім якось раптом стало ясно, що він, гравши в Мартина Палянички, не чинив ніякісінького злочину, а тільки складав подяку за притулок і хліба шматок.

Отаку то силу чарівну мають на світі панів полковників слова!

По якомусь часі співав уже пан бакаляр у соборі, перейшовши жити до школи, де після Семена мав розпочати навчання. Мав він до цього діла ще й помічника — шкільного виростка Хропалая, що сам ще вчився і дидакалові допомагав і в церкві, і в школі.

А поки, мовляв, суд та діло, пан Козка далі знайомився з містом. придбавав дедалі більше знайомих і бував по черзі то в того, то в того. Його природна добрість, а ще більше те, що він завмирав і побував на тім світі, привертало до нього серця людські. Всяке бо розуміло, що рано чи пізно, а таки доведеться туди переселятись. Отож і кортіло кожному заздалегідь довідатись і про рай, і про пекло. Правда,

про пекло пан Козка нічого нового проти намальованого на відомих картинах не міг сказати, бо там не бував. Міг тільки сказати, що там грішників кидають у вогонь, у смолу кип'ячу, що рогаті чорти залізним пруттям підганяють тих, що огинаються, і таке інше, загально відоме страхіття. Але більшість слухачів сподівались потрапити таки до раю, догодивши хоч на старість Богові, — тим і слухали охітніше про це місце вічного щастя. Словом, попит на оповідання про пекло був менший, а на оповідання про рай — більший. Та й інші всякі історії з багатющого свого запасу пан Козка розповідав.

Деякі з слухачів дивувались, кажучи:

— І як ото воно, добродію, все те в голові вам уміщається? Отака сила всякої всячини!

На це пан Козка відповідав ось так:

— Голова людська схожа на одно штукарство, що його мені доводилось бачити в Києві. З хлоп'ячої шапки штукар навиймав багато таких речей, що з них кожна була в багато разів більша за саме вмістище — шапку. Отак і в людській голові містяться більші за неї історії.

Бувавши в людей, статечний чоловік і хліба-соли в них заживав, ніколи не був голодний.

Але найкращими його приятелями залишилося й надалі подружжя Палянички, і в них він бував найчастіше. Особливо з господинею, з Лукією, зайшов він у щирі приятельські стосунки з цими людьми. Тим то статечному гостеві ставало дедалі приємніше заставати вдома саму господиню. А та й собі йшла, як там кажуть, цьому назустріч: поводитися з гостем найувітливіше саме удвійзі.

... На Семена пішов пан Козка теж до Паляничок. Випита після відправи в соборного протопопа о. Саватія чарка, веселий вигляд міської вулиці, по-святковому зодягнені люди, як і весь осяйний, але без спеки сонячний день, — усе це звеселило поважного чоловіка якнайдужче, зробило його щасливим. Та ще веселіше йому стало, як він, зблизившись до Паляниччиного двору, почув із садка голосне Лукієне співання, — це, між іншим, свідчило про те, що вона сама-одна.

— Мабуть, сливи рве, — подумав з приємністю догадливий чоловік.

І йому заманулось, як це й з усяким у доброму настрої буває, якось попустувати, потішити статечну жінку жартом.

Обережно, мовчки зайшов він до двору, а потім потиху, ступаючи навшпиньки, щоб не хруснула якась там гілочка, — в садок і присів за недалеким від Лукії кущем бузини. Зробив потім того з долонь дудку, приклав її до вуст і гукнув:

— Ку-ку!

Лукія, що стояла на невисокій драбині, приставленій до сливи, озирнулась назад себе, не добравши зразу, що воно таке.

— Ку-ку-кук! — гукнув пустотливий чоловік удруге.

— Зозуля чи що? — промовила Лукія вголос. І додала, впізнавши приятелів голос та зрозумівши жарт: — Бач, і мандриком не вдавилась, на Семена куе... А де ви там, гов? Ідть бо вже сюди. Ось хіба ж такі сливи... спілі, аж чорні.

Пан Козка кукукнувши втретє і переконавшись за цей час, що господиня, справді, сама, а її чоловіка й поблизу немає (бо інакше й він би обізвався), вийшов моторненько з-поза куща, підскочив до чарівної ірвальниці слив та хап її знизу за плахту. Гукнув захватно:

— Оце ось та слива, пані добродійко?

— Де?

Та жартівливий гість відповів не словами, а рукою та й указав зовсім не туди, де серед листя сизили, як пукаті очі, сливи.

— Осьдечки!

Статечна жінка добре була б огрілася з драбини, якби не дужі панові Козчині руки: ту ж мить була вона в надійних тих руках.

— А щоб вас — як ви мене злякали! — казала вона, стоячи вже долі й поправляючи на голові очіпка. — А мій п'яниця десь подався, либонь, аж до Хмарок, — захотила веселого чоловіка до дальших жартів.

— Не можна ж, мое серденько, щоб він увесь час держався за жінчину плахту... хай ще інший подержиться...

І обгорнув молодицю за плечі, кажучи:

— Лукіє моя, втіхо моя!

— Еге, тепер кажете, що „втіхо моя”, а вчора що було? — спробувала молодиця жартом поревнувати.

— Що?

— А до сластьониці Гапки хіба не ви залицялись?

— Було, але трошки... Було, було, було, — казав, а руками доводив протилежне: — але трошки... трісі...

— А щоб вас! — засміялася задоволена жінка. — Знаю вже, до чого ви лапки мостите.

Сливник був густий, на межі від Борсука повиростали за літо високі реп'яхи та болиголов, — тож ніхто не міг ані

підглядіти, ані інакше якось двом щасливим істотам на заваді стати.

Тепле, приємне, як літепло, сонце прозирило крізь поплутане садове верховіття, втворюючи на землі, на стовбурах дерев та на листі ніжні світляні плями-„зайчики“. Десь угорі, в меживітті цвірінкали горобці, обдзьобуючи перестиглі вишні, що упрорідь позалишалися ще на дереві.

З бур'яну вийшла мала зозуляста курочка, улюблена Лукіна хатночка. Схиливши набік голову, прискалила вона одно око, схоже на бурштинову намистину, і подивилась на господиню, немов казала:

— А що це ви тут робите, га?

Потім узяла плутатись попід ногами. А як притомлені пустощами навстоячки господиня й гість посідали в холодочку під кущем на м'яку мітличку, вона й собі за ними пішла, лагідно сокорячи. Лукії тепер було, зрозуміла річ, не до неї. Але курочка була несхибна в своїй приязні до доброї господині, що передніше брала її на руки, крихтами з долоні годувала й інакше всяково голубила. Вона взяла ходити близенько, уважно оглядала господинину руку, покладену в траві, разів зо два стрибала їй на коліна.

Лукія скидала її однією, вільною рукою.

Кінець-кінцем пан Козка огнівився.

— Що воно за курка... отака нахабна! — спалахнув він, але стримався, щоб не скрутити їй голови. А потім пригорнув молодицю близенько.

Курка знову господині в пелену стрибнула.

Тоді статечному чоловікові терпець увірвався, і він, ухопивши нахабу за дряпучі ноги, пошпурив її з усієї сили геть. Аж пані Лукія здивувалась — стільки було тепер люті в його рухах і погляді. Але — дивне диво! яка незрозуміла істота — жінка! — гніву цього вона не взяла поважно. Ба й навпаки: замість того щоб нагримати й собі на нахабу вона покликала ту курочку до себе і взяла на руки; гладила їй чубик на голівці (курочка була чубатенька) і, дивлячись огніваному чоловікові якнайвітливіше в вічі, гомоніла.

— Якби ви знали, добродію, — казала лагідним голосом, — яка вона несуча! Вона й вам на Великдень — як Бог дасть діждемо — нанесе повну підрешітку... Нанесеш, га? — смикнула вона курочку за дзьобик. — „Нанесу, кажи. — Знесу яечко не простее, а золо...”

Вона не докінчила слова, злякавшись раптом незвичайного виразу на пановім Козчинім обличчі: бачилося, ще пів слова — і він піде з садка назавжди. Тоді вона кинула мерщій курку якнайдалі, а сама прихилилась до дорогого плеча, кажучи:

— Я не знала, що ви такий... нетерплячий...

Куручка деякий час ходила оподаль, не заважала. Та от раптом упав їй ув око барвистий метелик, що сів на зігнуту панову Козчину спину, і вона, розігнавшись, злетіла йому на плечі...

Але статечний чоловік був у цю мить у такому стані, що не тільки курка (дарма що вона загородила кігті кризь сорочку в тіло!), а й увесь світ, западаючись у безодню, не примусив би його поворухнутись. Тільки на малісіньку мить зринув був йому в пам'яті, як велика-велика прикрість, «Литовський статут», з його дванадцятим артикулом, та «Магдебурзьке право», книга „Порядок“, з артикулом восьмим. Та зараз таки власне життя показалося йому проти того, що діялось, недорогим, байдужим...

— „Ет, — промайнуло йому в голові, як людині, якій солодко вмирати. — Хай буде, що буде!“

Цим разом добрі приятелі побули вкупоньці довгенько, нагомонілись, навтішались досхочу. Уже майже вечір був, як із подвір'я долинув господарів Мартинів голос — аж тепер він, спасибі йому, повернувся додому. Господар шукав господиню.

Пан Козка зірвав швиденько з найближчого дерева одну сливу і з нею, тримаючи її, сизу, в пучці, вийшов назустріч господареві.

— Оце такі, пане добродію, сливи й в Опішні, — мовив, приховуючи деякий тремт у голосі. — Вам би їх треба більше завести: добренні сливи.

— Е, я вже старий, — озвався на це пан Мартин: — на мій вік і цих вистачить, ких-ких...

Потім того всі троє пішли полуднувати.

Так мишло літо, слив'яне, кавуняче, баштанне, і кінець-кінцем загойдалася в повітрі срібна павоть бабиного літа. Пан Козка мав напереді неголодну й нехолодну зиму (а це в нього не завжди так було), а тому спокійно, із споглядальним настроєм філософа прощався з цією чудовою порою року.

А взагалі люди, ці муравки великого мурашника-життя, готувалися до трудної пори — зими.

Прийшовши одного разу до Паляничок і заставши проти сподівання обох — Лукію й Мартина, пан Козка почув господарський клопіт — розмову про те, що треба переробляти грубу в великій хаті. Господиня наполягала, щоб купити гарних кахлів, щоб було, як у людей...

— Не радив би я вам купувати кахлі, — устряв у цю розмову й пан Козка: — тепер кахлі стали виробляти з держав-

ними російськими орлами, — так щоб і вам, часом, не було того, що трапилось одному хуторянинові.

І він розповів дійсну пригоду одного хуторянина через ті орли. До того хуторянина заїхав якимсь проїздом російський офіцер. Хуторянин не потрапив гостеві догодити, і той узяв собі в голову помститися. Упали йому в око кахлі з двоголовими державними орлами, в цьому він зумів додати „слово й діло государеве”, присікався та й дав справі ходу. Бідолашного хуторянина, що ото так переборщив у любові до Російської імперії, взяли на катування, допитуючись, з якою він, мовляв, метою пік на грубі царського орла. Пояснити це сердега зміг тільки за допомогою цілого косяка коней.

— А в вас же немає стільки коней, — закінчив зичливий чоловік.

VI

Ой ти, школо, будь весела:
Вкрали хліба, вкрали соли.
Міх гороху і квасолі,
Ще й коробку бараболі.

Школярська пісня.

У соборній школі на осінь зібралося дев'ятеро шкільних виростків, від чотирнадцятьох до тридцятьох років застаршки. Кажемо „зібралося”, бо на літо, як у школі не була навчання, вони розходилися по всіх усюдах, шукаючи прохарчування. А декотрі потім приводили з собою й нових, і ніхто пашпортів чи там якогось іншого посвідчення в тих нових не питав. „Школа для всяких людей дім єсть вільний”, писав поет Климентій Зиновійв, і це була правда. Отож серед школярів були й хлопчаки, як отой Тимко, на прізвище Пурик (як про це тепер довідався пан Козка), і справжні вже поважні дядьки — і віком (як уже казано), і, додамо, на вигляд. А декотрі з-між цих останніх так просто таки, здавалось, і вродились на страх ворогам віри християнської, і до лиця їм було не так перо гусяче, як козацька шаблока, не так хитромудре „тму”, „мну”, як поклик бойовий. Якби тільки вдягти котрого, замість хламиди дяківської, в жупан добрий, а замість справжнього страхіття на голові, що в ньому, бачилось, могла б помостити гніздо лелека, та зробити чепурний козацький оселедець!

До таких молодців, видима річ, і зближатись було небезпечно, не то що вчити, тобто скубти за вухо чи там за чуприну, як не втне який неборак отого „тму”, „мну”, на гречку в куток ставити чи й законних субіток давати. Що субітки були законні, про це ще в статуті Луцької братської школи з 1624 року сказано: «Суботами має дидаскал дітям і пам'яткового не боронити, по чаші шкільній випити». Але... „законні то вони (субітки б то) законні, — так приблизно може міркувати дидаскал, — та що буде, як зуспе отакий лобуряка десь мене лізенько ввечері?!”

Проте такі міркування могли бути в кого завгодно, тільки не в пана Козки. Він бо знав, що життя часом і найвідважнішим не дозволяє дуже бришкати. Буває, мріє людина й почувається на силі гетьманом бути, а життя покладе йому весь вік „золотарювати” у відомому прикрому розумінні цього слова. Дасть зичлива доля котромусь міць тілесну, щоб над іншими верховодити та їм шиї гнути, аж воно, дивись, його власна шия — наче то не козацька, а воляча шия — в ярмо потрапила.

Отак, кінець-кінцем, і школярам: зайдеш у перерік та сварку з дидаскалом, від пана полковника настановленим, — доведеться з міста тікати, а де ти проти зими дінешся?.. Отим то й доводиться не одному відкладати відплату до весни або й ще далі, бо не завжди буває зручно зробити це й весною.

А як побите місце з часом переставало боліти, то побитий і пускав тую образу в запомин. Крім того, він міг ще й усвідомити, що побито ради його ж таки користи, бо ж, як сказано в одному прислів'ї, „за побитого двох небитих дають, та й то не беруть”.

Пан Козка мусив із самого початку відшмагати найстрашнішого з школярів — не кого, а свого ж таки помічника Хропалю, людину величезної сили й не абияких здібностей щодо отієї відплатности.

А що страшний був Хропаль, так це так! І в образ видався якимсь ідолом поганським: щелепате, вилицювате обличчя й здоровенна, немов коняча — не людська, руда голова. У похмурім його погляді ніколи не світився усміх, а все тільки зазлість. Якже коли й заманеться йому пожартувати, то ті його жарти завдавали іншим не що як самий клопіт. Любив він, наприклад, давати іншим хрущики в ніс, приказуючи:

— Оце тобі раз, оце тобі два, щоб була розумна твоя голова.

І бив так, немов би чужі носи були не носи, а крем'яхи. Або припліскував своєю широкою долонею ззаду, там, де,

мовляв, ноги починаються, — давав підплесня, бив по потилиці — давав заплесня, бив зверху по голові — давав наплесня. Були в нього ще підскубки (скуб над лобом і на висках угору), наскубки („наскубував” чуприну на лоба) і заскубки (скуб з потилиці вгору).

У того, з ким він жартував, від його жартів і сльози часом закапають, а йому за це не смій ніхто й накриво сказати. Тільки гуртом, усі восьмеро, могли збороти цього дужаку. Гуртом же, як кажуть, і батька добре бити. І цього загального обурення, як побачимо далі, Хропаль боявся.

А втім, із нього міг бути й непоганий товариш. Особливо незамінний він був у гуртовім здобуванні їстівного. У таких справах він звичайно був за ватажка, вів перед, а як доводилось відступати, відступав останній, підставляючи свою дебелу спину під дошкульні удари переслідувачів.

І ще одну він непогану рису мав: був твердий, непохитний у замірах. От і цим разом: дарма що субітки випали йому несподівано й саме тоді, як треба було готуватись до задуманої справи, він, почухавши побите місце та підв'язавши очкура, зразу ж звернувся до товариства з розпорядками.

А заносилось на поважне заповзяття: думка була вкрасити наступної ночі курей не в кого, як у самого Зиновія Борсука. Тут були в школярів такі міркування: хоч і небезпечно було зачіпатися з цим багатієм, так зате кури в нього були не лічені (так їх багато було), і ніхто — в разі удачі — й не помітить пропаду якогось там десятка.

Задум цей був дуже милий школярським серцям, — тим усі й кинулися залюбки виконувати Хропалеві накази: який готує черепка на сірку, що нею мали підкурювати курей на сідалі, щоб просто в мішки падали, почадівши, який мішка добуває, а дехто й кийка про всякий випадок готує.

Трохи чи не така мала б бути й справжня народна влада. Її накази повинні так само відповідати бажанням підданих, як відповідали Хропалеві накази бажанням школярських сердець, нехай би там і йшлося про курячу печеню. На жаль, здебільшого влада буває проти печені для підданих — найчастіше забирає її для себе.

Сам Хропаль наготував широченний міх, а в той міх можна б забрати всіх курей, разом із підрею. Біля нього, як ватажка, вертівся найупадливіший його помічник, промітний, невеликий на зріст Тимко Пурик. За малий час у Тимка був готовий черепок із сіркою.

Отож опівночі, як уже пан Козка заснув на своїй печі, дев'ятеро завзятців вирушило в похід. (Щодо сну пана Козки: робилося все так, що він начебто нічого не знав, а на-

справді він спав так, як ото кажуть, що „спить і кури бачить”. Але це між іншим.)

Як школярство потиху вибралося на вулицю, місто, зрозуміла річ, уже спало. Над ним височіло погідне осіннє небо — тихе, незакаламутне. Раз перекреслила небосхил, падаючи, зірка, ніби хтось там, далеко-далеко вгорі, викресав кресалом іскру. Не без того, щоб у декого з школярів від цього спалаху зірки-іскри серце тьохнуло. Але це була тільки мить, а потім серце заспокоїлось. Тим більше, що Великий віз мережотів сімома зірками так заспокійливо, і тії зірки, здавалось, зовсім щиро співчували заповзятливим школярам. Зірки бажали їм успіху.

— Куди простуєте, хлопці-молодці? — питалися потиху одні з них.

— Вони по кури йдуть, — казали другі.

— А, по кури... Щасти ж їм, Боже, на все гоже! — підбадьорювали треті.

А Чумацький шлях правив їм за виразний дороговказ — куди простувати. Будівлі в темряві скидалися на якісь привиди, і тії привиди уступали гурткові завзятців-молодців із дороги, як ті зближались до них: ставали забіч і робилися сонними хатами, повітками, лісами тощо.

Хлопці бралися обережно попід лісами та досить голими вже садками, топчучи босими ногами їхнє літнє одіння — м'яке листя. Де треба було, перебігали вони, чорні тіні з торбами та ломаками, впоперек вулиці. Хропаль ішов мовчки попереду, решта підбігцем поспішала за ним.

Через деякий час були вже вони на греблі, що з неї треба було спускатися до Борсукової левади. Коли чують — щось іде назустріч, гомонить. Як на команду, всі покидали мішки, а в кого були черепки з сіркою, ті поставляли їх, нахилившись, кожен біля своїх ніг, щоб потім, як промине халепа, легко можна було їх знайти в темряві.

Та за хвилину було ясно, що то: то йшов, поточуючись та варнякаючи сам із собою, заблукалий п'яний. Хропаль підпустив його до себе, а тоді мовчки підставив йому свою ліву ногу, а правою дав підплесня, і п'янюга став стовбула, нарікаючи на пеньок, що чомусь опинився на шляху. Падаючи, п'яний зачепив Тимка Пурика, що боявся загубити свій черепок і був наче прип'ятий до одного місця, — і Тимко теж мусив ловитися руками землі, став рачки.

Потім спустилися хлопці в Борсукову леваду, в холод уночішніх верб та лози, покроплених осінньою росою. Роса була така холодна, що товариство мусило якомога швидше побратися нагору, рятуючи свої босі ноги. Недалеко від клуні всі поприсідали в бур'яні, викресали вогню й позапалию-

вали сірку в черепках. Це, щоправда, забрало чималенько часу, але кінець-кінцем усе було готове для наступу на курник. Отже хлопці й пішли обережненько далі. Найбільша небезпека була — собаки, і їх у Борсука була ціла тічка, та всі злі страшенно (собак-дармоїдів Борсук не годував би). Проте собак чомусь ніде не було чути. Вже й курник недалечко, а їх не чути. Та й усе подвір'я спало якнайміцніше.

На дорозі лежали якісь частини чи що (в темряві годі було розглядіти) розібраного воза, і той же таки Тимко Пурик ударився мизинцем ноги об якийсь там колесо чи вісь і заскакав на одній нозі, зашипів від болю. Хропаль люто засичав на нього, але в ту ж мить сам уступив у щось слизьке й мокре (проходили ж саме поза клунею, місцем, що в усьому світі відоме своїм призначенням). Посковзнувшись, Хропаль теж мусів спинитися, щоб витерти ногу об сухий спориш біля стежки.

Проте в дворі, як і перше, було тихо, все спало. Це викликало деяку підозру. Особливо відсутність собак турбувала.

— Що воно за знак? — обізвався тихо-тихесенько один із школярів, либонь, найбоязкіший. — Собак не чути...

Але зірки з неба підбадьорювали, бачивши те, що діялось на землі, заохочували привітно:

— Сміливіше, добрі молодці! Щастя вам, Боже...

Та й відсутність собак, будь-що-будь, була приємніша за можливу зустріч із ними.

Отак хлопці й до курника дійшли, обережненько всередину входять: Хропаль із розставленим мішком попереду, а за ним Тимко Пурик та інші із сіркою в руках.

На сідалі засокорили крізь сон кури, киркнув перестережливо півень. Синенькі сірчані вогники потроху освітлювали курник. Стало видно обмазані кізьяком та обляпані курячим послідом стіни, цілі копиці того посліду.

Хлопці-сірконосці попідносили догори, ближче до курей свої вогники, щоб швидше чад подіяв. Але котрийсь із них підніс необережно сірку до свого носа — і чхнув.

— Цить, дияволе! — зашипів на нього Хропаль. — Почують...

— Ми чуємо! — гукнув тут раптом якийсь нелюдський голос, і добрий дрюк огрів найперше його, Хропаля б то.

— Хапай! Лови харцизів!

Заскочені отак несподівано, кинулися, як ошпарені, сердешні школярі назад. Але й назад уже ніяк було: у дворі вже було повно собак, людей, тюкання.

— Тю-у! — гукав із свого хатнього рундука сам пан Зи-

новій Борсук. — Сучому синові лацюги! Лупцюйте їх, сяких-таких!..

Отам то не скрутно було сердегам!

Тікали безладно, вростіч, користуючись темрявою: який у леваду, який через тин... А Тимко Пурик стрибнув у Паляниччин садок і через його подвір'я вибіг на вулицю. Пробігаючи повз Паляниччину хату, він укмітив якусь тінь, що стояла біля Борсукової ліси й, очевидячки, спостерігала крізь щілину баталію.

— „Таке, як Каленик”, — подумав Тимко, та роздивлятися ніколи було, треба було бігти.

Найскрутніше було Хропалеві і зрозуміло, чому: туди йдучи, він був передній, назад тікаючи, — останній. Попервах у нього таке було становище, що йому ані боронитись, ані тікати ніяк було: його б'ють, а йому й розмахнутися під низькою підрею не можна. Нарешті він добрав способу вискочити на підрю, хоч руки й обсковзувались на свіжому курячому посліді, і звідти, прорвавши солом'яну покрівлю, вистрибнути просто на вулицю (повз цю повітку йшов провулок на греблю). А втім, і тут його потяг добре ломакою якийсь наймитюга, заздалегідь поставлений.

Аж перед світом зібралися невдахи до школи й узяли оглядати втрати. У того холоша розпанахана, тому литка покусана, в Хропаля виросла на лобі велика, з кулак завбільшки гуля, немов її хто посіяв там. Тимко мусив навіть зав'язати мизинець на носі ганчіркою, бо розбив дуже об те бісове колесо чи вісь...

Гомін у хаті розбудив на печі пана Козку, і він обізвася до школярства своїм приємно-лагідним голосом:

— Чом це ви не спите, хлоп'ята? Мобуть, кури патраете?

І ці його слова, добрі слова доброзичливого дидаскала, показалися всім трохи чи не глузуванням, а Хропаль навіть похмуро вилаявся собі під ніс: бачить же, мовляв, що ніяких курей немає, а питає!..

Але насправді ніхто не відгукнувся на ті слова.

— Га? — перепитав ще раз добрий пан Козка, повернувся на другий бік і знову захріп.

Перед школярством же на повний зріст устала таємниця: хто сповістив Борсука про задуману крадіжку? Хто зрадив голе товариство, приподоблюючись до багатія? Хто?

Відповіді не було.

— Ну-у, — заскрипів зубами Хропаль, обережно лягаючи побитими плечима на своїй лежанці. — Хіба й не довідаюсь! Голову йому, паскуді, скручу...

Потроху й решта школярів повлягалась на своїх місцях

— долі на соломі. Але навряд чи скоро хтось із них заснув: дуже бо прикра була пригода. Та й курячим послідом душило в хаті так, що не можна було дихати.

VIII

Лементують, як жиди в школі.

Приказка.

Бувало не раз, що Хропаль, нудьгуючи, йшов тинятись по місту, блукав знечев'я. Не завжди бо весело було в їхній убогій школі. Отож він і шукав собі отак розваги. Загляне туди, наникне сюди, — куди треба, куди й не треба. Кишне на курку, що кублється на вулиці, та ще й так, що та, як навіжена, з розпущеними крилами й галасливим криком, кинеться геть. Або грудомоаху пошпурить на якого собайла, що необачно набіжить йому на очі. Саме так: необачно. Бо всі собаки в місті Хропаля знали, самої його появи боялися, заздалегідь ховалися по дворах. Він же міг не тільки грудку, а й доброго пакола, вихопивши з поблизького плоту, навздогін потаскати!

А втім, не без того, щоб під час такого тиняння він не зміг і щось собі на пожиток здобути, десь, може, солодку й запашну грушу чи там яблуко — тепер, восени, — заскочивши у чийсь садок (як господарів поблизу не видно), зірвати або й забутого на городі кавуна поцупити.

От якийсь іде він увечері вулицею — аж чує: якийсь незвичайний галас у вечеровій тиші розлягається, — такого галасу йому ще не доводилось у цьому місті чути. Здивований, придержав ходу, прислухався. То були, либонь, людські голоси, і ті голоси ойкали й верещали, немов би там з когось живцем шкіру спускали. І добувалися ті голоси звідти, де була жидівська „школа” (синагога).

Аж по лобі себе Хропаль долонею ляснув: та це ж жидівський Судний день, Йом-Кіпур! І як він сплустив це з уваги?! Таж із цього можна зробити не абияку розвагу!

Повз нього в сутінках пройшов швиденько якийсь запізнілий жид, у лапсердаку й ярмулці, довгий та тонкий, як поставлений на хвіст оселедець. Мабуть, щойно „скупався” — як велить їхній закон — у ставку за містом і ото тепер поспішав до гурту своїх одновірців. Аж поли лапсердака колінами розкидав...

... Справді, можна зробити не абияку розвагу! Хропаль

навіть підскочив, вимахнувши руками. А його коняче обличчя трохи чи не в якусь усмішку проти червоної заграви з заходу скривилось. І схожий він став через той свій лихий замір на демона, крилату потвору, — руками ж... великими тіннями рук, як кажанячими крилами, вимахнув. Зірвався мерщій з місця, але пішов не туди, де була „школа”, а трохи чи не в напрямку до дому о. Саватія. Він ішов, а попереду бігла його тінь, велика, головата.

І ще одно (Хропаль цього не бачив): підбігцем за ним, ховаючись у присмерку попід хатами й садками, бралась іще одна мало не постійна його тінь — Тимко Пурик. Цей бо хлопчина частенько пас Хропаля очима під час таких його прогулянок, нишком сподіваючись і собі якусь там крихту з його здобутку вхопити. Звичайно пас назирці і тільки тоді, як це було безпечно, перед його, Хропалеві б то, очі появлявся.

Хтось би, може, сказав, що Хропаль — як хижак-тигр, що ганяє по лісових нетрях, шукаючи здобичі, а Тимко — якийсь дрібний звірок, шакал, може, що сочить недогризків.

.....

Але погляньмо, що діялося тоді в жидівській „школі”... Повно в ній було жидови, як натоптано, зійшлись бо туди не тільки ті, що жили в цьому місті, а й з його околиць. Були: важний пуриць Мордохай, маленький, сухенький, але з довгою сивою бородою, шинкар Лейба, верткий, як дзига, Гершко, що торгував курми по ярмарках, Абрум, що збирав габелки, різник Самуйло, Дувид, Мендель, Сруль і... Та всіх їх годі назвати! Їх же на такому святі, згідно з їхнім законом, повинно було бути не менше, як сім, а більше — хоч і сто, хоч і тисяча...

У ставниках-семисвічниках горіли лойові свічки-моканки, долівка була притрушена запашним сіном, і так м'яко було ступати по тому сіну ногами в самих панчохах (платинки ж вони всі позалишали, як вимагав їхній звичай, у при-сінку).

Та не тішилися жиди ні тим сяйвом свічок, ні тим запашним, як райський крин, сіном. Цієї ночі Халун, страшний жидівський чорт з кажанячими крилами й гострими кігтями на руках та ногах, мав ухопити собі на поживу котрогось із-між них, найбільшого грішника. А як мало хто з них почував себе безгрішним, пам'ятаючи добре свої, сподіяні за рік гріхи, то й кожен потерпав, тремтів за свою шкуру. Усі були в тривозі великій і в страхі не абиякім. Посипали свої голови попелом, попадали навколішки й молились. По-заплюшували очі, розгойдувалися в той та в той бік, били

себе кулаками в груди, плакали, стогнали, ойкали, цмокали губами, аж слина з тих губ нитками стікала. І це все зливалось в суцільне гудіння, неначе величезні джмелі збилися в одну купу та й гули-гули. Із слів можна було розібрати тільки „ой вей мір!” Похитнеться в один бік — та: „Бу-бу-бу... ой вей мір!” Похитнеться в другий: „Бу-бу-бу... ой вей мір!”

Але можна було догадуватись, що в важного пуриця Мордохая тее „бу-бу-бу” означало:

— «Я важний пуриць, але я брав хабарі з бідних людей... Ой вей мір!»

Шинкар Лейба визнавав:

— «Частенько я доливав у горілку води більше, ніж можна було... особливо, як питець допивався до безтями, до чортового паліччя... Ой вей мір!»

Курятник Гершко не заперечував, що він обдурював селян, як купував кури на чеги та копійки срібні, вартости яких вони не знали... Ой вей!

Габелник Абрум теж видурював габелки за безцін і тепер уже назбирав стільки грошей (боклажок з ними закопав у себе в хаті, під полом), що хоче купити шинок на Ромоданівському шляху... Ой-ой-ой!..

І що ближче було до півночі, то дужче гули джмелі-жиди, а з-між того гудіння частіше вихоплювалися зойки, наче вже притьмом когось дорізували. Стало дедалі страшніше. Хапун же хапав свої жертви опівночі!

А на горішній невидній галерії лементували жінки, що, либонь, теж були не без гріхів, — високі горішні ноти гамма-октави виводили.

Щоб було не так страшно, засвітили більше свічок, і тії свічки аж підскакували полум'яними язиками, — так палали. І вже всі жиди попадали ницьма, бились головами об долівку, уже не гули, а криком кричали. Не один уже, мабуть, чув над своєю спиною жакливий помах кажанячих крил, лускіт гострих Хапунових кігтів.

— Ой вей мір! — гукав важний пуриць Мордохай, смикаючи себе за борду. — Я більше не буду... тільки не хапай мене... не хапай...

— Ой вей! — верещав Лейба-шинкар, стукаючи лобом об долівку. — Води в мене більше біля горілки й близько не буде... тільки не хапай...

— Ой вей... ой-ой! — гедзкався, стріпуючи головою Гершко. — Не хапай!..

Та страшне сталося швидше, ніж вони сподівалися. Ще не було півночі, як по нахилених спинах пробігло щось важке й дряпуче, дихнуло пекельним смородом сірки, смоли. Уже просто несамовитий зчинився тут крик і галас. Усі по-

схоплювалися на ноги, штовхали один одного, вимахували руками, стукалися лобами. Кожен бо в зам'ятні думав, що він летить уже, в Хапунових кігтях опинившись, угору, по-під хмари... що з землі його видно, як курча в шулякових кігтях... а він дригає в повітрі ногами...

— Ха-ха-ха! — розітнувся громовий чортячий регіт десь у присінку. — Ха-ха-ха...

Хапун! То його регіт! Це він раніш навідався, щоб задалегідь вибрати собі якнайбільшого грішника! Он і його гупіт-хода чи важкий лопіт крил, схожі на бігання ненависного гоґа Хропаля, десь поза „школу” віддалюється. Той же Хропаль, земне втілення Хапуна, добре їм усім узнаки дався!

А тим часом великий, як теля, рябий пес, отців Саватіїв Рябко, користуючись загальною замотаниною та колотнечею, щасливо поміж ногами й лапсердаками, з лійовою свічкою в зубах, на волю вибирався. А далі чкурнув так, що тільки його й бачили.

Розчовпавши по якомусь часі, що саме сталось і що ще не північ, жиди знову попадали на долівку, заколивали зігнутими спинами, заойкали, загули, застогнали, завейвейкали.

Та от надійшла й північ, і голосні півні десь у місті дзвінко це відзначили — закукурікали. Усі спасеники голосно зігнули. Попідводились, гладили намуляні коліна, втихомирювались...

А на світанку сурмач засурмив у сурму, вітаючи всіх живих із новим днем, початком нового... цілого року, повного грішних солодких спокус, повного великих торговельних можливостей... І хто тепер міг думати, що й цей рік мав колись закінчитися таким же страшним Судним днем! Не думали, відмахувались від цього, як від настирливої мухи у Спасівку.

А шинкар Лейба обережно навіть подумав, що доливати води в горілку — не такий уже й великий гріх. Габелник Абрум уже твердо вирішив таки купити шинок на Ромоданівському шляху. Курятник Гершко спробував прикинути, скільки він зможе заробити на чехах та срібних копійках, як буде скуповувати кури по хуторах.

Кинулося всяке до своїх патинків — шукають своїх, узувляються, один одного з добрим кінцем Судного дня поздоровляють, раді, що їх минуло лихо. А декотрі почали вже й розходитись. Але важний пуриць Мордохай з самого початку звернув був увагу на те, що патинки стояли не зовсім так, як їм було слід стояти.

Та шинкар Лейба пояснив це тим, що Рябко, тікаючи з свічкою, стрибнув на них і поламав той лад.

— Ну-ну, — не зовсім згодився з цим важний пуриць Мордохай: — хай тобі буде й Рябко.

А сам собі подумав:

— „Скажемо гоп, як перескочимо... Ще хто-зна, чи не лишиться якась пара зайвою. Патинки будуть, а ті ноги, що їх досі носили, може, вже тепер десь аж біля місяця, в кігтях у Халуна дригають. Як будуть такі зайві патинки, то це буде знак, що ворог жидівського наплоду таки скористувався своїм правом...”

І Мордохай залишився чекати, аж поки всі патинки розберуть. І — о жах! — його передчуття справдились: одна пара патинок спокійнісінько собі стояла, отак рядочком, як їх ще вчора поставлено... А господаря до неї не було!

Важний пуриць Мордохай забув з переляку, що він — важний пуриць, забігав, як несамовитий, рвав на собі бороду, робив із неї куделю, гукав безтурботних людей назад, докоряв. (Мовляв, раденькі, що дурненські, раді, що самі врятувалися, а що одного сина Ізраїля немає, — їм байдуже).

— Лейбо! Гершку! Дувиде! Сюди!.. Таки сталося, як я й боявся...

Знов стали збігатися жиди до „школи”, перелякано задержкотіли, ніби табун гусей стривожено загелготав.

— Ай вай! Сталося, як я й боявся...

— Ай вай!..

Усім було ясно, що Халун когось ухолов, — але кого? З'ясувати це не так було легко, бож були не тільки місцеві жиди, а й приїжджі, та ще й більші шахраї — як це зразу ж таки й сказав важний пуриць Мордохай, — ніж тутешні. Отой же Хайволох такий, що незгірш від гоя міг і в чужу комору залізи! А Іцько... А той, як його? що на хуторі, — так просто краденими курми торгував, злодіїв передержував.

Вирішили розіслати по всіх усюдах жінних гінців, щоб усе на місцях з'ясували. Але гінці привезли звістку, що й Хайволох дома, саме з своєю Суркою обідав, як до нього гінець приїхав, ще й гінця пригостив, і з Срулем нічого не сталось, і з тим — як його?..

І довго була в цій громаді колотнеча: чії патинки? Кого проклятий Халун ухолов?

А зловісні патинки стояли в присінку, як сироти, і до них боялися й приторкнутися...

...Аж нескоро вже після цього ішов якимось важний пуриць Мордохай повз двір о. Саватія. Дивиться: їхня наймичка Педорка стоїть за ворітьми й плаче. Та так плаче, що сльози, як горох, по її ще майже дитячих щічках котяться. Витирає дівча замурзаним рукавом тії сльози, а само аж скидається від плачу.

Спинився важний пуриць Мордохай перед бідним дівчам, маленький, сухенький, з довгою білою бородою, здава-

лося, він причеплений до бороди, а не борода до нього, — така вона була велика супроти його тільця. Похитав сумно головою, покліпав капправими очима, поцмокав співчутливо губами, що червоніли в густій зарості вусів і бороди, як дві скибочки баклажана.

— Чого ти, дівчино, плачеш? — питає.

І навіть своєю маленькою, сухенькою, схожою на мишачу лапку ручкою за підборіддя її взяв.

— Га? Чого, питаю, плачеш?

Та дівчина ще дужче плачем зайшлася, і крізь той плач узяла розповідати (рада, що її, бідну сироту, хтось пожалів), як паніматка мало їй кіс не обірвала, так била, кажучи, що то вона віддала своєму бахурові старі панютцеві патинки, що стояли в сінях...

— Панотцеві патинки? — перепитав важний пуриць Мордохай.

— Еге...

— „Ба! — сказав багатозначно сам собі важний пуриць Мордохай і ткнув вказівним пальцем себе попри ярмулку в лоб: важливий здогад шибнув йому в голову. — Чи не оце воно? Га?”

— Не плач же, — сказав дівчині, — а ліди поклич паніматку. А я побіжу і за хвилину щось принесу...

— Хай її сей та той кличе, а не я! — тупнула ногою Педорка. Вона хоч і сирота була і ще молоденька, але язичок таки гострий мала. Та Мордохай уже не звернув уваги на ці її слова, а мерщій почимчикував до „школи”. Дуже бо важливий був його здогад. По якомусь часі він повернувся (бо було ж недалечко)... з тими патинками, що досі стояли безпритульно в присінку школи. Ніс на віддалі від себе, відставивши руки, наче боявся опоганитись некошерним.

Педорка ще стояла, затята, за ворітьми, вже потиху схлипувала, та коли побачила патинки, розтямкувала, що це ж і для неї виправдання, і притьма побігла по паніматку.

Вийшла на ганок паніматка, в кибалці, у пишній корсетці та плахті червчатій, гнівом та цікавістю розпалена, побачила ще здаля важного пуриця Мордохая з патинками, як рибалку з уловленою здобиччю-рибою, сплеснула руками — та:

— Бач, я ж так і думала!

Хто-й-зна, чи вона передніше так думала, але це, справді, були отцеві Саватієві патинки, цілі-цілісінькі, тільки в одному був задник розтоптаний...

Але як вони, тії патинки, перенеслися з отцевих Саватієвих сіней до жидівської „школи”, — це ще було загадкою.

— Ти ж, Педорко, їх туди не поставила? — уже, правду сказавши, по-дурному запитав мудрий пуриць Мордохай: в невеличкому розумі дівчати навряд чи могла вродитись така зухвалість.

Педорка взяла хреститись і божитись і тим геть чисто перелякала важного пуриця Мордохая. Він, злякавшись хреста, як той ладану, похопився піти геть.

Отже, було ясно, що не Педорка це вчинила, — але хто?

ІХ

До милої неботи
нема далекої дороги.

Народ. прислів'я.

Каленик прислухався.

— ... І Господи, як я люблю про хлопців балакати! — казав Прісьчин голос, Пріськи, Борсукової кріпачки голос, що звичайно працювала в пекарні, а тепер чомусь була в Мотриній кімнаті.

— І я люблю, — сказав Мотрин голос. — А які тобі більше до вподоби? Чорняві, еге ж?

Пріська аж захлиналась, розповідаючи:

— Як була я на хуторі, до мене ходив Ничипір...

— Чорнявий?

— Цього вже не скажу, бо він усе ввечері приходив. Оце лежу, було, в коморі...

— А чи подобається тобі Каленик Чорнієнко?

— Цур тобі, окатий, хай тобі банька лусне! — сказала Пріська. — Ні се, ні те.

— „Чи не чортова тобі рябуха!” — вилаявся подумки Каленик, не сміючи й писнути вголос.

Але тут треба сказати, де це та як міг Каленик Чорнієнко підслухувати цікаву для нього розмову. Це він чув, сидівши на груші, що росла в Борсука за хатою й схилялася гіллям до напільного вікна.

Була вже справжня осінь — мокра, з дощами, з довгими нудними вечорами. Садок, що раніш був Каленикові за посередника в його любовних „зідханнях”, обернувся тепер на липке, слизьке хмереччя; мокре жовте листя липло до всього — до ніг, до рук, як гидке жабурино. У такий садок, звичайно, нікого для розваги не потягне, і Мотря Борсуківна давно вже перестала в ньому бувати. І хоч Каленик

ще якийсь час туди вчашав, слабка надія ще водила туди, та вже траплялось йому іноді там бачити тільки когось із Борсукової челяді, як ішло котресь там для якоїсь своєї потреби в густу високу болиголову, що вибуяла за літо, як ліс.

Мотря ж тепер здебільшого в хаті сиділа і навіть до „тітки Лукії” перестала чомусь ходити. З нудьги, либонь, ото вона і з Приською, своєю кріпачкою, про хлопців розмовляла. Нудьга ж бо — це щось таке, що й до пенька забалакаєш, як ні до кого більше. А особливо в балакучих дівоцк...

А закоханий парубок мучився, не бачивши своєї коханої, серце йому краялось. З болючою тугою дивився він вечорами на напільне борсуківське вікно, а те вікно так привабно жовтіло крізь сутінь і мряку — веселе світлечко на тлі темної стіни. Немов казало: „Отут рай, отут твоє щастя”.

Але побачити щось у те вікно з Паляниччиного двору ні-як не можна було: одно, що вікно мале (напільне ж), а друге — його затуляло гілля отієї розлогої груші, затуляла одна її гілка, схожа на руку, зігнуту в лікті, схилена під стріху до самісінького вікна. І ця гілка-рука й показувала Каленикові напрямок його тужно-болючого потягу до милої, мало не словами проказувала: „Виліз би ти, парубче, пізенько ввечері на мене та й побачив би ту, що її тобі треба”.

Отож одного вечора Каленик таки не втерпів, піддався солодкій спокусі: виліз спочатку на лісу, на лісі ще якусь там хвилинку повагався, потім обережно й помалу переліз на грушу, а тоді й на тую гілку сягнув. Лежав ото тепер на тій гільці животом, схований у рявному гіллі, в темряві, й слухав, як Мотря гомоніла з Приською. Лежати так було зовсім безпечно. Трохи погано було, що гілка, угнувшись під вагою його тіла, при найменшому порусі шкрябала дрібними гілочками, немов кігтками, в шибки. Отже, треба було зовсім не ворухитись.

Знизу пробіг поза хатою спущений на ніч з ланцюга білий, видний у темряві собака. Каленик навіть нишком посміхнувся: був він тепер для лютих Борсукових собак недосяжний.

— ... Ні, чого, — заперечила Мотря оте, на Каленикову думку, дурне Присьчине патякання: — у нього очі дуже гарні... і брови...

Чуючи таке з Мотриних уст, щасливий парубок аж рота роззявив, пильнуючи, щоб і слова не пропустити. Пив музику найдорожчого голосу з утіхою, що її тільки закохані зрозуміти можуть. Серце, притиснуте до гілки, дужче закалатало в грудях.

— Чи й не очі, — каже знов Приська: — як гляне, то й

молоко кисне. Він же як дивиться тими бульканнями, то наче хоче тебе ззісти.

Стиснувши кулаки, Каленик узяв собі на розум „віддячити” паскудній дівці за таку „послугу”. Хай начувається! А разом не міг не подумати й про те, що в цих останніх Прісьчиних словах була якась пайка правди. Його мати була волошка, і від неї ото були в нього очі — великі, круглі, не такі, як ув інших місцевих парубків. Дівчатам — він це знав, і пані Лукія не раз про це казала — ці очі подобались. Тільки паскудна Пріська...

— А Китиченко Петро — який, на твою думку?

Тут Пріська — чути було — хитренько засміялась.

— Про цього правди не скажу, бо ви розгніваєтесь...

Каленик затремтів від цікавості: йому давно хотілося з'ясувати справжню Мотрину думку про цього, як він думав, свого суперника, сина нехворощанського сотника. А з Китиченка ж суперник був дуже небезпечний, бо мав подостатком цікавіше, ніж гарні очі та чорні брови, — хутори, худобу, дарма що був мурий та в ряботинні. Так же бісова Пріська, як на те, взяла саме тут хитрощами та натяками говорити! От паскуда...

Щоб зрозуміти як-слід це місце з розмови, йому треба було глянути на Мотрине обличчя... О, йому треба було те кохане обличчя побачити! І Каленик зсунувся по гілці трохи нижче — й побачив: Мотря сиділа на постелі вже в самій сорочці, розплітала чи заплітала свою товсту косу, і та коса красовито звисала їй із плеча, стікала бурштиною хвилею...

— Голубонько мила! — прошепотів закоханий парубок, уперше в своїм житті уживши цих ніжних, із пісні взятих слів, і хотів був ще нижче спуститись... Але.. від цього його руху гілка загойдалась і зашаруділа по шибіці. Каленик так і отерп...

Пріська прислухалась.

— Що воно таке? Кішка чи що?

Устала з низького стільця, що на ньому сиділа, і притулилась обличчям до шибки. Каленик побачив зовсім зблизка на склі її роздушений ніс, наче поросячий писок. Раптом вона як не закричить, мов несамовита:

— Панночко, нога... чиясь...

Гляне Каленик — аж так: світло з вікна падало на його заболочений чобіт.

У ту ж мить у домі зчинився неймовірний галас, там загракали дверима, затупотіли ногами.

Переляканий Каленик кинувся гарячково-хапливо злазити з груші. Але зробити це тепер не так легко було: з пе-

реляжку ноги йому трусились, як не його були, підгинались, не потрапляли на сучки, руки обсковзувались на мокрих гілках.

А з двору тим часом загувало, немов би звідти ціла череда худоби бігла: то бігли „за хату”. Тут горопаха Каленик зовсім отетерів, дарма що лишалося небагато, щоб злізти. Треба було вже тільки переступити з дерева на лісу, а там плигнути додолу в свій двір. Та в цю мить до груші вже надбігло кілька чолоівка, з ліхтарем, вхопили знизу бідолаху за ноги та за поли й стягли додолу в Борсукове подвір'я.

Не помату ж і здивувався Грицько, Борсуків слуга, з товариством, як роздивились, що це був Каленик Чорнієнко, сусіда, знаний, як облуплений.

— Чи на тебе, парубче, не тую?! — гукне Грицько. — Чого тебе туди морока стаскала?

Каленик мовчав.

Тоді його повели в двір, перед рундук Борсукової хати. На гомін у дворі збіглася вся челядь, дивувалися, ажкали. Грицько світив Каленикові в обличчя, і той не знав, куди ді вати очі з сорому. Але уперто мовчав. Тим то декому спало на думку добачити в цьому якийсь злочин. Чи не на горіще, часом, хотів він пролізти? Міг би прорвати парки й залізти...

І це було, як на обставини, цілком слушне міркування, бо ніяк інакше не можна було пояснити такий незвичайний учинок. Справді, чого парубкові лазити вночі на дерево — коли дощ, мокро? Так, без ніякої думки й мети людина при своїм розумі цього не зробить. Отже, тут була якась думка й мета. Тож тільки припустивши, що такою метою могли бути бодні торішнього й позаторішнього сала, що стояли в Борсука на горищі, можна було пояснити цей загадковий учинок.

Річ зрозуміла, що ніхто й не подумав шукати причину в гарячій почутті бідного парубка. З свого боку Каленик також не міг цього сказати, бо одно, що сором, а друге — це був би ще більший злочин, бо в такому разі вийшло б, що він на честь і цноту дівчини статечного роду важив.

Вийшов з хати на рундук і сам пан Зиновій, а разом з ним і Мотря, з накинутою на голову нашвидку хусткою. Бідолашний Каленик так і затіпався всім тілом, як їх уздрів. Але Грицько і ще один не меншої сили наймит цупко тримали сердегу за руки, не дозволяли особливо тіпатись.

— Чого ти туди лазив? — grimнув сердито пан Зиновій.

Каленик мовчав. Стояв залитий соромом, як поміями, не смів і очей звести, щоб глянути на ту, що на неї вічно ди-

вився б... хотів би молитись... А серце калатало — казало: „Все пропало, все пропало...”

— Чого ти туди лазив? — спитав Борсук удруге, і з його голосу було знати, що серце йому набігало дедалі дужче.

Каленик почав навіть у лабетах наймитів нестримно тремтіти, але, як і перше, мовчав.

— Чого лазив, питаю?

Відповіді не було.

Тоді Борсук гнівно-лютий (такий ланець посмів йому не відповідати!) звелів відвести зухвальця до ратушу. Там і доночував горопаха Каленик Чорнієнко. А другого дня судова влада, в особі міського вїйта Титаренка та суддів, поставили йому ось такі запитання:

— Для чого ти, сякий-такий сину, забувши боясть божу, вночі на грушу лазив, на добро доброчинця вашого — подружжя Паляничок і твого, пана значкового товариша Зиновія Борсука важив? З чиєї намови чинив це і хто мав тобі допомагати в твоїм злочиннім замірі?

Та Каленик і тут не міг нічого відповісти, казав тільки одно слово „так”.

— Задля чого ти вчинив це? — питають його вдесяте.

— Так.

— Як то так?

— Так...

Тоді почали загрожувати йому катуванням, передати в руки ката, що може з нього не тільки відповідь, а й язик вирвати. Але й це не допомагало. Він тільки подумав про те, що йому не тільки муки витерпіти, а може й умерти за своє кохання буде солодко. Тільки... невже вона, Мотря, нічого не скаже своєму суровому батькові на його оборону? От би прибігла сюди, впала б йому в ноги та й стала благати!

Але Мотря не прибігала й не падала в ноги, — прибіг хтось інший: пан дидаскал Теофан Козка. Довідавшись про таку страшну пригоду свого приятеля й учня, він подався до ратушу, а тоді протовпився крізь юрбу цікавих, виступив наперед і виголосив оборонну промову.

— Ось слухайте сюди, ласкавий пане добродію, — почав він, звернувшись до акторської сторони, до позивача значкового товариша пана Зиновія Борсука, — і ви, пане вїйте, і ви панове судді! Чи гідна то вашої статечности річ губити молодика за якусь там дрібницю? Адже він шкоди не заподіяв ніякої! Згадайте, панове, і свою молодість — чи не лазили й ви по грушах, по берестках, по осиках? Всі ви лазили, і я лазив. А якби тепер запитав хто: „Чого ви лазили?” чи не відповіли б і ми так, як цей бідолашний хлопець відповідає? Чи не сказали б і ми: „Так”? Отже, згляньтесь

на його молодість і простить. Учинив це він єдине через свій нерозум... (Так казав, а очима Каленикові показував, що це він тільки для його порятунку так каже). І Бог наш милосердний, що простив розбійника на хресті, учив прощати...

Ще пан дидаскал Теофан Козка не скінчив своєї мови, як до ніг Борсукові кинулася з сльїзми на очах Лукія Мартиниха Паляниччиха і просила простити її дурного учня.

Горда Зиновієва Борсукова постать довго стояла непорушна, не піддавалась на уклінні добрих людей прохання, і на виду в нього, червоному, з очима бугая, стояла сама суворість, або краще сказати — вираз скелі кам'яної.

— ... І Бог наш всемілостивий учив прощати, — проказав удруге, як луна, пан дидаскал Теофан Козка. Не вірив бо вже він, бачивши той вираз скелі кам'яної на виду в позивача, в силу слів своїх... не вірив...

Та раптом той вираз скелі кам'яної поворухнувся, зарухав довгими вусами — і судді та люди, присутні на цьому суді, почули панову Зиновієву Борсукову заяву про те, що він не наполягає на покаранні, а тільки просить записати в міській книзі, що він з ласки своєї його, підмайстра перепечайного цеху Каленика Чорнієнка, прощає, зважаючи на його молодість та нерозум. А самому Каленикові пан Борсук кинув загадкові слова:

— Це я тобі прощаю за твою послугу, хлопче... Але вдруге не попадайся!

Так Каленик Чорнієнко позбувся кари і мусив тільки винув панську, тобто судові витрати, заплатити. Ці гроші заплатила зразу Лукія Мартиниха Паляниччиха, його майстриня, а Каленик пізніше мав ті гроші в неї відробити, бо він же працював тепер у Паляничок за плату.

Коли після цього всі вийшли на вулицю, пан Козка підійшов до Каленика й тихо поспитав його:

— А ти, мабуть, голубе, хотів на дівчину в вікно подивитись? Га?

Парубок кивнув невиразно головою.

— Отака чудасія! — вдарився статечний чоловік об поли руками. — То це ми палке почуття, молоде кохання до нерозуму прирівняли! Справді таки чудасія...

І він замислився: крадіжку прикидали, а парубок же тільки закохався!

Х

Силогізм любови.

По якимсь часі після прикрої Каленикової пригоди пан Козка покликав його до себе в школу, — покликав, а не прийшов сам туди, куди, як знаємо, він залюбки ходив (до Паляничок би то). А зробив він це не для чого, як для приховання того, що він надумав зробити і чого навіть Лукія Паляниччиха не повинна була знати. З цих же таки міркувань обережний чоловік сказав Каленикові прийти такого часу, коли школярів не буває в школі, — в обідню пору: у цей час вони здебільшого нишпорять по місту, шукаючи поживи.

Проте, не зважаючи на ці заходи, склалося не зовсім так, як гадалося: один із школярів, Тимко Пурик, не пішов „обідати”, а сидів у школі, і Каленикові хоч-не-хоч довелося з ним зустрітися.

Тимко щиро зрадив гостеві й зразу ж запросив його зіграти з ним у дамки новими, щойно зробленими дамками, — він саме достругував останню, тримаючи в руці великого колодія.

Почувши це, пан дидаскал нагадав забудькуватому хлопчаків про пишні сороковини в козака Перегородька. Але Тимко волів у дамки грати, а їсти не хотів.

— Хіба ти вже де обідав? — спитав хлопця із дбайливістю в голосі пан дидаскал і додав, що Перегородько заколов доброго кабанця за упокій душі небіжчика батька. А як недогадливий хлопець відрік, що таки не піде, хай би там і десять кабанців закололи, статечний чоловік мусив удатись до найгіршого (і для хлопця, і для справи, як побачимо далі). Він узяв неслух'яного школяра іззаду, там, де „брехня”, де найдужче болить, за чуба та й повів із хати. Проти такого заходу Тимко, зрозуміла річ, не міг опором стати, а вже слух'яно поніс свою голову поперед дидаскалової руки, тільки злегка покинував нею, як той цяцьковий москаль, що його смикає за ниточку чиясь рука.

Вивівши упертого хлопчака з сіней, дидаскалова рука пустила чуба, а натомість трахнула засувом, зачинивши двері.

Тимко аж підскочив з цікавості, почувши й побачивши таке.

— Отуди к бісу! — промовив ошелешено. — Щось надумав, диявол товстонасий!

Лапнувся мимохить за наскублене в потилиці місце, а тоді, як підкинутий подувом вітру, кинувся за хату, там сте-

ребився на огорожу, а з огорожі поліз на оселю. Тільки мить постояв, як чорногуз, біля димаря, зазираючи в нього, а потім узяв спускатися животом у бовдур. З того, як він це спритно робив, було знати, що це дуже знайомий для нього шлях, може, навіть знайоміший за ті двері, що допіру так прикро зачинилися слідком за ним. Лізти в бовдурі було не трудно, бо по боках випинались обмазані глиною лозини, і за ті лозини можна було руками братись та на них ногами ставати.

Отже, Тимко спускався, як по драбині. Сажі в бовдурі теж було небагато з тієї причини, що Тимко таким робом частенько її трусив.

Цим разом Тимко спустився не до краю, а затримався на передостанніх „щаблях” і взяв прислухатись до розмови в хаті. Чути було добре, бо бовдур був якраз біля хатніх дверей.

— ... Мені, голубе, треба знати, — почув Тимко панів дидакалів голос, — чи вона тебе хоч трохи кохає... Яка твоя думка про це? Чи ти їй сам хоч натякав? Ні? Нічого не можеш сказати? Гаразд. Тоді ми спробуємо це зараз з'ясувати. Адже я вивчав ув академії логіку й силогістику.

Пан Козка трохи подумав, а потім загомонів знову:

— Отже, вдамося до спасенної в нашій скруті силогістики. Перша, більша, передумова в нас, голубе, буде така: всі жінки виявляють прихильність до милих їхньому серцю чоловіків а) не словами, а ніжністю в погляді, б) „ненавмисним” приторкуванням до рук милого та в) повсякчасними розмовами про коханого з третьою особою, хоч би тій третій особі й нецікаво було про нього слухати. Друга, менша, передумова складатиметься в нас із terminus'у — „Мотря”...

— „Мотря? Яка Мотря? — відгукнувся на це перше зрозуміле в дидакаловій мові слово Тимко. — Мотря?”

— Цю другу передумову нам треба ще з'ясувати, — вів свою мову далі пан дидакал. — Відповідай мені, голубе, на питання. Перше питання: чи дивилася коли-небудь Мотря тобі в вічі... приязно?

— „Мотря? Яка Мотря?” — гарячився в своєму бовдурі Тимко.

— ... Так, як це тільки жінки вміють дивитися? О, божеська стате! Яка ти чарівна буваєш іноді!.. Так от, чи було коли таке? Га? Чого ж ти, хлопче, мовчиш? Я розумію ніяковість твого стану, але цього нікому не обминути, хто хоче дружитися.

— „Дружитися?!” — проказав Тимко пошепки, забувши, що він, зовсім стороння для цієї розмови людина, не має права на таке втручання. І рота, як роззявив, тее слово

проказуючи, та так і забув стулити; слина бозна чого покотилася йому в роті.

— Колись і мене батько отак допитував, — казав пан дидакал далі, — тільки до запитань мав небіжчик батько ще й ціпка в руках та тим ціпком мене до відповідей захоочував. Але моє становище було важче за твоє: у мене був уже готовий гріх... Гай, гай! Як давно все це було! А який би я був щасливий, якби воно вернулося, нехай би і з ціпком отим! Тільки ж не вернеться, ні...

— Дивилась, — слух'яно, але ледве чутно вимовив Каленик, згадавши, либонь, такі щасливі хвилини, як була отоді, коли він у сінях дрова впустив.

— Гаразд.

— А розпитувала Пріську про мене, як я в вікно з груші дивився... і мене хвалила...

— „Мотря Борсуківна! — мало не скрикнув здивований Тимко. — Овва! З свинячим писком, та в пшеничне борошно...”

І від цікавості завмер, не дихав. Спустився ще на один „щабель” нижче.

— А до рук не намагалась торкнутись? — спитав пан Козка.

— Ні...

— Мабуть, не було нагоди. Доведеться ще трохи псчекати, щоб вийшов другий terminus меншої передумови. А тоді ми зробимо висновок: ergo, Мотря Борсуківна кохає підмайстра перепечайного цеху Каленика Чорнієнка... за його вроду кохає і не зважає на його вбозтво. Справжнє ж чуття й повинно бути понад усіма тими мерзенними статками-маєтками... А тоді, — голос у статечного чоловіка забринів крицевим тембром, урочисто забринів, — пам'ятаєш, що я тобі про Лісовського казав? Як він дівку викрав? Ви з Мотрею втечете, а я попа знайду, і той піп вас повінчає...

Почувши таке, Тимко не втримався на своїх „щаблях”, нога сприснула, і він гупнув додола, турнувши коцюбу та вдаривши нею об відро з страшенним брязкотом. Хоч його розумові було ясно, що цим разом він, Тимко б то, зовсім загинув, але якась там надія на рятунок притиснула його до стіни, закам'янила в нерухомій поставі. Думка гарячково пробувала зарадити лихові:

— Може, подумаютъ, що кіт...

Але, на жаль, пан дидакал не подумав, що то кіт, а прочинив хатні двері, впустивши в сіни більше світла (до того, що промикувалось ізнадвору крізь щілини в сінечних дверях), і вийшов у сіни. А що в голих сінях єдиною можливою схованкою міг бути тільки бовдур, то він і зазирнув

туди. Одна з соняшних смужок саме в цю мить упала на чийсь ноги у вибіячених штанях з розпанаханою на коліні хо-лошею, на зовсім нерухомі ноги, про які можна було б подумати, що вони неживі. Уздрівши таке диво, поважний чоловік, щоб довідатись, чії то ноги, послав руку в бовдур, налапав там вухо, узявся за нього і так вивів на видне того, кому те вухо й ті ноги належали.

Коли пан Козка ввійшов до хати з своїм бранцем, Каленик побачив у нього на виду — на лобі й на носі — крапельки поту та червоні плями, ознаки його не абиякого гніву.

Не змігши стримати того гніву, обурений пан дидаascal крутнув таки міценько вухо неслухняного школяра.

— Не буду... ой більше не буду! — хапливо заголосив Тимко і взяв швиденько христитися з-під дидаascalової руки, пристосовуючи тее христіння до нахиленої в один бік голови. На щоках у нього й на кирпатому, як у підсвинка, носі чорніли плями сажі, немов би він почав був гримуватись до виступу в театрі.

Дидаascal пан Козка, звичайно, розумів, до чого те христіння, але зажадав ще й словесного підтвердження тієї клятьби, зажадав під загрозою найстрашнішої кари — витурення проти зими із школи...

— Аж захурчиш — пам'ятай це! — грізно нахвалявся дидаascal.

Тимко клявся й нахилився „землю їсти” на знак тієї клятьби, хоч це й незручно було робити через те, що його вухо було в дидаascalовій руці.

Нарешті добрий пан Козка пойняв віри тій клятьбі і випустив наскублене вухо з пучки, а потім і відпустив бідолашного хлопця, щоб ішов собі куди хоче.

Увечері того ж таки дня Тимко Пурик опинився, бережко оглядаючись, біля Борсукового двору, біля високих дубових воріт. У хлопця була, зрозуміла річ, думка побачити Мотрю, а побачивши, розповісти про все почуте в бовдурі. Звичайно, за цю новину він сподівався одержати якусь заплату від багаті дівки, бож відомо, що всяка послуга заплатою красна.

Деякий час він ходив попід парканом у сизій тіні вечора, боязко шкрьобаючи чобітьми по замерзлому грудді. А його блукаючий погляд, здавалось, казав: „Кому яке діло, що я тут ходжу! Може, я дивлюся он на гав, як вони скісно спускаються — мов на лідяку з гори — на шлях, на кізяки”. Навіть узяв, збивши закаблуком, одну грудку й кинув її на тих кізякоїдок. Але, удаючи таке, він навіть не чув їхнього гидкого „га! га!”, а наслухав, що робиться в Борсуковому дворі.

У дворі було тихо. Тимко підійшов навшпиньки до паркану й зазирнув у щілину. Тінь від хати досягала вже до половини подвір'я, і в тую тінь, як у воду, входив табун білих гусей, обережно ступаючи червоними ногами по мерзлій землі. Гуси йшли з піднесеними високо головами (гусигергулі) і, бачилося, нікого не боялись. Така сміливість гусячого табунця образила володаря подвір'я — здоровенного собацюгу, що білою купою лежав біля рундука: зірвавшись раптом на ноги, собака гавкнув хрипким басом на сміливців. Гуси стрепенули з несподіванки крилами і, як підхоплені вітром, вискочили з тіні на освітлене вечірнім сонцем місце. Вогняне проміття заходу сонця впало на біле і зробило з гусей великих рожевокрилих птахів.

Коли ці рожеві птахи опинилися поза засягом ворога (собака був на припоні), вони збіглися в тісніший гурт і стали жваво гомоніти про пригоду.

Захопившись цим цікавим видовищем, Тимко забув про обережність і почав тихо насвистувати. Собака в дворі нашорошив був вуха, але, не добравши звідки той свист, знову заспокоївся.

Людей у дворі не було. Тільки десь ізбоку, куди Тимкові не видно було, зашаруділа була людська хода, та, коли він прислухався, те шарудіння зникло. Подумав, що то йому почулось. Знову залягла тиша і на вулиці, і там, у дворі. Бо й гуси нарешті заспокоїлись і пішли собі, коливаючись, до свого сідала, невеликого прихалабка біля сажів.

А людей таки ніде не було.

Коли це враз над головою припишклого хлопця як не розітнеться найогидніший вигук „тю!” і облепистий удар батурою як не опереже його пліч та спини, — та ще й по вусі різнув з гадючим свистом. Це Борсуків слуга Грицько, підкравшись зсередини, отак підступно почастував сердегу.

— Ті-ікай, курохвате! Тю-у..

Як не чкурне ж тоді Тимко геть! Біг, не оглядався, тікав, скільки духу, а слідом за ним лунало тюкання й регіт.

Після такого почастунку Тимко зрозумів, що доступитися йому, обшарпанцеві-школяреві, до багатієвої дочки не з-так то й легко і що тут ні до чого і його дивовижний хист лазити через паркани, на дерева, в димарі. Згадав він після цього й нещасливу Каленикову пригоду на груші... Отим то він і не вживав деякий час ніяких заходів щодо здійснення свого заміру. Проте це не означало, що він того заміру зрідка Якась (зрештою, цілком зрозуміла) сила тягла його до тиз злоповісних воріт і далі. Отож він, перегодивши якийсь час став знову, тільки вже з більшою обережністю, навідуватися до Борсукового двору й зазирати в щілини.

У ті щілини Тимко бачив усе багатієве подвір'я, всі його будівлі. Борсукова хата, як головна будівля, панувала над усеньким подвір'ям, стояла спиною до Паляничиної садиби, а рундуком і вікнами в двір, немов оглядала його. З другого, напроти хати, боку стояли рублені комори, а далі вниз — повітки, загорода на худобу та сажі на свині. Посеред садиби, нижче до левади, стояла широка, як велетенська діжа, клуня, — клуня майже затуляла садок і город.

Унаслідок такого оглядання Тимкові стало здаватись, що ці будівлі схожі на тих людей, що в них живуть. От хата (не хата, а насправді панський будинок) — це сам суворий Зиновій Борсук, що визирав з-під своїх брів-острішків. Клуня — гливка пані Борсучиха, що йшла з левади, важка, відгодована, — ішла й не могла вийти. Комори — кирпаті кухонні жінки, в зелених очіпках (на покрівлях був зелений мох). Повітки й сажі — наймички-дівчата (Пріська також) та ще куховарчині діти. Ну, а звід-журавель біля колодязя — це Грицько з піднесеним батурою.

Двійники будівель — люди, вештались, нічого не відajući про те, що на них із щілини дивляться. Від хати до комор бігали наймички, наймити виводили до колодязя напувати коней, носили сіно коровам у загороду... Один раз бачив Тимко, як пан Борсук, вийшовши на рундук, ляяв усяк у світі Грицька, і журавель-Грицько схилився перед паном так, немов то був не дужака Грицько, а якийсь дуже боязкий школяр, що готувався скоштувати субіток: похнюпив голову в гострій, з поруділим смушком шапці, повисив у кожущаних рукавах руки.

Це видовище Тимкові дуже сподобалось.

— „Чому ж ти батурою не вимахуєш? — подумав зловтішно. — Так тобі й треба, посіпако!”

Бачив другого разу пані Борсучку: Пріську лаяла...

Нарешті одного дня Тимкові пощастило побачити Мотрю. Вона розвішувала разом з наймичками на натягнутих через усе подвір'я мотузках різний одяг, щоб провітрився в сухому морозному повітрі. Довгі стяги дорогих кунтушів, плахт, килимів яскріли проти похиленого вже на полудень сонця різними барвами. Попід тими стягами рябіли табунцями гуси, індики, качки, ходили кури, а вгорі, аж у небі, білили зграйки голубів, збільшуючи загальну рябизну подвір'я та гарного дня.

Тут раптом Тимкові спало на думку, що до Мотрі тепер найкраще підійти з левади, з-поза клуні, і він, кмітливий буди, вмить подався тим провулком, що йшов повз Борсукову садибу на греблю, а звіти, з греблі, стрибнув у леваду. Левада була по-осінньому гола й порожня, лоза й

верби стояли без листя, на капустиці стриміли самі пеньки, що з них давно вже позрізувано головки капусти. Та тільки-но спритний школяр розігнався нагору, як у дворі завалували собаки, і ціла їх вервечка пішла в наступ на того, хто так зухвало посмів без дозволу заскочити на землю, що вони її охороняли, тобто на нашого сердешного Тимка. Собаки летіли з лютим, різноголосим — від басів до дзвінких дискантів — гавкотом, з роззявленими пащами, готові розшматувати заскоченого хлопця на клаптики.

Лишенько! Невже він отак живовидячки й загине?! Це ж ота видима смерть — найстрашніша з усіх смертей!

— „Рятууй..! — хотів був крикнути, але не крикнув, навіть у думці слова не закінчив. Бо йому ще, мабуть, не судилося негайно вмерти. На його щастя, поблизу була крива, сучкувата верба, така, що на неї зручно було й у чоботях лізти. І спритний хлопчина ув один черк опинився на тій вербі.

Собаки прискочили до верби, аж один на одного понаскакували, але вже нічого не могли вдіяти: Тимко був для їхніх роззявлених пащ та гострих іклів недосяжний. Вони тільки гавкали, люто клацали своїми страшними зубами. Та по якомусь часі вони, очевидячки, зрозуміли, що з цього гавкання та клацання нічого не вийде. — отож і облишили гавкати, а замість того полягали навколо верби та й стали чекати, пасучи очима кожен рух взятого в облогу школяра-курохвата (вони, либонь, теж догадалися, з якого це гурту неборак). Як тільки він якнебудь ворухнеться, так вони враз і зриваються на ноги та зчиняють лункий у лунжкім „березі” гавкіт.

Отож Тимко хоч і не згинув негайною смертю, але не в малу ж і халепу вскочив. І це він незабаром збагнув. Збагнув — і засмутився. Уже й себе самого лаяв: „І як я, мовляв, спустив з уваги цих проклятих собак? Знав же, що в Борсука їх ціла тічка! Недарма сказано: хто спішить, той людей смішить.

Була деяка надія, що дівчата в дворі якось виглянуть за клуню, поцікавляться, чого собаки гавкають. Але час ішов, а ті й не думали цікавитись та виглядати.

— „Мало чого собаки гавкають, — десь, мабуть, думали дівчата, — на те вони й собаки”.

Найгірше було те, що собаки дедалі дужче заспокоювались, неначе подрімали, а це означало, що на хлопцеву пригоду ніхто уваги не зверне.

Утративши надію на допомогу з двору, Тимко вирішив помиритися з самими собаками, мовляв, шляхом безпосередніх перемовин. Інакше сказавши, він пішов на хитроці.

У ті щілини Тимко бачив усе багатієве подвір'я, всі його будівлі. Борсукова хата, як головна будівля, панувала над усеньким подвір'ям, стояла спиною до Паляниччиної садиби, а рундуком і вікнами в двір, немов оглядала його. З другого, напроти хати, боку стояли рублені комори, а далі вниз — повітки, загорода на худобу та сажі на свині. Посеред садиби, нижче до левади, стояла широка, як велетенська діжа, клуня, — клуня майже затуляла садок і город.

Унаслідок такого оглядання Тимкові стало здаватись, що ці будівлі схожі на тих людей, що в них живуть. От хата (не хата, а насправді панський будинок) — це сам суворий Зиновій Борсук, що визирав з-під своїх брів-острішків. Клуня — гливка пані Борсучиха, що йшла з левади, важка, відгодована, — ішла й не могла вийти. Комори — кирпаті кухонні жінки, в зелених очіпках (на покрівлях був зелений мох). Повітки й сажі — наймички-дівчата (Пріська також) та ще куховарчині діти. Ну, а звід-журавель біля колодязя — це Грицько з піднесеним батурою.

Двійники будівель — люди, вештались, нічого не відajući про те, що на них із щілини дивляться. Від хати до комор бігали наймички, наймити виводили до колодязя напувати коней, носили сіно коровам у загороду... Один раз бачив Тимко, як пан Борсук, вийшовши на рундук, ляжав усяк у світі Грицька, і журавель-Грицько схилився перед паном так, немов то був не дужака Грицько, а якийсь дуже боязкий школяр, що готувався скоштувати субіток: похнюпив голову в гострій, з поруділим смушком шапці, повів у кожушаних рукавах руки.

Це видовище Тимкові дуже сподобалось.

— „Чому ж ти батурою не вимахуєш? — подумав зловтішно. — Так тобі й треба, посіпако!”

Бачив другого разу пані Борсучку: Пріську лаяла...

Нарешті одного дня Тимкові пощастило побачити Мотрю. Вона розвішувала разом з наймичками на натягнутих через усе подвір'я мотузках різний одяг, щоб провітрився в сухому морозному повітрі. Довгі стяги дорогих кунтушів, плахт, килимів яскрили проти похиленого вже на полудень сонця різними барвами. Попід тими стягами рябіли табунцями гуси, індички, качки, ходили кури, а вгорі, аж у небі, білили зграйки голубів, збільшуючи загальну рябизну подвір'я та гарного дня.

Тут раптом Тимкові спало на думку, що до Мотрі тепер найкраще підійти з левади, з-поза клуні, і він, кмітливий буди, вмить подався тим провулком, що йшов повз Борсукову садибу на греблю, а звіти, з греблі, стрибнув у леваду. Левада була по-осінньому гола й порожня, лоза й

верби стояли без листя, на капустищі стриміли самі пеньки, що з них давно вже позрізувано головки капусти. Та тільки-но спритний школяр розігнався нагору, як у дворі завалували собаки, і ціла їх вервечка пішла в наступ на того, хто так зухвало посмів без дозволу заскочити на землю, що вони її охороняли, тобто на нашого сердешного Тимка. Собаки летіли з лютим, різноголосим — від басів до дзвінких дискантів — гавкотом, з роззявленими пащами, готові розшматувати заскоченого хлопця на клаптики.

Лишенько! Невже він отак живовидячки й загине?! Це ж ота видима смерть — найстрашніша з усіх смертей!

— „Рятууй..! — хотів був крикнути, але не крикнув, навіть у думці слова не закінчив. Бо йому ще, мабуть, не судилося негайно вмерти. На його щастя, поблизу була крива, сучкувата верба, така, що на неї зручно було й у чоботях лізти. І спритний хлопчина ув один черк опинився на тій вербі.

Собаки прискочили до верби, аж один на одного понаскакували, але вже нічого не могли вдіяти: Тимко був для їхніх роззявлених пащ та гострих іклів недосяжний. Вони тільки гавкали, люто клацали своїми страшними зубами. Та по якомусь часі вони, очевидячки, зрозуміли, що з цього гавкання та клацання нічого не вийде, — отож і облишили гавкати, а замість того полягали навколо верби та й стали чекати, пасучи очима кожен рух взятого в облогу школяр-курохвата (вони, либонь, теж догадалися, з якого це гурту неборак). Як тільки він якнебудь ворухнеться, так вони враз і зриваються на ноги та зчиняють лункий у лункім „березі” гавкіт.

Отож Тимко хоч і не згинув негайною смертю, але не в малу ж і халепу вскочив. І це він незабаром збагнув. Збагнув — і засмутився. Уже й себе самого лаяв: „І як я, мовляв, спустив з уваги цих проклятих собак? Знав же, що в Борсука їх ціла тічка! Недарма сказано: хто спішить, той людей смішить.

Була деяка надія, що дівчата в дворі якось виглянуть за клуню, поцікавляться, чого собаки гавкають. Але час ішов, а ті й не думали цікавитись та виглядати.

— „Мало чого собаки гавкають, — десь, мабуть, думали дівчата, — на те вони й собаки”.

Найгірше було те, що собаки дедалі дужче заспокоювались, неначе подрімали, а це означало, що на хлопцеву пригоду ніхто уваги не зверне.

Утративши надію на допомогу з двору, Тимко вирішив помиритися з самими собаками, мовляв, шляхом безпосередніх перемовин. Інакше сказавши, він пішов на хитрощі.

Звичайно в таких випадках собак задобрюють, кинувши їм хліба, але в Тимка з собою хліба не було, та й не йому, голодному школяреві, задобрювати хлібом неголодних багатієвих собак. Отож він спробував просто людською мовою ласкаво до собак забалакати, бо з свого невеличкого життєвого досвіду знав, що часом собаки краще розуміють людську мовну ласкавість, аніж деякі люди. З цією метою він піймав своїм поглядом вогненний зір найбільшого кудлая та й обізвався до нього влєсливо-приємним голосочком:

— Цю-цю, Лиско! Ах ти ж такий, чого ти гавкаєш? Цю-цю, на!

І вдав, нібито хоче злазити, спустив одну ногу на нижчий сучок.

Та „Лиско” (може, він і не Лиско був) умить зірвався на ноги й люто загавкав; за ним зняли говкотняву інші, поставивши на ноги.

Тимко підібрав ногу на попереднє місце.

Через деякий час собаки знову заспокоїлися, полягали кружка біля верби.

А як бідолашному їхньому в'язневі (тобто Тимкові) не залишалось нічого іншого, він трохи перегодивши, спробував ще раз погомоніти з своїми ворогами.

— Цю-цю, дурні... Цю-цю, на...

І, відколупнувши шматочок кори, він кинув його до того собачого ватажка. Собайло скосив погляд у той бік, де впав той шматочок, але й не поворухнувся, щоб устати.

Виринула була в Тимка ще надія, що собакам набридне чекати, і вони підуть собі геть. Або, може, захочуть їсти і, як прийде час їхньої вечері (наймити ж, напевно, наколочують їм дерти десь надвечір), таки облишать цю облогу. Але час ішов, а проклята собачня й не думала йти.

Тоді Тимка обгорнув розпач, у голову ввірчувалася думка, що це такі собаки, що можуть аж до вечора, аж до ночі просидіти. Йому зробилося страшно від того, що, може, йому доведеться тут, у цій безживній, мерзлій леваді, й ночувати. Та й не тільки ночувати, а ще й замерзнути, бо мороз тиснув дедалі дужче. Уже він відчував, як йому почали мерзнути руки й пальці на ногах, бо їх же, тих пальців, не можна, сидівши на вербі, ворухити. Отак закацубне самітній на вербі — і ніхто й не знатиме про нього. Може, пізніше собаки й побіжать геть, але він уже тоді не зможе цим скористуватися — висітиме мертвяком на цій голій, як кістяк смерті, вербі.

А в березі ставало дедалі похмуріше. Сонце вже ледве жовтіло в якійсь холодній, непрозорій імлі. Та краса дня, що так заохотила була його на цей нерозважний учинок давно

зникла. Уже й голуби, що перше вертілися й перекидалися вгорі (вертуни), десь поділися, мабуть, поховалися в голубник. Мотря з своїми наймичками, певно, також поховала вже свої килими та сидить у теплій хаті.. Та й школярі, напевно, вже розпалили в печі, гріються біля неї, печуть крадену картоплю й слухають мудрі розповіді пана Козки.. Усі десь мають теплі притулки, тільки він сидить на вербі в Борсуковій леваді, як неприкаяний грішник.

Не змігши стримати болючого розпачу, горолашний хлопець заплакав.

Коли гляне: з двору за клуню в якійсь там своїй справі вийшов Грицько, в тій своїй гостроверхій шапці та в кожусі, і, не бачачи на вербі обложеного школяра, заходився коло тієї справи. Як же зрадів горолаха Тимко, побачивши цього свого ворога! Може, Грицько скубне там якийсь раз за вухо чи по потилиці дасть, але врятує від видимої смерті! Він радий був і цьому: хай скубе, аби врятував...

— Дядечку, гов! — гукнув Тимко з усієї сили. — Проженить собак, дя...

Собаки, вглядівши людину-господаря, що їх шовечора дертю годувала, з якнайбільшим завзяттям посхоплювались на ноги й скажено завалували, — хотіли догодити тому господареві... Бо звідки їм було знати, що цей „господар” супроти свого господаря-пана був не більшою персоною, ніж вони супроти нього?

Луна в „березі” далеко покотила оте Тимкове „дя-дечку”, а собачий гавкіт посилила так, немов би то в усі дзвони на соборній дзвіниці задзвонили. Луна кидала ті гуки-дзвони туди й сюди, біла ними об безлисті купи далеких верб та лози — і приносила назад.

Грицько глянув на леваду, зрозумів, у чім справа і, підв'язавши знову очкура, пішов униз, до тієї верби.

— Чого тебе туди лиха година стаскала, лобуряко? — нагримав.

— Я хотів гавине гніздо видрати... (гляне, аж ніякого гнізда на вербі немає, та й яке могло бути гніздо восени?) — Хотів...

Грицько нахилився, взяв сухого соняшника й відігнав собак.

— Злазь!

А як зрадуваний Тимко похопився злізти, аж долоню на одній руці об вербу обшмугляв, дав йому Грицько ззаду тільки підплесня, та й то не дуже, щоб, мовляв, по чужих городах не лазив, хоч і нічого тепер, пізньої осені, красти.

Веселий Тимко кинувся з усієї сили геть і на підплесня

того не звернув уваги, дуже бо мала це була проти визволення кара.

XI

Дай Боже здорово сходити, а на друге заробити.

Нар. приказка

Шинок у місті П. був щось таке, як клуби в країнах західних. У шинку звичайно зустрічались приятелі, переказували один одному новини, а щоб, мовляв, ортань прополоскати, ще й горілицю поливали. Правда, було ще одне місце, де люди могли зустрічатись, — церква. Алеж до церкви люди ходили тільки раз на тиждень — у неділю, а в будень там хіба якого нечемного школяра можна було побачити. А для пана Козки зустрічі в церкві й зовсім були виключені: тоді як для звичайних вірян це були гулі, для нього це була робота.

А людині ж треба, кінець-кінцем, кудись ходити, як їй нічого робити. Ще ж бо стародавні грецькі філософи казали, що людина — громадська тварина, без інших людей вона може занудитись і хоч, може, й не вмерти, то якихось дурниць наробити. А в пана ж Козки, з огляду на його суспільне становище, таких, повних нудьги днів було аж шість на тиждень! Не міг же він ходити до Паляничок чи до інших знайомих у будень так, без діла, коли там людям ніколи й угору глянути. Отже, для нього залишався тільки шинок. Чи годилося йому, як духовній особі, до шинку вчашати, про це церковна догматика нічого не каже. Можна тільки думати, що з огляду на його невисокий церковний сан — дяка й дидаскала, церква йому ніяких перешкод у цьому не могла робити.

А втім, треба сказати, що в будень і в шинку не яка розвага, людей бувало там не дуже густо, особливо випивак. Треба ж було в будень кожному заробляти, щоб було що в неділю пропивати. Гроші на горілку, як та манна, з неба не падали.

Але шинкар Лейба був завжди на своєму посту, сам Лейба або його многоплідна дружина Рухля (в них була ціла купа дітей). Отож статечний чоловік і міг якимсь там словом із живою істотою перекинутись.

Якось пан Козка зайшов до шинку, коли там не було ані лялечки, якщо не рахувати одного замурзаного Лейби-

ного вилупка — хлоп'яти років десятиох, що виглядав із-за прилавка, як гаврах із нори. Чорносливи його очок, обрамлені закучерявленими пейсиками, злякано зиркнули на незвичайного гостя — у довгим якімсь одязі, що виглядав з-під кожуха, як жіноча спідниця. І воно, тее хлоп'я, спочатку підсърбнуло чималого хробачка, що вигулькнув був на мить із носа, а тоді метнулось кудись там у хату. Його ж, мабуть, і залишено було в шинку для такої сигналізації — сповіщати старшим, як хтось прийде. Бож стовбичити в шинку весь час дорослим — як там немає нікого — таки не варто.

Через якусь там хвилину вийшов сам Лейба. Пан Козка, звичайно, на добридень дав, а Лейба також не міг не побажати йому того ж таки. А втім, Лейба не був такий уже дуже вихований, щоб намагався за всяку ціну приховати своє незадоволення з приводу такого не дуже для його інтересу доброго відвідувача. Він же знав, що цей... ну, хай уже буде собі й пан бакаляр — не тільки нічого не купить, а ще, може, й націлятиметься на дурничку випити. Тож якби його обличчя не було обросле з усіх боків — згори (розкустраний чуб), з боків (кучеряві пейси й баки) і знизу (бородище) таким густим мідяного кольору поростом, що з нього тільки й видно було носа, то його жислу міну міг би пан Козка мимохіть укмітити.

Отже, ситуацію рятував отой поріст, особливо борода, що починалася майже від очей. Щождо самих Лейбиних очей, то вони в нього теж були глибоко в тому гушаку сховані. На видноті був, як уже сказано, тільки ніс, схожий на огірок-жовтяк, але він був такий безвиразний, ніби то й не ніс, а коліно виглядало. Проте ніс таки розумів, що пан Козка все таки не звичайний харпак, якого можна безцеремонно й на виступці попросити: його ж, була чутка, сам пан полковник дяком настановив.

Не можна сказати, щоб і панові Козці було приємно таку „порожнечу” в шинку побачити.

Але обидва, очевидячки, добре розуміли, що треба трохи хоч би для годиться погомоніти. Пан Козка присів на ослона, спершись на свого костура, а Лейба розмовляв із гостем навстоячки, з-за свого прилавку, ніби тим давав гостеві на розум, щоб він довго його не гаяв.

Розмову почав пан Козка. Спитався, чого це, мовляв, людей немає (не взагалі, а в шинку, зрозуміла річ), чи не тому, часом, що Пилипівка.

Лейба на таке питання ніби чекав: узяв нарікати, що тепер взагалі погано люди п'ють, що от, мовляв, колись козаки пили, не зважали й на Пилипівку чи який інший піст. А тепер... які це козаки!

— Еге, воно таке, — чи то згодився, чи то так собі миркнув пан Козка, аби якийсь обізватись. — Давніш козаки таки, мабуть, краще пили.... О, пили, бісові діти!

А далі не втерпів, щоб не підкреслити того, що, мовляв, його, Лейбина біда — це добро для людей, і навпаки — його добро, як люди приходять і п'ють, — біда для людей, що, може, останнє пропивають.

Така панова Козчина мова аж підкинула гарячого шинкаря, де й ділася його попередня млявість. Він і собі почав викидати гостеві на очі те, що, мовляв, і вони, духовні, теж живуть із людської біди. І чи добре їм, духовним особам, як люди не хворіють, не вмирають? Як хворіють, то сповідаються та причащаються, акафисти замовляють — і, відомаріч, платять. А за похорони попи (він так і сказав „попи”, бо вже був лютий, як чорт) деруть, як з рідного батька. А в нього, бідного шинкаря, що? Ай-вай! От прийде якийсь п'яниця, залле очі, нажереться, як свиня, може, й понаригує скривзь, а після нього прибирай... А як станеш проші правити, то ще й по мармизи може заїхати...

Лейба так і сказав „по мармизи”, викликавши в пана Козки середовий усміх (на обличчі він був, як і завжди, поважний): справді, мармиза! купа червоної міді... А за оті слова про „попів” він ані трохи не розгнівався: мовляв, що правда, то не гріх. Та він же й не був попом, і з церковних прибутків мав найменше — після о. Саватія, ще двох молодших „отців” та двох дияконів. Можна сказати, трохи чи не дулю з хвостом...

А Лейба телесувався, лютий і на п'янюг, що погано платять, і на тих, що зовсім не платять.

— Або замість грошей покине якийсь дрантя, — сказав про тих, що погано платять. — Ось...

Тут він побіг кудись там до себе в хату, роздратований украй, та й виніс незабаром цілий оберемок усякого одягу, скільки тільки зміг огребом узяти. Кинув усе це жужмом на прилавок.

— От бачите! А навіщо воно мені? — наставив він долоні поперед себе, немов відпекувався від того „дрантя”. — Не буду ж я його сам носити! От хоч би й оцей жупан... Добрий козацький жупан, пояс до нього й сива смушева шапка... І новісіньке все...

Тут він витяг з купи одягу той жупан, підніс його вгору на рівень своїх очей, водив по ньому тим носом-коліном, ніби винохував, чим пахне.

— Еге, добрячий жупан... і пояс та шапка до нього незгірші. Але чи можна в них десь жидові показатись? Це був би глум і для жида, й для козацтва!

Він навіть засміявся гірким якимсь сміхом:

— Хе-хе! Жид не в лапсердаку та ярмулці, а в козацькому жупані та шапці... Пхе!..

А потім знов кинув того жупана на купу і майже з розпачем:

— А хто його купить? Я вже не одному показував...

Але тут панові Козці шибнула раптом у голову одна думка, і він навіть із ослона підвівся, як запитав:

— А звідки в тебе цей жупан?

— Ге, звідки! Один проїжджий козак ще влітку залишив. Грошей уже не мав, так жупан кинув. Сказав, що йому влітку й без жупана добре... хе-хе...

— Так слухай сюди, Лейбо! — сказав поважним голосом пан Козка. — Я знаю парубка, що в тебе цей жупан купить.

Агу! Це для Лейби було, як чарівна сила в казці. Де й поділася ота його гіркість та роздратованість! Навіть його очі вигулькнули з гущака та почали приязно світитись, позбувся „колінячого” виразу й його ніс-жовтяк. І всі куці його поросту заворушилися улесливою добрістю. Він знову схопив того жупана в руки, вибіг з-поза прилавка та й узяв показувати свій крам та вихваляти. Підносив до вікна, щоб було видніше, яке добре сукно. Такого сукна в місті П. ніде не знайдеш! Це чужосторонське сукно... Пропонував панові Козці помацати пальцями тее сукно. А потім поклав жупан на прилавок (уже обережно, не шпурляв), а натомість ухопив шапку, розтягав її зсередини обіруч, розбивав кулаками, щоб показати, що не мала — на всяку голову добра. А тоді поклав шапку, а взяв пояс...

Був тепер Лейба швидкий у рухах, немов витанцьовував перед статечним паном дидаскалом. Як ото в пісні співають:

Перед паном Хведором
Ходить жид ходором, —
І задком, і передком
Перед паном Хведірко.

Але пан Козка спинив чемним рухом руки цей його танок і сказав, що жупан, справді, добрий, тільки ж він його не собі купує, а хоче сказати одному парубкові. І він устав з ослона з виразним заміром іти до того парубка. Та Лейба так його вже не випустив. Як таки можна отак „насухо” йти? Надворі ж тепер холодно! Он — видно у вікно — і сніжок мотрусить. Та де сніжок! Справжня віхола!

Пан Козка, звичайно, не відмовився від тієї, як її, ледащиці-живиці, — випив піднесену йому чарчину, крехнув

задоволено. Тим більше, що надворі, справді, робиться таке, що без чарки й носа не покажуй.

А як пан Козка вийшов, Лейба виглянув слідом за ним на вулицю, щоб побачити, куди той поверне. А втім, це він зробив уже знечев'я, з доброго вже настрою, бо йому ж було однаково, кого той Козка приведе. Аби привів, аби купили. І раптом схаменувся: треба ж подумати, скільки за жупан правити! Треба заздалегідь подумати, щоб, часом, не дати хука...

А тимчасом пан Козка простував не до кого, як до Паляничок. Ішов, сковзаючись чобітьми по замерзлим калюжах, відмахуючись від настирливих білих мух-сніжин, що чомусь сідали саме на ніс, і думав, як би йому зопалу не нахопитись на подружжя Паляничок. Бо йому — як це всяке легко догадається — потрібні були не вони, а їхній підмайстер Каленик Чорнієнко.

На його щастя, Каленик саме був у дровнику, щось там робив, а Бровко, гавкнувши з дурного розуму (але тільки раз — пізнав зразу), звернув його увагу на те, що щось чуже до їхнього двору наблизилось.

Пан Козка покликав рухом руки парубка до хвіртки і притишеним голосом запитав його, чи він іще не роздумав женитись. Каленик витріщив на нього очі — чи він не глузує, часом? Чи не переборщив із чаркою, якою, справді, від нього душило? Але, роздивившись, що пан дидаскал не був п'яний, спалахнув:

— Як же його в ката женитись, як і вдягтися ні в віщо?! Ні вдягтися, ні взутися! Хіба ці справлять? — кивнув він головою в напрямку хати.

— А воно таке, — приховав усмішку добрий пан Козка. — Без цього таки не оженишся.

А потім підморгнув і сказав таємничим голосом:

— Але ми зробимо так, що в тебе буде жупан, пояс і шапка...

І розповів Каленикові швиденько про справу та порадив негайно йти в хату й зажадати, щоб Палянички йому той жупан купили. А як закомизяться, щоб загрозив цеховим судом. Але тільки як закомизяться, — краще по-доброму. А він сам, Козка б то, теж до хати трохи перегодом зайде, щоб у небезпеці його рятувати.

Каленик уже з тих літ вийшов, щоб не розуміти, що коваль клепле, поки тепле, і мерщій пішов до хати, прихиливши свою довготелесу постать у низькому одвірку сінечних дверей. А в хаті він відвернувся до вікна (для сміливості!) і вимовив з притиском:

— Чи ви думаєте мені одержину справляти? На Різдво щоб була!

Лукія саме з печі горячі паляниці вибирала, але, почувши від плохого Каленика таке зухвальство, відхилилась від печі, поставила в куток лопату та й — як ізмигнути оком — скрутила дулю.

— А оцього не хочеш? Ти б іще раз на грушку поліз, дурнику! Ми за тебе вину панську заплатили...

— Щоб була! — сказав уперто парубок удруге, з надією позираючи на двері. — Можна купити в Лейби... в нього є жупан...

Мартин і собі прислухався до Каленикового нахабства (він латав чобота), але нічого не встиг сказати, бо в цю мить двері рип! — і ввійшов пан дидаскал Козка.

— З тим днем, що сьогодні! — весело обізвався. — Що це тут у вас за розмова?

Лукія тик-мик, а тоді й каже:

— Та ось Каленикові притьмом заманулось одягу, жупан, каже, є в Лейби. Алеж ми заплатили за нього в суді... як він на грушу лазив...

Пан Козка почухав потилицю — знак, що й йому нелегко було насторч Лукії, чи не найкращій його в цьому місті приятельці, говорити. Алеж і та справа, що він її з Калеником розпочав, була йому дорога.

— Та воно, пані добродійко, таке, — так він почав. — Парубкові таки, справді, ні в віщо одягтися. А він же в вас уже підмастер. Не випадає вам його по-жебрацькому одягати. Це правда — на грушу він лазив. Але я вже казав це на суді і тут ще раз скажу: хто з нас, як були молоді, не лазив? Пане Мартине! Чи ви не лазили?

Мартин повернувся на своєму шевському, круглому стільці, а тоді ізжумив свій видочок у сміх та й кихкихнув:

— Ких-кихжих... таки лазив...

— Так отож... А в мене там уже зібралося трохи грошенят, — так я допоможу...

Почувши це останнє, Мартин уже досить сміливо звернувся до дружини:

— А може б, ми, Лукіє, його, справді, вже одягли? Га? Доки ж йому голодранцем ходити?

І так вони гуртом уговкали оприскливу Лукію. А пан Козка похопився порадити зразу ж усім піти до Лейби й купити той жупан, щоб, мовляв, Лейба не продав комусь іншому. Тепер же, перед Різдвом, усяке ганяється за одягом.

Отож усі повдягались і пішли. Ще здаля пан Козка побачив, що Лейба виглядав із шинку, але, побачивши їх, схо-

вався. Інші цього, може, й не завважили, а він зумисне дивився й спостеріг.

А як Каленик, примірявши той жупан, одягнувся, червоним поясам підперезався (жупан був синій) та надів сиву шапку, з червоним верхом, то й пані Лукія вже розтанула. Такий він був у цьому вбрані гарний! Жупан був наче на нього шитий, робив його струнким козаком, а сива шапка так гарно підкреслювала його чорні брови, гарні, як у якої дівки, очі. І всім стало ясно, що це вже, справді, підмайстер Каленик Чорнієнко, а не якийсь там попихач його майстрині Лукії. Ймовірно, що й вона сама так подумала...

Гай-гай, як то багато одяг для теперішньої людини важить! Одяг, — можна сказати, випадковість на природі людини, а... багато важить! Колись люди, в давню давнину, у божому раю, голісінькі ходили, а тепер навіть звичайної людської пошани не можуть без одягу здобути!

Довго довелося покупцям з Лейбою торгуватись, але нарешті таки добили торгу. Пан Козка, доброю й чутливою людиною буди, так при цій okazji розчулився, що поцілував Каленика й промовив урочисто звичайну для таких випадків формулу:

— Ну, здоров зноси, козаче, а з цього та в краще!

А пан Мартин гукнув на радіошах до шинкаря:

— Лейбо, став могорича! Треба ж новий жупан покрити, ких-ких...

І Лейба не огинався — почастивав, бо обуродка вийшла таки непогана.

XII

Про школярів, що дрова крадуть.

Климентій Зиновій.

Як пан Козка наступного ранку, після отієї купівлі жупана для Каленика Чорнієнко, зайшов до шинку, там уже сиділи добрі люди.

Сиділо в шинку кілька чоловіка міщан у добрих жупанах, попідперізуваних поясами, один, уже добре підпилий селянин і знайомий панові Козці козак Довгань. Міщани сиділи мовчки (щойно зайшли до шинку), селяк гірко плакався на свою долю й нарікав на Зиновія Борсука, що відібрав у нього сіножать, а Довгань привітав бажаного й дорогого гостя чаркою оковитої. А що він, козак Довгань, був

уже в такому стані, коли людині обов'язково хочеться любити й обіймати увесь світ (у посоловілих його очах уже світилися іскри такої доброти), то він ще й обійняв та поцілував шановного „пана дидакала”, тикнувшись своїм чималим носом у не меншу панову дидакалову кушку. Частуючи милого гостя далі, взяв Довгань ганити оспале громадянство, що не дбає про школи та освіту. Власне, він повторював чути раніше від самого пана Козки слова, що їх той, правлячи платню з тих батьків, що їхні сини не жили в школі, а ходили з дому, проказував як напучування. Не проминув статечний чоловік нагоди і цим разом підтримав Довганеві слова згадкою про німців та про інші західні народи, що дбають про освіту своїх дітей.

І от унаслідок цієї розмови Довгань згадав, що й він сам — о, бити б його за це та ще бити! — не заплатив за свого хлопця... А хлопець у нього сирота, мати вмерла, хай їй царство небесне, і нікому про це йому нагадувати. Але він хоче, щоб його син вивчився на писаря або на якогось іншого там пана, не був такий турпак, як його батько... І тут він оголосив принародно, що заплатить тепер панові дидакалові сторицею: не мірку пшона дасть, не шматок сала, як то роблять інші, а цілісіньку свиню подарує...

— Щоб було дати півзолотого дякові за супліку на лиходія Борсука, — скрикнув розпачливо скривджений від Борсука селяк, — а то, дурень, поскупився...

Довгань глянув зневажливо на того селяка й промовив: — Півзолотого? Он я цілу свину даю... Не вірите? Може, думаєте, брешу? От і Лейба не дасть мені збрехати, — хитнувся він усією п'яною постаттю вбік шинкаря, що не дуже то до його мови й прислухався, зайнятий своїми за прилавком справами. — Кажі, песький сину, брешу я чи ні?

Тепер Лейба мусив обізватись, щоб п'яний відчепився, і він, труснувши пейсами та зробивши солодку міну на обличчі, сказав:

— Як можна, щоб такий добрий козак та брехав! Певно, що даси...

— Дам, сто чортів його матері! — вдарив Довгань кулаком по столі, аж кухоль, що стояв перед ним, перекинувся, розливши решту горілки по столі.

А потім він підвівся хитливою постаттю з лави, впіймав „пана дидакала” за руку та й повів із шинку. Зупинився був у дверях, щоб краще натовкмачити на голову шапку (бо надворі було холодно), а тоді повів далі.

Пан Козка, звичайно, розумів, що така заплата дуже щедра і що, може, не з-так то й чесно користуватися п'яною добротою іншої людини, але згадав своїх голодних школя-

рів, сиріт божих, і мовчки пішов за Довганем. Тим більше, що Довгань міг ту свиню просто пропити.

Дочалапавши пол'яну до свого сажа, Довгань, зразу ж таки й вигнав звідти високу ребрасту свиню і віддав її панові Козці. Ще й хлудину довгу дав, щоб тому було чим тую свиняку підганяти.

(Тут, між іншим, слід зазначити, що він, Довгань би то, зміг таке вчинити тільки через те, що був удівець. Якби в нього було подружжя, то навряд чи такий його замір був би безперешкодно здійснений).

Люди, бачивши пана дидаскала Козку з свинею на вулиці, не так то вже й дуже дивувалися. Це ж уже був „свинячий час”, свитні цими передсвятковими днями панували в місті. Звідусіль чутно було свиняче кувікання, і майже з кожного двору здіймався в холодне зимове повітря густий дим, і пахло смалятиною, свіжим салом, вабливим духом печених ковбас. Але була Пилипівка, піст, і ці пахощі тільки викликали слину в роті, а їсти ж не можна було, хіба що котресь гріха не боялось...

Свиня слух'яно йшла поперед свого нового господаря, вгрюзаючи ратицями у відвологлий на шляху сніг. Коли поважний чоловік замахував на неї хлудиною, вона підтрюхикувала своєю горбатою, гостро-ощетиненою спиною.

Звістка про те, що пан дидаскал добув цілу свиню, якимось чудом випередила прихід його з свинею до школи, і назустріч йому повискакували майже всі школярі.

Зимове сонце було ще височенько, а на землі біля школи була якась суміш його слабого жовтуватого світла й тіней, — отож у цій суміші школярство й застрибало, як якісь лицедії на сцені. Замахали руками, підкидаючи шапки вгору, декотрі зуміли покотитися назустріч колесами, спираючись долоньями рук та ногами у вологий сніг. А спритний Тимко Пурик прострибав панові дидаскалові й свині назустріч на одній нозі і таким же робом повернувся разом з усіма до школи.

А перед порогом як не гримнуть могутнім хором:

— Слава! Панові дидаскалові слава... Дидаскалові й свині...

Ночувала свиня сухоребра в холодних сінях школи. Виївилась вона не такою чемною, як її нові господарі. Усю ніченьку товклася по сінях, кувікала, не давала спати.

Але школярство, відчуваючи наперед смак ковбас, терпляче тее кувікання слухало, не ремствувало на неспокійну свинку.

... А другого дня надвечір же Хропаль заколов її, і ко-

лишня свиня була вже не свиня, а бездиханний труп, що його школярство виволікло на цвинтар смалити.

Цвинтарні могилки горбилися білим настилом пухкого снігу, а оподаль голим віниччям бовваніли цвинтарні дерева і стояв цілий ліс сухих реп'яхів та болиголови. Цей бур'ян знадобився тепер якнайкраще: ним мали, додавши його до соломи, смалити свиню. Серед тих реп'яхів уже моталося скількись чоловіка школярів, трошили їх ломаччям і зносили до свині.

Але основна сила школярства тупцялася біля самої свині, опавши її, як згряя хижаків. Ці вискубували цупку, як дріт, щетину, безна звідки добутими веретенами й так завзято викручували ліктями, немов билися з тією свинею навкулачки.

Тут таки був і сам пан дидакал: з підкоченими рукавами та з підіпкнутими полами балахона гострив бруском великого колодія. Він був зосереджено-поважний і скидався на великого жерця, що заходжується приносити жертву своєму богові.

Молодь між ділом вела розмови. Гомоніли переважно про те, хто що любить їсти: той каже те, а той те. Здоровило й ненажера Хропаль сказав, що він за один раз іззів би цілий кендюх (начинений, видима річ) і запропонував битись: якщо не ззість, сам скине штани й дасть кожному вдарити себе по три рази різкою. Та школярство не пішло на таку оборудку, воліючи розговівлятися тим кендюхом замість щоб розважатися биттям.

Тим часом тихий зимовий день потроху хилився на вечір. У поблизьких куцах попискували щиглі. Десь узялася самітня, сіра, в чорній запасці гава і, знайшовши оподаль кізяка, взяла його роздобувати. Трохи перегодом вона спробувала обережно наблизитись до школярських жертвоприносин, нахилиючи набік голову й поглядаючи одним оком. Та при найменшому серед школярів у її бік русі відстрибувала назад до свого кізяка. Вона, либонь, знала школярську небайдужість до гавиної породи, а може, й скоштувала коли школярської грудки.

Один із них — не хто як той же таки жвавий Тимко Пурик — не проминув нагоди подразнити її:

— Харч! Харч! Чи кисле? Чи кисле?

Спробував був навіть стрибнути до неї на одній нозі, але мусив ту ж мить облишити забавку: починалося пишне видовище біля свині.

Свиня була вже готова, обскублена; їй забили в рота пакола і вкрили цілою копицею соломи та реп'яхів. Один із школярів прибіг від сусіди-проскурниці з вогнем під полою,

роздмухав його в солом'янім віхті, запалив тую купу соломи на свині.

Високим густим стовпом диму та язиками полум'я спалахнуло школярське жертвування богові. Гава злякано вимахнула крилами і важко знялася понад близькі дерева, трикратно загорлавши:

— Га! га!

Але на неї ніхто вже не звернув уваги. Очі всіх, і школярів, і їхнього дидаскала, брало величне вогнище, та палахкотюча краса, що змагалась тепер уже з наступом зимового вечора. Люди навколо стояли з освітленими обличчями, носами, вусами (в кого були), руками. Деякі руки вряди-годи допомагали вогневі: то підкинуть новий оберемонок соломи або реп'яхів, то натягнуть палицею на оголене місце жару. А взагалі серед цих людей тепер панувала тиша, мовчання ніби зімкнуло ті уста, що рідко коли мовчали, — панувала врочиста тиша. Тільки як нарешті запахло смалятиною, печеним м'ясом та смаженим обгорілим хвостом, Хропаль значнацька порушив цю тишу. Шморгнувши ніяково носом (не було вже певности, що з того щось вийде), він спробував знов нагадати про свій заклад. Але школярство не захотіло його вже й слухати, бо в кожного не менша вже охота до їжі була.

Коли свиня обсмалилась, її обскребли скісками, поливаючи гарячим окропом, а потім того накрили сіряком, і всі разом налягли на тепле мертво тіло, щоб сало відстало.

Це була найурочистіша мить. Сам пан дидаскал Козка сів іззаду на хвості, де для нього лишили трохи місця, і під його чималою вагою свиня химерно розкарячилась задніми ногами. А як душіння потребувало певного часу, то пан дидаскал і виголосив тим часом своє чергове повчання.

— Слухав я оце мої голуб'ята, як ви сперечались про м'ясиво, — так він почав, — і дивом дивувався: звідки у вас така ненажерливість? Неначе ж ви й не звикли до смачної та багатой їжі! Хай собі сперечаються про це ті, що день-у-день їдять м'ясиво, а нам, голякам, краще до нього не звикати. Послухайте казочки... В Арабії, пустельній країні, є верблюди і є коні. Так от ув одного арабина був один кінь і один верблюду. Коли арабин спочивав у зеленій і прохолодній, як Магометів рай, оазі, кінь, мавши подостатком паші, день і ніч трубив траву, та й верблюду до того захоплював. — «Їж і ти, наїдайся, щоб потім у пустелі на безтрав'ї, на безпашші не охлясти. Та верблюду і далі жував собі, ремигаючи, даючи тим коневі притоку глузувати. — «Десь ти, мабуть, несповна розуму, що не їси, — сміявся, гототів із грудей ненажерливий кінь. — Ніхто собі не ворог, і як є

змога добре попоїсти, то чому не їсти?» — «Ніхто собі не ворог», — відгукнувся на це верблюд, та жував, як і перше, свої сухі будячки. А як потім довелося їм переходити страшні пустельні кучугури, кінь не витримав злиденної паші й загинув, а верблюд живий-здоровий доколювався — верблюди ж, як ідуть, коливаються — до чергової оазиса. А сила в цій фабулі-казці така: треба й нам, мої сизокрили, бути верблюдами, а не кінями, щоб переходити в здоров'ї пустелі-пости, чи то Пилилівку, чи то Великий піст, чи й Петрівку, і щасливо доходити до веселих оазисів Різдва та Великодня. Ви бо самі здорові знаєте, що під час постів щирі християни передусім дбають про спасіння наших душ і нічого, крім редьки та хріну, нам не дають. Годилося б нам ось так приспівувати:

Їж потроху, без химери,
Бійся ситі, як холери.

Але як є їжа, то таки треба й їсти... Байка байкою, а добра їжа теж не зашкодить.

Школярство залюбки прослухало розумне повчання свого пана дидаскала, лежачи на свині, як на теплій печі. Час, потрібний для відставання сала, проминув, і пан Козка закінчив свою мову словами:

— Отака казочка, мої верблюдики. А тепер уставайте: сальце готове... Будемо далі порати свинку...

Та коли повставали й зняли з свині сіряка, виявилось, що котрийсь із школярів добрав спосіб відкрутити в свині хвоста, хоч він і був прикритий полою дидаскалового кожуха. Хтось, паскудний, не вчув мудрого повчання і вчинив отаке свинство. Це найбільше чесне товариство й обурило. Як? Коли всі слухали, роти пороззявлявши, а він хвоста відкручував?!

Кинулися трусити один одного, хвіст обов'язково мусив бути в когось у рукаві. Бо не могло воно, хто вкрав, у присутності всіх ізвісти: хвіст — це хрящ, і він хрумкотів би на зубах. Шукали того хвоста не тільки з великим завзяттям, а й з великим обуренням та гнівом — і зразу ж натрапили на злодія: то був Хропаль. І всі тепер пригадали, що він, справді, сидів біля пана дидаскала, нібито для того, щоб краще було чути, — аж воно, бач, чого! Бачивши небезпеку, крадій відскочив був геть, з наміром улхати, відвернувшись, усього хвоста в рот. Та хвіст був великуватий і на його рот, тож він і не зміг непомітно цього зробити. Тоді він узяв халливо того хвоста хруммати, обіруч запихаючи його за щоки. Думка в нього, либонь, була така, що ачеї же з живота вже ніхто цього смачного хряща не видобуде. Це ще дужче обурило товариство: і поста не боїться! Жере проклятий бусур-

мен! (Але в гніві вони спустили з уваги те, що якраз бусурмени свинячих хвостів і не їдять).

Кинулися всі, обурені без міри, на нахабного злодюгу. Але обачний Хропаль відскочив далі, побачивши, що проти всіх йому не встояти. А там і в ноги взявся та дременував з поля бою, як найостанніший боягуз. Гнатися за ним була марна річ, бо в нього були найдовші ноги. Тоді всі одностайно вирішили не миритися з нахабою доти, доки не з'їдять усієї свині.

Отак нерозсудливий Хропаль пошився в дурні. Заради якогось там дурного хвоста позбувся сала, ковбас, кендюха та й узагалі всього, що можна мати з свині. Він це й сам незабаром усвідомив і, побачивши, що за ним не женуться, вернувся назад та й став ходити поблизу видовища. Спробував був навіть перемовини по якомусь часі розпочати, але до нього вже ніхто не обізвався. Дуже бо всім ясна була вигода не миритися з ненажерою Хропалем. Така поведінка школярського товариства остаточно жадногу з плугу збила, і він уже гірко кається, що пожаднівся на того нещасного хвоста.

А тим часом порання свині йшло далі. Пан дидаскал Козка власноручно розпорів їй череву й вивернув у ночни тельбухи. Запахло теплим сирим м'ясом. Панові дидаскалові щиро допомагали школярі, озброєні різними ножиками, ножами й ножаками.

Цеє видовище стали потроху, приєднуючись до Хропалю, обступати різні живі істоти: з'явився й сів на свого хвоста здоровецький протопопів пес Рябко, ніби облатаний з усіх боків білими та чорними латками, з другого боку бігла тривожно сюди та туди, нюшила напружено дяконова сучка Розька, надлетіла знову сіро-періста гава. Всі ці істоти, як і Хропаль, будучи обережні, трималися на певній відстані, не підходили ближче. Собаки знали, що бойовище рано чи пізно залишать їм, тож можна буде хоч крові на снігу полизати; гава сподівалася подзьобати того, що випустять із кендюха й кишок, — а чого сподівався Хропаль, мабуть, і він сам не міг би сказати. Мабуть, його дурила марна надія!

А вже зайшов вечір. Біля кожної живої істоти на сизуватому від тьмяного вечерового світла снігу рухалася її власна тінь, а здоровило Хропаль із своєю тінню скидався на князя тьми Велзевула, вигнаного за тяжкі провини з раю.

Розкраяну на частини свиню перенесли до хати, і вже в хаті мали за вечір поначиняти та полекти ковбаси. Скількись чоловіка школярів побігли тим часом украсти в когонебудь дрів.

Довго ходила того вечора довготелеса Хропалева тінь

навколо школи, заглядала в вікна, хоч вікна позамерзали на ніч, і годі було крізь них щось побачити. Та школярство було невблаганне.

Отож і довелося жаднюзі думати про якийсь притулок на ніч.

Заходила ніч, хоч захід ще майже на півнеба бурів, відсвічуючись слабко у вікнах собору. Мороз міцнішав, голосніша робилася Хропалева хода, рипучіша на замерзлому снігу.

Було в цього вигнанця дві можливості: або ночувати в церковному шпиталі, що був тут же, поблизу, або проситись до дяка Крутяка, що, напевно, не відмовив би в ночівлі ворогові свого ворога. Еге ж, із Хропаля вже був панові Козці ворог: він був лютий на нього за те, що не помирился з товариством. Не думав про те, що й у пана Козки, як і в кожній справедливої людини, могло бути супроти нього почуття обурення, — і злостився.

Простіший був шлях до шпиталю, і Хропаль без довгого роздумування попростував туди. Штовхнув ногою незасунені двері й увійшов до неосвітленої хати: шпитальні баби вже спали. Роздивившись по хаті, він скинув навкидя з ніг чоботи та й побрався просто на піч. Тільки на печі його прибуття розбудило декого.

— Ой! — скрикнула котрась із пожилых печі, що їй він у темряві потрапив на живіт. — Хто це, ненько моя? Як же ж такі боляче й ударила!

— Це ти, Хівре? — залапала навколо себе руками інша баба. — Надвір ходила чи що?

Спокійне цієї баби запитання заспокоїло першу, і та, повернувшись на другий бік, заснула знову.

Хропаль розсунув між ними собі місце й жадібно припав животом та долонями померзлих рук до гарячого череня. За одну мить заснув, як убитий.

А вдосвіта його розбудив галас над його головою. Це „напичні баби” (були ще й „напільні”, молодші трохи, що спали на полу) вибивали одна одній очі, що, мовляв, котрась із них, якась безсоромниця, приспала нишком уночі під боком парубка. Репетували на всі заставки: та казала „це не я” і та казала „не я”, — і не було винної.

Хропаль ізсунувся мовчки з печі, знайшов долі в ранковій півтемряві свої чоботи і, взувшись, вийшов з хати.

Поблукав деякий час на вулиці, а тоді вирішив іти до школи миритись за всяку ціну. Рипнув спочатку сінечними дверима, пристояв у сінях, прислухаючись до того, що діялося в хаті (там було досить тихо), а потім відчинив хатні двері й обережно ввійшов. Увійшов — і здивувався: това-

риство ані подивилось на нього, так, наче між ними ніякої сварки й не було. Кожне пильнувало свого діла: той стяг через голову з спини сорочку й дивиться нужі, підставляючи досліджуване місце під рожеве світло ранку, той латає щось, а дехто просто ще лежить у соломі біля припічка, як безрога в барлозі. Один з молодших школярів (мале — дурне) намагався впіймати на стіні останню, вже зовсім кволу муху, що якимсь чудом ще жила. Тимко Пурик сидів з Легейдою біля столу й грали навскупки в дамки, розбуркуючи так — скупками — один одного до денної діяльності.

Цю примирливість школярського товариства зробив сам пан дидаскал Козка. Кинувся він Хропаль пізно ввечорі, як уже зовсім упорали свиню, — аж його нема, вже ніч — нема. Зрозумів нарешті, що Хропаль не прийде на ніч зовсім. Така затяжна сварка не входила в його замір: він хотів був, щоб хлопці тільки трохи провчили нахабу, аж воно виходило гірше. Він затурбувався, боячись, щоб Хропаль не змандрював з міста зовсім, а він же йому був так потрібний і для півчі (як бас), і для допомоги в церкві. Отож він і зажадав від товариства, щоб помирилися з ним, як прийде.

— Краще вже пам'яткового щиріше дасте, — сказав, щоб заспокоїти хлопців.

А це ж була остання перед Різдвом субота, коли дехто мав і „чаші шкільної випити”, згідно з давніми статутами.

Після снідання (ще пісного: капуста та огірки, хоч у хаті так пахло смаженими ковбасами, що аж голова йшла обертом) почалося навчання. І шкільні виростки, і ті учні, що поприходили з дому, посідали за стіл — на покуття та попід стіною на ослоні. Скупчення школярських голів, особливо голів шкільних виростків, посхиляних над столом, являло собою видовище надзвичайне, можна навіть сказати — дивовижне, бо скидалося на скупчення овечих спин. Волосся в кожного стирчало страшними пелехами, а в них, у тих пелехах, повплутувалась солома, крихти хліба, ба навіть пір'я, бозна звідки взявшись, рябіло в них.

Справді, трудно було зрозуміти, звідки могло взятись пір'я в школярських головах, бож відомо, що воно могло б бути тільки в того в голові, хто спить на м'яких подушках. А втім, воно, пір'я б то, могло бути ще й у тих, що по чужих курниках лазять...

На виду не в одного понаростало коло рота колючого поросту — то чорного, як кущі терну, то рудого, як полу-м'я, то такого, як солом'яний дим.

Спочатку новаки мали показати своє знання вивчених за осінь літер.

Махнувши на знак уваги рукою, пан дидаскал Козка

вийшов на середину хати і почав показувати літери, а школярі тій літері називали. Ось він став, широко розставивши ноги (був без балахона, тільки в штанях та сорочці), а руки, навпаки, попритулював до кульш і гукнув:

— Ти, Хомо!

— „Люди”, — правильно відповів школяр.

Потім пан дидаскал Козка, мавши широко розставлені ноги, підкинув обидві руки вгору й викликав Петра Цигикала.

— „Хір”, — сказав упевнено Петро Цигикало.

Після цього дидаскал щільно стулив ноги, а руками взяв ся в боки, як до танцю.

Вглядівши цю уміятно зроблену фігуру, один із веселих школярів, Парাপостід, не втерпів і бринькнув на своїх губах початок гопака, порушив тим діловий настрій усього товариства.

— Скубни там которий дотепника за вухо, — доручив, щоб не сходити з місця й не ламати навчальної фігури, дидаскал. — Ти, Легейдо... Та дужче... моєю рукою...

Зачекавши, поки Легейда це доручення виконає, пан Козка повів навчання далі. Після закінчення літер дидаскал перейшов до перевірки тропарів, що їх мали вивчити старші, вже письменні школярі. Він підніс владно одну руку вгору, як той полководець перед військом, і гукнув:

— Хропало, прокинись!

Хропаль, що, справді, після неспокійної ночі задрімав був, скористувавшись відповідями новаків, лупнув очима й не зразу добрав, чого від нього хочуть. А як нарешті розтямкував, що від нього хотіли проказу одного тропаря, то не зумів цього зробити: не вивчив.

Отим то після навчання йому, Хропалеві б то, й довелося першому лягати, спустивши штани на ослона. Жорстко били, помщаючись за свинячий хвіст, виконавці цієї субітньої кари, але він ані писнув. Витерпів, бо вважав це заробленим, а зароблене, мовляв, хоч ізжіж.

А про те, що всяку провину на цьому й на тому світі карають, нагадувала ще й картина Страшного суду, що висіла на стіні на пострах ледарям. Чорти на тій картині гнали голих грішників довгими батогами прямо в вогонь, і той вогонь уже гадюками оповивав передніх, а ті грішники злякано тупилися один до одного, зойкали, кричали (про це свідчили їхні пороззявлені роти). О, мука тим грішникам була не мала!

— „Зароблене хоч ізжіж”, — так, либонь, думав сердега Хропаль, зав'язуючи очура.

Але саме ця покора й призвела пізніше до його страш-

ного гніву. Він же довідався потім, що це не просто субітки були, а помста за свинячий хвіст. — довідався, бо в дужих же завжди друзі є. Либонь, не Тимко Пурик про це йому сказав, а хтось таки сказав. І його гнів окошівся на панові дидаскалові, що, як відомо, підказав цю помсту.

Але це сталося геть згодом...

ХІІІ

Як умію, так і пію.

Нар. прислів'я.

У суботу в хаті в Паляничок було багато роботи. Треба було напекти бубликів та медяників („коники”), щоб у неділю під церквою продавати. Віряни ж, вистоявши в церкві чимало часу, так охоче ті бублики та медяники купують!

Робили ту роботу Лукія та Каленик. Лукія виробляла бублики на сирні посеред хати, а Каленик кидав їх в окріп. засовував горшки в піч, а як вони закипали, вибирав їх з окропу та розкладав на веслі, щоб пізніше посадити в піч знов — позапикати їх та позагнічувати. І пані Лукія не без підстав хвалилася: ні в кого ж не виходило таких золотих на колір та запашних бубликів, як у неї! Звичайно, треба було б казати: в неї й у Каленика, але вона воліла при цьому свого доброго підмайстра не згадувати.

У підсліпуваті вікна світило зимове сонце; його проміття лягало на сирно, на кругленькі тільця вже зроблених, але ще сирих бубликів, на вборошнені Лукіїні руки, що швиденько робили свою звичну роботу. У хаті було дуже тепло (бож у печі весь час горіло), і через те вікна не понамерзали, хоч надворі був такий мороз, що від нього аж у носі зашерхало.

Мартин, як звичайно, десь там собі тинявся, бо не любив сидіти вдома. А як жінка вимагала, щоб щось таки робив, допомагав їй із Калеником, то він вигадував якусь справу — чи то, мовляв, до цехмистра треба піти, чи то ще там кудись. Між іншим, він при цьому ніколи не згадував про шинок, але там бував чи не найчастіше. Якже з рота йому часом душило горілкою, то він казав, що саме там, де він був (припустім, у того ж таки цехмистра Тисячки), його й почаствовано. Хоч пані Лукія звичайно й не йняла цьому віри, але знала й прислів'я: не піймавши, не кажи, що злодій.

Та от рипнули знадвору двері — спочатку сінечні, а потім і хатні, і появився не хто як сам господар пан Мартин Паляничка, приніс у хату не тільки сніг на чоботях, а й хмару холоду, що так і розлилася по хаті.

Нікому нічого не сказав (господар же!), а зразу взяв заглядати до горшків, що стояли проти печі на лаві, ніби нюшив своїм писочком. Це був певний знак, що цим разом його ніхто не частував, і він не абияк зголоднів, бігавши по холоді.

Лукія глянула на нього та:

— Ник, як сучка в глек! Ти б узяв робив щонебудь, то й їсти не хотілося б. Піст же святий! Де це ти був?

— Там уже немає, де був, — відповів досить похмуро Мартин: він таки був голодний і тверезий, тим і не дуже балакує. — Як піст святий, то й з голоду здихати?

— Та ось допечемо бублики, та й будемо обідати.

Пан Мартин знов щось там незадоволено промимрив, потім пройшов далі, зняв кожуха й кинув його на піл. Сів на лаві.

— То, може б, ти хоч сказав, що бачив чи чув? — розпитувала мирно дружина: вона виразно не хотіла цим разом розпочинати хатню сварку.

— А таки й бачив! — раптом пожвавішав Мартин. — До Борсука приїхали гості. Сотник Китиченко з сином. Приїхали верхи на конях, а коні ж там, як змії! Старий на сірому, в яблуках, а молодий на вороному... коник, як намальований... А поводи до срібного кільця біля воріт поприв'язували: панота ж.

Каленик як узяв був весло, щоб його на лаву покласти, та так і остовпів, — так його приголомшила ця звістка. Чого вартий навіть його новий жупан проти Китиченкового багатства!

— „Це ж приїхав отой мурий чорт... кислоокій... до Мотрі, мабуть!”

А подружжя мирно гомоніло далі.

— Чого ж вони приїхали? Будень же!

— Або ж я знаю. У них, у тих багатіїв, усякі свої справи. Люди подейкують, що трохи чи не до Мотрі той рябий Китиченко має свататись. У багатих же як? Подобається чи ні, любляться чи ні, аби багатство, хутори, худоба та гроші...

Захопившись промовою, пан Мартин спустив з уваги те, що воно й бідні, як там кажуть, не від тих грошей: торгувалися б, якби було чим, та як нема нічого, то вже й дружаться тільки з любови.

— ... Але вони, ті гості чи не гості, мабуть, гам і по

чарці випивають, — закінчив свою промову Мартин, — а я тільки базікаю.

— Та я ж тобі сказала, що скоро будемо обідати. Ось допоможи нам, щоб швидше.

Нічого було робити, мусив Мартин, справді, встати з лави, узяв допомагати Каленикові розкладати бублики на веслах. А Каленик як зацікавився. Його руки робили те, що належало робити, а думкою він був не в хаті, а десь там біля Мотрі, що тепер, мабуть, із Китиченком балакає, може, й посміхається залобігливо, як ясочка, підлещується. У, прокляття! Але заразом він, либонь, і сам розумів, що така клятьба — дуля в кишені.

А як скінчили роботу й сіли обідати, він їв там чи не їв — та й подався, накинувши кожуха, з хати. Вийшов за двір, дивиться — аж так: пара коней, прив'язаних біля Борсукової хвіртки стоять, копитами сніг вибивають. Померзли, видно, хоч і попонками накриті. Але з того, що коні були на вулиці й нерозкульбачені, було знати, що гості тільки проїздом на часинку заїхали. Це трохи заспокоїло сердегу. Може, ще нічого там і немає, тільки люди так балакають. Бо хіба в неї (у Мотрі б то) очей немає? Хіба такого можна покохати?

Підійшов ближче до коней. Коні, справді, як намальовані. Ось той сірий, у яблуках. Шию колесом вигинає, довгу гриву, як пишну мантию, звішує. Гриве вудила, аж заплінувся, гребе сніг тією то тією передніми ногами. А вороний, трохи менший коник, аж танцює, і попонку з себе скинув. Каленик подумав був, що треба б твою попонку на нього накинути, але одно, що... побоявся до того гарячого коня підходити (він же, як Каленик ближче підійшов, так і шарахнув від нього), щоб не вдарив чужого, а друге — хіба він Китиченкові наймит? Він уже підмайстер, а згодом, може, років через два і майстром стане. Сам буде всячину пекти та продавати. А як розбагатіє, то й на цехмистра, може, виберуть...

Ох, мрії, рятівні мрії! Як добре, що в молодій голіві ви так легко з'являєтесь! Справді, як те тісто на пріжджах, сходите!

Калеників здогад, що Китиченки тільки на часинку до Борсука заскочили, підтвердився. У дворі почувся гомін, і незабаром із двору вийшли обидва Китиченки, а з ними й старий Борсук.

Сотник Китиченко супроти Борсука був дрібний на зріст, сивоусий, малиновий жупан висів на ньому, як на кілку, а шабля аж по землі волоклася, як оселедець, причеплений за хвіст. Але старий Борсук виразно упадав біля ньо-

го, запобігав ласки: все таки це сотник, людина, що має владу, а в його сотні Борсук мав хутір. А може, й ще з деяких міркувань був йому потрібний, як про це подумав Каленик. З великою прикрістю подумав.

Петро Китиченко — так собі, ні те, ні се. Чи, може, то тільки Каленикові так хотілося, щоб він був ні те, ні се? Насправді з нього був жвавий парубок, тільки що на виду негарний, мурий, обсіпаний ряботинням, як просяною половию. І саме це останнє мав на увазі Каленик, коли думав, що такого Мотря не може покохати. А покохає його, Каленика, вродливого парубка, на якого всі дівчата задивляються (наприклад, у церкві), і в тих дівочих поглядах він бачив свою вроду, як у свічаді. Може, його врода таки перемає багатство. Он же Лісовський був бідний, а його покохала багатого батька дочка! Бідне закохане Каленикове серце хотіло, щоб і в нього з Мотрею так вийшло...

З хвіртки вийшов Борсуків наймит Грицько, забрав понки — підняв із снігу ту, що скинув вороний, стягнув із сірого. Китиченки посідали на коней, застояні коні взяли з копита і понесли, кришачи копитами сніг, у соняшно-морозну далечінь широкої вулиці.

Але Каленик уже дивився в іншому напрямі: у прочинену хвіртку було видно на ганку стару Борсучку й Мотрю, з накинутими на голови теплими хустками. Вони вийшли з хати, виряджаючи гостей. Жадібно хотілося Каленикові побачити на обличчі в Мотрі її думку про Петра Китиченка, але було далеко й нічого не можна було побачити. Та закохане Каленикове серце побачило свою надію й у тім, що Мотря не вийшла за ворота Китиченка виряджати.

З тих, що були на вулиці, ніхто на Каленика не звернув уваги. Тільки Борсук, ідучи вже в двір, глипнув на нього. Але в тому його погляді не було нічого — сама порожнеча. Так він міг дивитися на якийсь стовп чи на гав, що стрибали на шляху.

А ввечері Каленик подався до свого вірного радника дидакала пана Козки. Узяв у кишені бубликів, щоб дати гостинця голодним школярам.

Пан Козка лежав уже на печі, спочивав і грівся: у челястях печі палахкотів вогонь і підігрівав його знизу. Школярі також були всі вдома, бо на такому морозі, як був цього дня, та ще в школярському одязі, не дуже надворі бігатимеш. Каленик обійшов поважною ходою всіх і дав кожному по бублику. Еге, тепер у його руках була вже справжня поважність, поважність дорослого й підмайстра. Не мало, либонь, заважило в такій його поведінці й те, що він мав уже у віщо одягтися, міг піти між люди в пристойному ви-

гляді. Хоч він і був тепер у старому кожусі, але знав, що як треба, то він і в іншому одязі може появитись. І ще раз доводиться сказати: як багато важить одяг у людському житті, одяг, ця випадковість на людській природі!

Проте хоч він, Каленик би то, й мав у своїх руках оту поважність і вперше прийшов до школи у важливій справі з власного почину, але не спромігся сам панові Козці про цю важливу справу сказати. Сів на лаву, сказав про се, про те, про „морозяку”, а далі тпрр! — таке хоч з тим і додому йди. Якби хоч школярів не було! Але вони не могли ж ради нього в цю мить десь на морозі бути! Та вже сам пан Козка, взявши на увагу цей його незвичайний прихід, догадався й спитався:

— Ти, мабуть, із якимсь ділом прийшов?

Каленик кивнув на підтвердження головою.

— До мене?

Каленик знову кивнув.

Тоді пан Козка зліз із печі, одягнувся, і вони вийшли надвір. Правда, на цей незвичайний Калеників прихід звернув був увагу ще й Тимко Пурик і трохи чи й він не хотів був слідком за ними виходити, але пан Козка так на нього перестережливо глянув, що той облишив цей замір. Упомку ще, мабуть, йому була ота пригода в бовдурі!

А як пан Козка й Каленик опинилися вже надворі та вийшли аж за церковну огорожу, Каленик оглянувся (заходили вже сутіні, але ще було видно) і звернувся до пана дидаскала з просьбою, що, може б, він порадив йому, як швидше зробити те, що колись ізробив Лісовський. Бо, мовляв, сьогодні приїжджали Китиченки...

— Приїжджали?

Пан Козка на якусь там хвилину задумався.

— Отака ловись! — промовив. — Треба б щось робити... А тільки: як же з другою, меншою передумовою нашого силогізму?

Каленик не зрозумів.

Пан Козка почував незадоволену потолицю, а це мало означати: „Ну, що ти робитимеш із отаким? Хоче женитися, а на силогістиці не розуміється аніяк!”

А вголос сказав:

— Та я ж тобі, голубе, вже пояснював силогізм любови. У нас тоді не було другої, меншої, передумови, terminus-y „Мотря”. Отже, тепер треба мені знати, чи Мотря торкалася коли після того до твоїх рук... Чи брався ти коли з нею за руки, як це звичайно закохані роблять? Я не кажу, чи там обіймалися й цілувалися, а тільки, чи бралися за руки...

Каленик, на превеликий жаль, не міг на це сутнє питан-

ня ствердно відповісти: такого між ними ще не було. Та й як би воно, те, як його, могло статися, коли була мокра осінь, як і в садок не можна було вийти, а тепер зима, і він Мотрі ось уже два чи три місяці майже не бачить!?

До Паляничок вона тепер не ходить: мати, стара Борсучка, заборонила.

— Стара Борсучка заборонила? Як? Чому?

Каленик переказав те, що йому недавно розповіла Пріська, Борсукова кріпачка. З Пріською він після пригоди на груші не посварився, хоч вона його тоді й гудила, бо вирішив прихилити її до себе, щоб мати посередницю між Мотрею й собою. Отож вона й розповіла йому про те, як Борсучка заборонила дочці до них приходити. Прибігла якось Мотря від них, від Паляничок би то, та розказала матері, як він, Каленик, почервонів, її побачивши. Та й не тільки почервонів, а й у сіни вискочив, щоб весло взяти, хоч у хаті були весла. Аж Лукія на це звернула увагу. „Та куди ж ти?, — сказала. — Он же в хаті стоять!”

А стара вислухала це та так суворо:

— Облиш туди ходити: нерівня він тобі!

І після того Мотря в них, справді, не була ні разу. Тим він і на грушу отоді лазив...

— Он воно як! — мовив пан Козка. — Стара кирпу дере. Але ми й не сподівалися, щоб багатії віддали дочку за бідного по-доброму. Пам'ятаєш, як я тобі про зміїв семиголових оповідав, що охороняють царівну-красуню? У випадку з Мотрею ті змії — Борсукове багатство. Але я вважаю, що всі люди родяться рівними, тим і хочу тобі допомогти подолати ту прірву, що постає через маєткову нерівність між рівними з народження людьми. На жаль, у нас іще немає повної другої передумови силогізму любови в *terminus*'і „Мотря”, тобто ми не знаємо ще, чи Мотря тебе любить. А тим часом це найголовніша передумова, без неї в нашій справі ані руш. А як ти Мотрі не бачитимеш до весни чи літа, то ми цього й не з'ясуємо скоро.

Пан Козка знов подумав трохи, а тоді сказав:

— От що, голубе. Якби ти згодився вступити до мене в півчу, то я б узяв до неї й Борсуківну. Ви б тоді бачились... ну, і ми тоді якось з'ясували б цю передумову. Хоч які тії Борсуки горді, але брати участь у церковних справах — це спокуса й для гордих та багатих. І не тому, що церква — це брама до раю, куди всякому хочеться потрапити, а передусім тому, що це прилюдні виступи, що це пахне славою. А слава ж, як відомо, і для багатого приємна річ. Так як, голубе?

Звичайно, Каленик з радістю пристав на це, вхопив із

вдячності пана Козку за руку, трохи чи не поцілувати хотів. Але не поцілував, бо знав, що пан Козка таких витребеньок не любить.

— А з Борсучкою я завтра після служби в церкві побажаю, — сказав пан Козка.

Після цього вони розійшлися, бо так померзли, що далі не можна було витримати. Козка почимчикував до школи, а Каленика крила щастя понесли понад землею, понад морозом...

... А як другого дня (це ж була неділя) пан Козка підстеріг, як Борсучка з дочкою виходила після служби з церкви, та й підійшов до неї, чеменько вклонившись. А далі: так і так, каже, чи не завітала б ласкава пані до його вбогої кущі, тобто до школи? Має до пані одну важливу справу. І з дочечкою, коли їхня ласка...

Улещена такими словами, Борсучка тільки скинулась поглядом із дочкою (чи підемо, мовляв?), а тоді всі троє пішли до школи. Про цей випадок пан Козка заздалегідь наказав школярам прибрати в хаті, солому, на якій спали, винести в сні, підмести й побризкати долівку, а самим і близько не бути. Отож він і миг тепер пишну Борсучку та її красуню дочку без сорому для себе в цій школі привітати. Але, запросивши пишних гостей сидати, він мовив потульно, з господарською заклопотаністю:

— Не ошатна наша куща, пані добродійко, ніхто не піклується нами. Он у країнах західних люди дбають про школу, як про найпершу суспільну потребу...

Борсучка оглянула вбогу хатину, її голі, облуплені й зашмаровані, як шевський нагрудник, стіни, нечепурний, нічим не засланий стіл та чорні дерев'яні ослони. З прикрас на тих стінах були тільки ікона св. Миколая — в кутку, та картина Страшного суду, що висіла на одній стіні. Пані Борсучка нічого про ці прикраси не сказала, але в думці, либонь, схвалила наявність у цій хаті картини Страшного суду, що мала хоч трохи лякати та нагадувати про гріхи невстрільним школярам.

— Не ошатна, як самі бачите...

— Я пришлю дівчат, хай помажуть, — був на це відгук пишної гості. — А на стіну, є там у мене, візьмете Матір Божу Нехворощанську.

Пан Козка подякував щедрій багатійці, а потім сказав, у якій справі він мав з нею говорити. Як він і сподівався, це дуже Борсучці сподобалось. А сама Мотря навіть у танок пішла по отій чистенько підметеній та побризканій долівці, своїми чобітками на срібних піджівках її покопирсала. Була в дорогому кунтуші, а її тоненька дівоча постать, як ча-

рівна гадючка, в тому хвиливому танку радості вигиналась.

... Крім Мотрі, він узяв до півчі ще деяких дівчат, уже міщанських, бо, попри все інше, він хотів зробити до Різдва півчу на славу, щоб тим остаточно доконати свого ворога Крутяка, який, залишившись у місті, потай намагався, як він про це знав, йому шкодити.

Міщанських дівчат він узяв ради їхніх голосів, не так, як Мотрю, що, як це виявилось на першій же співанці, частенько таки „не туди вела”.

Але пан Козка, мавши на увазі оту важливу з Мотрею пов'язану мету, терпляче зносив її хибне співання, а як вона дуже вже заважала, він їй казав, щоб тихіше співала, бо, мовляв, краса співу не в гучності лежить.

Чи треба казати про велике Каленикове щастя, від пана Козки йому подароване? Адже він бачив тепер зблизка свою кохану! Стоявши в гурті півчих, він бачив її білу в намисті шию, бачив, як рухались, співаючи, її устонька гожі, як зводились дівочі пруди, ворущачи стрічками, навмисно перекинутими з-за пліч. Було й так не раз, що її погляд, бистрий, як блискавка, вимовний, свине в його бік, затримається на якусь там мить на його чорних бровах, з його очима стрінеться. Тільки ж він, хоч уже й був одягнений у жупан козацький та свідомий своєї підмайстерської гідності, так бентежився, що не витримував тих сміливих Мотриних поглядів, спускав очі вниз. Проте це не зменшувало його щастя, бо всяке знає, що саме така розмова поглядами — чи не найбільша спочатку втіха для закоханих.

Але, крім Каленика, Мотрею, як уже казано, цікавилася ще одна людина — Тимко Пурик (хоч і з інших міркувань). На його біду, того дня, як була перша співанка, його не було в півчій: він тоді читав в одному домі псавтир по померлому. Та коли він ішов додому, йому один школяр сказав про цю цікаву новину, і він прожогом кинувся до школи. Але вже було пізно. У школі сидів біля столу сам-один пан Козка, читав Гізелеву книгу «Мир чоловіка з Богом».

Ускочивши до хати, захеканий хлопець зопалу спитався:

— Тут була Мотря Бор...?

Пан дидакал підвів очі від чорних, схожих на сліди пташиних лапок літер, очі й руку, і за мить у тій його руці, в цупкій пучці опинилось одно Тимкове вухо.

— Чи не думаєш ти, часом, казати їй про те, про що не повинен казати? Га?

Тимко своїм звичаєм узяв швидко-швидко хреститися.

— Я хотів тільки подивитися, — забелькотав збитий із плигу хлопець.

— Отож дивись мені! — нагримав суворий тепер пан

дидаскал і, випустивши хлопцеве вухо, спитався, як там читалось і що дали.

Отже, сердега Тимко й цим разом піймав облизня. Але ніхто не сказав би, що він зрікся свого заміру: дуже бо вже спокуслива була мета. Тим то він з великою нетерплячкою став чекати наступної співанки. Але того дня, трохи чи не разом із Мотрею, до школи ввійшов якийсь чужий, у чудному вбранні пан. Це був, як пізніше виявилось, царський агент для вишукування поміж „черкасами” удатних до співу молодиків. Пан цей просидів усю співанку, а наприкінці забрав із собою... самого Тимка, як співака з чудовим голосом.

Так зник із школи незадовго до Різдва Тимко Пурик, непоганий школяр і добрий для школярства товариш.

XIV

Багатому завжди свято.

Народне прислів'я.

Готувалися, звичайно, до свят і в Борсуковій господі. Останнього перед Різдрвом тижня робота в хаті і в дворі невгавала. А особливо „завізно” було в лікарні, де ввесь денечки „гузалися” Борсукові кріпачки та наймички, а з ними разом і сама пані Орина Борсучка — доглядала, загадувала, порядувала, сварила, „мучилася”. І це її втомлювало не менш, як і тих, що місили тісто, патрали птицю, совали відерні горшки в піч тощо. Тож коли вона в п'ятницю ввечері прийшла нарешті до світлиці й сіла спочити, тая втома так розслабила її повне тіло, що вона сиділа деякий час зовсім нерухомо, поклавши на коліна руки. Думала про те, що треба б сховати під очіпок вилізли на нітні виски волосся, — і не могла руки звести.

Увічу ще стояли напечені за день кільця ковбас, плавали на листах у лої та горбилися цілі підсвинки, лежали, задравши понадрізувані до колін ноги, індики, кури, гуси, качки. Наготували так багато, що всього буде на Різдво не впоїд. І про це нагадував запах печеного м'ясива, що добувався з лікарні аж сюди, до світлиці, лєскотав у носі. Але їсти їй тепер, через велику втому, не хотілось.

Отже, нелегко бути й господинею, і можна б навіть дивуватись, чого ото люди все таки прагнуть господинями та господарями бути, — можна б дивуватись, якби не те, що кріпаками та наймитами таки гірше, що не кажіть, бути.

У світлиці стояла невидна, але виразно відчутна, віддалена тільки на одну добу різдвяна святковість. Її, тую святковість, робили передусім оті пахощі всякого печива, що йшли з пекарні, а вже до них приєднувалась лямпадка, що світилась перед образами і тьмяно освітлювала світлицю, хилитала по кутках теплими тінями, затишком родинного вогнища (в хаті ж було тепло, напалено).

Цей родинний затишок засвідчував із бокової стіни доколінний контрефект*) покійного Борсукового батька, — суворо поглядав крізь порухи тремтливого світла лямпадки. Особливо збільшували суворість гладке з волом обличчя, горбатий ніс, чорні, високо розхилені, як пір'їни на шапці в Богдана Хмельницького, брови та булькаті очі. Через повне підборіддя звисали довгі, тонкі, як у китайця, вуса. Одну руку з перстнями на пальцях тримав Борсуків батько на зеленім поясі, що стягав туго взористий кунтуш, а друга рука, ліва, лежала на раків'ї шаблі.

Малювання то яскраво показувалось, як ґнотик у лямпадці засвічувався дужче, то ховалось у тінь, як ґнотик пригасав.

Відпочивши трохи, взяла пані Орина поправляти на голові очіпок — піднесла вгору лікті і тими ліктями зробила позад себе на білій стіні тінь, велику, крилату. Вона не бачила тієї тіні, а тінь немов передражнювала її, повторюючи кожен рух. Беззвучно, безшелесно. У світлиці ж було тихо-тихо, хіба що ґнотик у лямпадці злегка лускотів. Але й він підкреслював не що як ту ж таки тишу.

Поправляла очіпок пані Борсучка, а з голови їй не йшли оте печиво та вариво. З приємністю думала, що буде чим перед гістьми похвалитися. А гості ж у них мали бути не абиякі, а дорогі й потрібні їм значні особи: сотник Китиченко з дружиною й сином, царський бригадир Кукушкін, багатий негоціант, чужоземець Корн із дружиною ж таки й інші. Особливо треба буде догодити царському бригадирові Кукушкіну, бо він має велику силу в самого пана гетьмана. Так вона думала, бо так думав її чоловік пан Зиновій. Знала, що він, її чоловік, ніколи нікому по-дурному нічого не подарує, а цьому не раз посилав уже по кухві горілки, як подарував також і дриганта**) вороного. Великого собі клопоту з усього цього не робила, бо завжди думала, що чоловіків на те Бог і створив, щоб вони й за жінок думали. Та й інша на її місці, може б, так це розуміла, бо з пана Зиновія був таки розумний чоловік, і в місті всі його слухали

*) Портрет.

**) Кінь.

та шанували, навіть сам пан полковник Солонина не нехтував його думкою.

— „Тільки ж люди такі, — зідхнула замислена жінка: — поки багат, поти й брат і... розумний”...

Рипнули двері, і до світлиці моторненько ввійшла Мотря, знадвору ввійшла, одягнена, холоду нанесла, кинулася до матері з тим холодом: Вигинистою молодою постаттю крутнулася, прихилившись, і поцілувала матір.

— Мамуню...

Мати торкнулася рукою до холодної щічки дочки-мазунки, що з нею й досі поводилася, як із малою. Свідомо гнала від себе думку про те, що їй уже вісімнадцять років і що заміжжя не за горами: Китиченко чи хтось інший, а таки заберуть її в неї. Смуток підкрався до її серця, але вона тільки зідхнула нишком, скоряючись неминучому.

Мотря роздяглася, кинулася була погріти руки до гарячої груби, а потім немов роздумала, вхопила маленький, ще дитячий стільчик та й сіла, притулившись до матиного коліна.

— Розкажіть щонебудь, мамо!

— Еге, „розкажіть”... Он батько гнівається, що я тобі дозволяю так допізна в тій півчі бувати. Каже: „Хіба дня для цього немає?”

— А де ж тато?

— Поїхав до пана полковника, там царський бригадир Кукушкін... покличе на святки в гостину...

— А ми сьогодні вчилися „Херувимську” співати, — похвалилась Мотря. І раптом перескочила на інше:

— Ой мамо, якби ти знала, який Каленик Чорнієнко чудний! Оце я гляну на нього — а він так і зашаріється, як не займеться... неначе боїться мене...

— Боїться?

І схаменулась:

— Ет, казна-що... І навіщо він, той Козка, взяв до півчі ще й цього? Я ж тобі казала...

— А мені подобається отак Каленика лякати, — сміялася дівчина.

— Ну, годі, — спинила її мати. — Слухай краще, я тобі божественне ради святого вечора розкажу.

Вона підперла щоку рукою і так почала:

— Одного часу молилася Богородиця синові своєму, кажучи: „Зішли до мене архангела Михайла, хай мені покаже пекло, що в ньому мучаться люди за гріхи свої”. Тоді зійшов до неї архангел Михайло і повів її по пеклі. Бачила там Богородиця людей: стрімголов висять, дуже кричать, а звірі дикі жеруть їх. І каже архангел Михайло: „Це ті, що по-

підвіконню слухають і сварять сусіду з сусідою..." Бачила Богородиця вогонь, а в ньому багато людей горить. І каже архангел Михайло: „Це ті, що лінувались до церкви вставати та Богу молитись". А Богородиця й пита: „А як хто хворий і не може встати?" — „Тому проститься той гріх..."

— А як ми на тому тижні заспали... Грицько не збудив нас, — перебила материну оповідь Мотря. — І тато за це його різками вибили, — кому це гріх?

— Грицькові гріх, — сказала мати. — Бачила Богородиця великі казани, а в тих казанах смола кипить...

— А Петро Китиченко, мамо, до нас на свята приїде?

— Отак пак! То ти мене не слухаєш, дочко! Звичайно, приїде...

І знову відчула смуток, що підступив їй під серце.

Але в цю мить у снігах гучно загупало чобітьми, оббиваючи сніг, і до світлиці ввійшов, прихилившись у низьких одвірках, пан Зиновій, у теплій зимовій шапці та в довгій киреї.

У світлиці знову війнуло холодом, і від того холоду захиталося світло лямпадки, зарухались тіні по кутках, закивав головою батьків контрефект на стіні.

— Ну, готуй жінко, наїдків та напיתків, — загомонів пан Зиновій ще з порога, здіймаючи свою рисячу шапку та обтрушуючи нею з киреї сніг: — будуть гості...

— А хто ж та хто буде?

— Царський бригадир Кукушкін, пан полковник...

— І пан полковник, — ніби аж злякалась пані Орина, бо це для неї була таки несподіванка. — Так треба ж...

Вона уявила, що для пана полковника треба щось особливе приготувати, ба й зробила була рух, щоб устати й „бігти" до пекарні, та потім, очевидячки, згадала, що вже пізно. Та й наготовано ж такого, що й пана полковника буде чим пригостити...

— Буде... приобіцяв. — задоволено підтвердив пан Зиновій, уже роздягаючись. — Тільки на другий день — не на перший. А чом це ви світла не світите?

Мотря підхопилась на ноги і засвітила з лямпадки свічку в срібному підсвічнику, зробивши на тій свічці срібний же листочок полум'я, а те полум'я почало розкидати срібні іскри по світлиці. У хаті повиднішало, вона стала просторіша. Тепер вийшов із стіни ще один великий доколінний контрефект (на протилежній до першого стіні) — поличчя недавно померлої господареві матері: вгдоване усміхнене обличчя, кораблик на голові; в одній руці мала пані молитовник, а в другій квітку. „Яка я собі пишна!" — здавалось, казала про себе вся її самозадоволена постать.

— Чи хай уже подають вечерю? — спитала чоловіка пані Орина.

— Зажди трохи. Щось мені не добриється... Чи ззів що таке?

— Ото, хай Бог милує! Наче ж нічого такого й не їли...

Пан Зиновій сів до столу на стілець із високою аж до голови спинкою, присунув до себе свічку. А потім простяг руку до божниці й узяв звідти велику, оправлену в шкіру книгу — свій діяріуш. У цьому діяріуші він записував усі події з свого родинного життя, події в місті, свої вірші, господарські справи тощо. І в них уже було звичаї, що він деякі записи прочитував вечорами вголос, а жінка й дочка слухали. Тож і тепер обидві подумали, що пан Зиновій щось таке їм прочитає. Мотря підійшла ближче до столу й стала збоку, пані Орина повернулась у своєму стільці обличчям до ікон. А в думці їй стояло: „Що то вже як учений чоловік!.. В академії київській учився”. Сподівалася, либонь, що батько тепер вірша, що його — вона знала — він склав уже, прочитає. То мав бути Мотрі привіт з нагоди Різдва Христового. „Тільки ж чи вірші тепер їй у голові? Про Богородицю ж он, бач, не слухала...”

Пан Зиновій наслинив вказівного пальця та й узяв гортати сторінки. Тії сторінки були на цупкому сизуватому папері з водяними лініями та з водяним знаком лева в короні. Початкові літери на кожний день були намальовані цинобрю, а решта письма — то був рівний, виразний скоропис, шерехи літер, як вишикувані лави козаків; серед рівних чепурних літер впадали в око відмітні — Ж, схоже на Р, З у вигляді 2, високий Ъ тощо. Де-не-де рябили на папері руді пропалинки. То пан Зиновій, писавши, смоктав люльку, і часом іскри летіли від його могутнього пакання на папір.

— Я хотів знайти... десь тут у мене була записана рецепта від болю в животі, — мовив пан Зиновій. — Чи, може, ліків проносних у конфекті зажити?

— Про мене, хоч і зажий...

— Отаке мое щастя, — зідхнув пан Зиновій: — і їсти є що, та ніяк...

Пані Орина встала і підійшла до шахви тих ліків у конфекті шукати. Мотря обкрутилась на одній нозі й побігла до своєї кімнати.

Уривки з діяріуша значкового товариша Зиновія Борсука

В і в т о р о к. Хлопця за те, що не збудив до утрени, покарав різками. Листа від пана полковника Солонини даного, записав. Ось він, той лист. «Його ц. пресвітлої велич-

ности війська запорізького полковник Павло Солонина. Панові сотникові П-ському, отаманові міському з товариством і вїтові тутешньому з посполитими людьми ознаймуємо: респектуючи ми на згідність до послуг військових пана Зиновія Борсука, під свою полковницьку беремо його протекцію, щоб ніхто з старшини військової й міської тутешньої до нього, пана Зиновія самого, і до всіх його ґрунтів, лук, сіножатей, куплених і з ласки військової наданих, а також до дворів його шинкових ніякого не мали діла й не інтересувалися. А коли станеться военний похід, він, пан Зиновій Борсук, як значний військовий товариш, значка нашого полкового пильнуватиме. Наказуємо: без бутности пана Зиновія з його дворів людей не судити й не брати під виною й неласкою нашою. Писано в місті П. 5 януарія 17.. року».

С у б о т а . Дяка Богові милосердному, що минули часи лихоліття, а дорога наша матка Україна Малоросійська завітла достатками. Поля заколосилися хлібами, на пасовищах намножилося худоби, у ставках — риби. Повиростали хутори, села, міста. Купці понавозили краму, дорогих кармазинів, блакитної саєти, жовтого полутабенку. А передніш тут були місця малолюднії, запустілі, непотрібним биллям зарослі, і правили тії місця за пристановище звірям диким та гадам усяким. Була наша матка Україна як та чайка при дорозі битій. І люди, як де були, своїх статків-маєтків і життя свого були непевні. А тепер аж дух радується, бачивши, як люди млинки, пасіки, гайки прикуповують, худоби примножують. Та й Україні це краще — що ми маєтки мирно збираємо, а не кидаємо її, сердешну, в авантури, сиріч у біди та руйнації, не блудимо словами, що ми, мовляв, „подвигами сармато-козацькими Україні голдуємо”. Яка бо їй користь була від задуму Виговського? Яку втіху мала вона від потурчення Дорошенкового? Що здобула від зради Мазепиної? Тільки шкоду мала вона від усіх цих, як кажуть москалі, „шатостей”, бо через них нам щораз більше вільності вжорочувано. Ліпше тепер мирно жити й зберігати тії здобутки многоцінні, що їх діди наші з батьком Богданом здобули! Адже не війною й силою війсьвовою здобув його світлість гетьман Данило Апостол „рішительні пункти”, а самим піврічним перебуванням у Петербурзі.

Тим і я не з байдужости до матки нашої України Малоросійської, але ради її користи й нащадків подяки пильную достатку свого та прибільшую те, що розпочали мій дід і батько на славу роду нашого Борсуківського. А прізвище це дав моему дідові сам батько Богдан після бою під Пилявцями. „Будь ти віднині, — сказав, — не Шереперя, а Борсук,

бо ти, як борсук, шматував ляхву". За кров дідову маємо ми право на хутори, млини, на пасіки. Хай же знають нащадки й мої діла та надбаня. Від удови козака Потягайла придбав я сіножатя, що над річкою. У церкви Покровської купив я лісок, що заповіла тій церкві побожна вїйтиха, заплатив вище ціни людської, дарма що того не варт, але спасіння свого ради. Млин купив у титаря й болотяну рудню в сотника Задриголови.

Спишу й кривди та біди многоплачевні, мені від ворогів моїх починені. Поквапився був на мої добра явний нетяга, мій же таки підсусідок Яцько Джеренко, та й тиць дочку мою старшу Педорку сватати. А я йому: „А де твої, кажу, хлопче, воли та корови, де сукна-адамашки, жупаникармазини? Де твої ґрунти та ліси, де пасіки й сіножаті? Чи це ти вже розбагатів отак, а, чути, й полковником незабаром будеш, що зо мною породатися здумав еси?" Отож він, підігнувши хвоста, пішов ні з чим. Але не вгамувався на тому, а мало часу переґодивши, спробував був мене спалити. Та остеріг мене сторож дворовий, і я його піймав був у тіні місяцевій коло клуні, проте він з моїх рук вирвався й після того зник, чи не на Запоріжжя подався. А незабаром після того свейський король Каролус почав зближатися до Полтави. і стало відомо, що Мазепа з ним у лігу вступив, проти Москви повстав, махи́ну війни підіймаючи. Велика тоді стала по всій Україні замотанина. Просте поспільство, а найбільше всяке гультьяйство, як от винники, броварники, будники, під тим приводом, що вони за царя й проти Мазепа, кинулися розбивати добра людей значного стану й наруги всякі їм чинити. Отож і Яцько однієї ночі навів на мій хутір купу гультьяйства, і тая чернь, розстервившись, без жадного респекту слуг моїх у пень вирубали. а Яцько, як скажений, гукав, що, мовляв, притре мені роги. Та я з того вогню кінно вихопився й, не втративши анімушу військового, вернувся з чималою, від пана полковника приданою мені асистенцією та й відреванжував їм повною мірою, а поганця Яцька забив. Вони ж бо застряли були в моїх льохах та коморах, як мухи в меду і, п'яні, не могли вже битись.

П о н е д і л о к . Мав із жоною контроверсію за хутір Яруватий — чи даватимем його за Мотрею. Вірші Мотрі на привіт батьківський написав. П'явки до місця геморогідального приставляв.

XV

Оце в сю ніч Христос родився,
Син божий з дівн вполотився.

.....
Ірод злякався,
Аж укалявся.

З різдвяних вірш.

На святвечір був пан Козка в Паляничок, кутю їв і додому, до школи, повернувся пізно. У дорозі, йшовши рипливо-морозною вулицею, бачивши в темному високому небі свідків вічності — яскраві розсипи зірок, думав він з тривогою про завтрашнє випробування його півчі, його власного хисту. Чи все буде гаразд? Чи не станеться чого такого, що переверне шкереберть його долю? Вона ж така хистка, тая ливорізівська доля! Сьогодні ще добре, а там, дивись, як вихор схопитесь, закрутить і вдарить головою об мур.

Турбувала його поведінка ображеного після останніх субіток Хропаля, що навмисно під час співу „не туди вів”, фальшивив і дивився по-вовчому з-під своїх рудих, як клапти з собачого хвоста, брів, зціплював конячі щелепи. Якже він (пан Козка б то) гримав на нього, той злобливо червонів усім своїм ряботинням. Інший би за таку поведінку в три вирви вигнав поганця, а пан Козка цього не хотів робити. Не хотів чи — може, краще сказати — не міг, бо побоювався залишитись на Різдво, на отой іспит. без баса. Але, з другого боку, яка буде й користь з такого примусового баса? З примусу ж, як відомо, мистецтва не буває!

Увійшов заклопотаний пан дидакал до холодної школи: школярі вертеп доробляють, а Хропаля між ними нема. Шибнула тут у голову стурбованому панові Козці думка, що лихий парубок може й зовсім не прийти, з намови дяка Крутяка, найзапеклішого ворога всіх його заходів. Що Хропаль останнім часом заприятелював із Крутяком, про це до нього доходила певна відомість.

Отак неспокійно та клопітно починалася для статечно-го чоловіка його перша в місті П. різдвяна ніч, та ніч, що всьому світові мала радість дати, ніч, а потім і наступний за нею день. Це ж заходило те свято, коли, згідно з однією віршею, в усьому світі

Сонце й місяць весело так грають,
Гори й горби радість собі мають,
Поля й діброви

Хвалити Бога всі готові,
І всі добрі люди так весело скачуть,
Тільки всі душі у пеклі десь плачуть.

В усьому світі — якщо забути, що десь іще є світ Будди, світ Магомета й інші такі світи.

Посеред хати стояв уже готовісінський короб вертепу — заввишки два з половиною аршини, а завширшки півтора, і його освітлювали церковні недогарки, таємничо блимаючи, розкидаючи золоті вогники мішма з тінями навколо.

Зверху на вертепі горіла промениста з золотого паперу зоря на шість кінців і великий, як справжній серп, місяць.

Вертеп мав два поверхи — горішній, що в ньому мали відбуватися божеські події, і спідній — для людських ляльок. І божі, і людські ляльки були самоділкові, але з божих ляльок пан дидаскал звелів зробити тільки крилатого янгола, а замість осла, божої матері та святого Йосипа сказав прибити просту суздальської роботи іконку „Різдво Христове”, одну з тих ікон, що їх з якогось часу „старша сестра Великоросія” стала в готовому вигляді постачати на Україну, щоб, мовляв, „черкаси” не малювали своїм „еретичним” способом.

На спідньому поверсі були ляльки — запоріжця (найбільша розміром лялька), ляха, жида, чорта й московського стрільця, всі вони стояли покищо попід стіною рядочком.

Сказавши хлопцям підкинути в піч палива, притомлений і думками, й кутею чоловік побрався на піч; думка була хоч трохи заснути, бож завтра доведеться вдосвіта вставати. Сказав і хлопцям, щоб уже гасили свічки та лягали спати.

Школярі, справді, погасили свічки й полягали в соло-м'яне кубло долі біля печі. Але не послули зразу, а заходилися потемки в джута грати й довго ще гупали один одного по спинах. Пан Козка звик до такої вечерової музики і нічого їм за це не казав. Та воно, щоправда, оте гупання, йому й не заваджало, а тільки присипляло, віддаляючись по-троху в сонну далечінь. Із тієї далечіні пішли тепер усякі до його голови думки, з далечіні, як із лункої безодні. Думав він тепер про те, що вони, увесь церковний причет, мають завтра урочисто нагадати всім оспалим християнам про народження їхнього Бога, того малятка, що свого часу завдало було клопоту, ба й у чималий сором увело, як про це сказано в одній вірші, самого різного царя Ірода. Власне, нагадати, щоб ота загальна радість справді почалася.

Під животом відчував напівсонний уже чоловік теплий черінь, що розігрівав до сну все його тіло. А сон дедалі дужче налягав, нагонив спокій та забуття...

Коли це враз по хаті залунав якийсь гомін — не хло-

п'ячий, не знайомий. — „Що воно за знак? — подумав здивований чоловік. — Щось гомонить виразно, а де — не розбереш! Чи не чудасія!” Підвів пан Козка голову, гляне — аж то в вертепі. З гуртка тих ляльок, що стояли під стіною на спідньому поверсі, вийшов уперід запоріжець у червоному жупані, у шапці з шликом, з булавою в руках і ото так голосно забалакав. Зачудований без міри, прислухався пан Козка до його мови.

— Пугу-пугу! — гукнув запоріжець, —

Я козак з Лугу,
Козацького роду,
Багато на світі нашого наплоду.
У плавнях Дніпрових
Усе нам до спожитку готове.
Де спинився козак, там ночує.
Дніпро поїть, а Великий Луг годує.
А що робить козак? Воює.
І хоч часом нужа дотинає,
Бо штанів-сорочки грішне тіло прикрити немає, —
Він на те не зважає —
Г'є, гуляє...
Ляха б'є — це перше,
Татарина — друге,
І жидовина,
Єретичного сина,
Щоб не чинили святій вірі наруги...
Та й туркові смерть..
(Обкрутився на своїй нозі-дротині)
Круть-верть!

З темного кутка вийшла лялька жида — в лапсердаку, в ярумці, з пейсами; лялька скрикнула:

— Ой вей!

Запоріжець:

— А кийок бачив оцей?

(Ударив жида булавою, жид утік).

— Ха-ха! Круть-верть...

(Знов обкрутився на дротяній нозі).

Шкандибаючи, підпираючись пужалном, вийшла голопуна лялька цигана. Циган захарамаркав по-своєму, а тоді:

— Циган Оврам

Кує все сам —

І всі йому раді:

Запоріжець:

— А коні хто краде? (Замахнувся булавою — циган утік).

На видне жваво вибіг ляшок — у кунтуші з відкинути-

ми рукавами, з рудими, закрученими вгору вусами. Ляшок заверещав тоненьким голосом:

— Не позвалям! Не позвалям!

Запоріжець (глянув зневажливо):

— А! Це той, що з-під Жовтих Вод утік,

Пряти під Пилявцями попик,

Під Корсунем скрутився

І оце тут опинився...

Ляшок (уїдливо):

— А Берестечко пам'ятаєш?

Запоріжець (мов не почув):

— Ось я тебе й тут почастию! (Замахнувся булавою).

Ляшок відскочив, заверещавши:

— Протестую! Радий, що великий! А знаєш, чого ти серед нас найбільший? Того, що нас усіх ваші школярі робили! Якби польські школярі робили, я був би найбільший... я...

Запоріжець кинувся на ляха й ударив його булавою. Лях утік, злякано заскигливши.

— Ага, утік! Тут тобі й смерть! (Обкрутився на своїй нозі). Круть-верть...

Оглянувшись, запоріжець побачив московського стрільця в довгому каптані, з галябардою в руках. Стрілець стояв рівно, ніби на варті.

Запоріжець (з пихою):

— Гей ти, опудало, чуєш?

Як же ти в цьому каптані воюєш? Га?

Та стрілець і далі стояв мовчки, спершись на свою галябарду. Запоріжець, не змігши більше нічого сказати, збентежено відійшов геть. А потім він звернув увагу на чорта, що, відхилившись від стінки, силкувався встояти на своїй дротяній нозі й випростати ручкою свого хвоста. Очі мав чорт конячі. Стріпнувши кумедно ріжкатою головою, чорт голосно чхнув:

— Ачхи!

Запоріжець зареготався:

— Ха-ха! Е, це тобі не пекло, в нас холодненько.

Сказавши це, він упіймав чорта за хвіст; той став вириватись і застрибав, як земляний заєць, витріщивши перелякано конячі булькани.

— ... А тепер он народився Христос,

Він вас повигонить із пекла на мороз...

Ото буде лихо!

Ша! Тихо!

Чорт застрибав дужче, видаючи глухі, невиразні звуки:

— Гуп-гуп...

Запоріжець (регочучись):

— Ану ще!

Чорт:

— Гуп... гуп... (Чхнув).

Пан Козка прокинувся від холоду — і чхнув на всю хату. Чхання стріпнуло всім його тілом і остаточно розбуркало. — „Це я, мабуть, простудився?” — подумав стривожено, лупнувши очима. У хаті стояла непривітна сірява досвітку, а разом з нею по хаті вільно й розперезано гуляв неймовірний холод.

— „Що воно за знак? Чому такий холодяка?”

І він, покректуючи (старість?) й відчуваючи в голові застудну вагу, взяв злазити з печі. Від нахилиння тая вага перекотилась у черепі, як важезне оливо.

— „Це й мені, як тому чортові, — згадав статечний чоловік свій надзвичайно яскравий сон. — А про народи й Україну правильно ві сні вийшло. Це правда історії нашої... без прикрас...”

Здивувався, що в хаті такий холод. Гляне — аж двері в сіни стоять навстіж. То школярі, поспішавши віршувати (а їх ні одного вже не було вдома), забули, очевидно, добре причинити, а протяг з бовдура відхилив. Похитав з докором головою, — але що зробиш? Може, й ніхто не винуватий, тільки ж було ясно, що він від цього застудився. Похопився одягтися, а зверху ще й кожуха накинув, бо наче аж трусився весь.

Вийшовши в сіни, пан Козка прочинив сінечні двері й поглянув на зоряне небо, на сріблясті вогники безмежної височині, що ніби прострілювали морозну ніч. Воно, зоряне, вічне небо, було таке, як і тоді, коли з'явилась була окрема зірка над Вифліємом, що знаменувала радісну всьому світові вість про народження божого сина від дівки. З однієї різдвяної вірші також відомо, що тоді на небі з'явилися були ще й янголи божі. Один з тих небесних післанців залетів був до чабанів у кошару (може, погрітись?), а ті зразу не добрали були, що воно таке, і трохи чи не вороже до нього поставились. Та вірша й стала на пам'яті побожно тепер на-строеному панові Козці:

В кошарі з краю в край ганяє

Таке велике та ще й літає,

Не чоловік, а, бачся, схоже...

Але потім чабани зрозуміли свою помилку, взяли ягнятко й пішли поклонитись новонародженому Богові, що мав урятувати світ від гріхів.

— „Прості духом, — подумав, зітхнувши, пан Козка про

тих недогадливих чабанів: — вони не могли зрозуміти, що той Бог, узявши тоді ягнятко, мав віддати сторицею вбогим і сиротам, що житимуть його йменням, — шпитальним людям, школярам тощо.

І йому звелися на очі всі ті стулники, пироги, пампушки, медяники, що їх десь, мабуть, уже чимало навіршували його школярі.

— „Але час уже дзвонити... еге, час, — подумав пан Козка, глянувши ще раз на небо, на похилений Великий віз, а тоді вернувся до хати, взяв ключі й пішов до дзвіниці, дзенькаючи серед уночішньої морозної тиші тими ключами. Через хвилину струснув ніч могутній удар соборного дзвона, урочисто загув... загув...

По якимсь часі прийшов дід-дзвонар (один із шпитальних), пан Козка передав йому мотуза від дзвона, а сам відімкнув церкву, впустивши в темну ще середину декілька ранніх вірян, що не полінувались ради такого свята раненько встати.

Тепер уже дзвін так гатив у тишу ночі, що й найоспаліші не могли більше влжати — мусили прокидатись, — тож через деякий час віряни почали в більшій кількості надходити.

Якийсь час пан Козка вештався по церкві, позасвічувавши деякі свічки (йому допомагав другий шпитальний дід, що й вогню приніс), а потім пішов на крилас. Там уже був Каленик Чорнієнко (тільки він і був). І пан Козка не міг не спостерегти, що Каленик напружено когось виглядав... Не його, пана Козку б то, бо ледве чи й звернув увагу на свого добродія, як той прийшов. Був Каленик у новому жупані, а в руках м'яв свою сиву шапку. Чуб на лобі й висках був ще мокрий від умивання, та й увесь його свіжовмитий вид лиснів від світла свічки, засвіченої на криласі.

Пан Козка сказав і йому свою щойно продуману думку про божу добрість, про те, як Бог, узявши колись у вифліємських чабанів ягнятко, годує тепер усіх подостатком, а декого — розвинув далі цю думку — ще й геть то добре, як от, наприклад, соборного протопопа о. Саватія, декотрих архимандритів тощо. Архимандритів, треба сказати, згадав він не без деякої іронії, бо не любив цих, як він казав, манастирських пацюків. А особливо одного — Гургулевича, що навіть мав замість послушника острижену дівчину і за те був суджений на церковному суді. Цього останнього пан Козка, звичайно, Каленикові не сказав, а тільки сам собі подумав... Подумав — і зітхнув нишком: гріхи, мовляв, людські...

Каленик відірвався від свого виглядання і сказав, що

пані Лукія й пан Мартин просили його, пана Козку, прийти до них на обід.

— „Прийти? — подумав засмучений чоловік, прислухавшись до застудної ваги в голові. — Коли захворію, мабуть...” Починало його турбувати й те, що з півчі ще нікого, крім Каленика, не було. Хоч до початку утрени було ще далеченько, алеж краще було б, якби раніше зійшлися, приготувалися. Це ж для них іспит.

А внизу в церкві все збільшувалося шкрябання та шерех, збільшувався людський рух, більше ставало тіней. А що мало горіло ще свічок, то трудно було відрізнити, чи то стоїть, молячися, людина, чи то тїнь. Тїні були внизу по кутках і вгорі аж під склепінням, куди ще не сягало світло від тих небагатьох свічок та лампадок, що вже були позасвічунвані, — тїні чи, може, й щось інше. У такій бо налівосвітлїній церкві у свідомості побожної людини могла виникнути й підозра, що під такий час у тих темних ще кутках, либонь, не без нечистої сили. Адже відомо, що вони, ті вороги роду людського, оті рогаті анциболоти, саме святі місця й полюбляють для своєї пекельної роботи. Найчастіше їх і бачено не де як у святих місцях — як от церкви, монастирські келїї, печери та інші місця спасання затворників, стовпників і інших святих самїтників. Щоправда, прибирають тоді чортяки нечортячу подобу і тим свої підступи личкують. От, наприклад, Ісакїєві Затворникові, як він спасався в київських печерах, являлись біси у вигляді янголів божих, ба навіть в образі самого Ісуса Христа. У такому ж божеському вигляді бачив їх, ту нечисту силу, й Микита Затворник. А чорноризцеві Хведорові явився біс у вигляді його брата й підмовив відкопати чужий скарб для власного вжитку. Декого зі святих нечиста сила опадала так, як мухи, і тільки хрест святий допомагав розганяти їх. справді, так легко, як мух. О, хреста пекельники дуже бояться! Хреста та ще ладану. Недарма сказано: „Боїться, як чорт ладану”.

Про всякі такі пригоди святих відлюдників розповіджено яскраво в «Патерику Печерському».

Коли повідчиняли двері з правого й з лівого боку, по церкві пішли ще й якісь таємничі подихи, обвіваючи ноги вірян холодом, морозом, і тїї подихи перекочувалися то з лівого на правий бік, то з правого на лівий. І мимоволі могла виникнути думка — чи то, часом, не нечиста сила виявляла так себе в храмі божому? Бо надворі ж було зовсім тихо!

Пан Козка відчував холод поза плечима й важкий олив'яний біль у голові, а до висків ніби прикладав хто холодне залізо. А з-за спини обкидало раз потом, а раз — морозом.

Навіть острах його якийсь опав, передчуття лиха... Непокоїло його дедалі дужче те, що й півча не сходилась.

— „Розуміють же, що треба, а... наминаються!” — думав роздратовано.

Та школярі по якомусь часі таки почали сходитись, а з них найперше прийшов Парапостіл, що вів у найвідповідальніших місцях тенорову „гору”. Заклопотаний чоловік не втерпів і спитався в нього про Хропалю, — чи не бачив того, часом. І Парапостіл мусив сказати дидаскалеві гірку правду: Хропаль ночував у Крутяка.

— „Отуди к лихій годині! — подумав скрушно сердешний чоловік. — Це він із моїм найлютішим ворогом злигався і мені на пеню може й зовсім не прийти”.

У церкві ж ставало дедалі більше людей, унизу збільшувалось човгання чобітьми, голосне сякання чи й хрипкий, застуджений кашель. З-під криласу, де звичайно збиралася молодь, чути було жижкий шепіт, ба й придушуваний сміх.

Засвітили ще більше свічок, лямпадок. Угорі, перед криласом виступив із сутінів іконостас — суворі обличчя ікон. — суворі, бо й призначення їхне було лякати людей, щоб не забували Бога. Найближче був святий євангелист Лука, що тримав у руці гусяче перо, обдумуючи своє писання. Через плече до нього зазірала рогата коров'яча голова, немов казала: „Це ти, чоловіче святий, пишеш? Пиши, пиши... Напиши, що я не корова, а дух святий, бо навколо моїх рогів німб такий, як і в тебе”. Далі був святий євангелист Марко; цьому допомагав komponувати лев з людським обличчям і теж у німбі. Святому євангелистові Йоанові каламар та пірницю тримав у своєму дзьобі орел.

Дивлячись на ікони, пан Козка, попри оту тривогу й непевність щодо іспиту півчі, думав чомусь іще й про них, і через те ніби роздвоювався в своїй свідомості, а це вже була певна ознака хвороби. Думав:

— „Треба буде нагадать о. Саватієві, щоб покликав малярів підновити ці ікони. Святому Маркові хай поправлять бороду, бо вона в нього — як клоччя, орлові хай уставлять пір'їну в хвіст, що злуцилась”.

Перевів потім погляд від цих ікон до царських „врат”, осяяних світлом від свічок і лямпадок, ніби покритих сухозліткою, звернув увагу на бокові двері з архангелом Гавриїлом.

— „Цьому хай перероблять крило, бо воно в нього якесь калікувате. Треба також підсвіжити олив'яну гілочку... Ху! Голова, як не розвалиться...”

Але в цю мить на криласі немов повиднішало: прийшла Мотря Борсуківна. Була вона цим разом у розкішному гре-

зетовому кунтуші, сріблом та золотим газом обкладенім, і вся душила новим одягом, запахом повних скринь. Світло заграло на її дукачах, на сітці, а та сітка знадно обпинала її молоді дівочі груди. З обличчя їй бризкала сожовита молодість, задоволення, щастя... Вона не стояла на одному місці, а перебігала з одного на друге, дивилася через баляси вниз — чи вже багато, мовляв, людей. Мавши якоїсь там своєї радості понад міру, вона скинула очима й на Каленика. Ощасливлений парубок ступнув до неї, думка була, либонь, щось їй приємне сказати, — аж і на слово не здобувся. Відвернувся мерщій, щоб теє своє збентеження сховати. Взяв потім крадькома стежити за нею, ротом ловив — не очима всі її рухи, красу її вбрання. А раз сталося навіть таке, що про нього він тільки мріяв досі, згадуючи панів Козчин „силогізм любови”: протовплюючись поміж дівчатами та школярами (а їх уже було багато), Мотря навмисно чи ненавмисно торкнулась рукою до Каленикової руки. Опечений цим вогнем, Каленик спалахнув усією істотою своєю. Це ж був уже, справді, повний „силогізм”!

Пан Козка постеріг це палахкотіння Каленикове, його торопленність, але й не подумав про той „силогізм”, — йому не до „силогізмів” тепер було. Тим то в нього аж серце на парубка набігло.

— „І чого воно жінки роблять із нашого брата — чоловіків отаких йолопів?” — подумав.

А далі Каленикові пощастило навіть забалакати до Мотрі, як вона стала була, свідомо чи ні, близько біля нього і трохи подала від інших. Він обізався потиху й мовив:

— Пам'ятаєш, як школярам набили у вашому дворі? То я тоді вашому батькові сказав...

— Ти?!

Сказаним він ніби підтвердив оту панову дидаскалову думку про те, що жінки роблять із чоловіків йолопів, але грайлива дівчина навряд чи з осудом це Каленикове признание сприйняла, бо тільки скинула здивовано бровенята, вимовлявши повними губами оте солодке для парубкового серця „ти?!”.

Хотів був після цього Каленик і про те сказати, що то він через неї на грушу лазив, але в цю мить несподівано, як з неба впав, на крилас виліз... Тимко Пурик. Всі так і ахнули, його, цього пропашного хлопця, вздрівши:

— Тимко!!!

— Утік, — був Тимків на це відгук.

— Чого ж це ти, бісової пари вилупок, наробив?! — скрикнув стурбований украй пан дидаскал. — Це ж ти й на мою голову пеню волочиш! Геть мені зараз же відціля!

Але гнів у пана Козки цим разом чомусь не вийшов, він відчув, що сила його гніву кудись раптом утекла, навіть йому в ногах забракло моці, і йому захотілося сісти. Та сідати на криласі ні на чому було, і він так і залишився стояти. У голові йому, як слабкий струмочок, пробігла думка: „А втім, хай залишається”. Цієї думки він у голос не висловив, а тільки зробив невиразний рух рукою, що його можна було зрозуміти як дозвіл на те, щоб залишився.

Тимко зразу ж знайшов своє місце, місце тенорової „гори”, що її він вів разом із Парапостоном. Та з швидкого перебігання його чорних очиць з одного обличчя на друге із вимовними зупинками на Мотриній вроді було знати, що з нього на думці була не тільки-но тенорова „гора”, а й ще щось. Тим то він не встояв довго на зайнятому спочатку місці, а став ближче до пишної Борсуківни. Але забалакати про те, що він мав їй сказати, при свідках таки не можна було, це й його вихрочуба голова розуміла, — отож він узяв напружено чекати слухної хвилини.

Мотря й на нього, мізерного, кинула осяйний погляд, але той погляд не означав нічого іншого, крім того, що його самозакоханій дівчині кудись треба було кинути — чи на стіну, витерту школярськими спинами, чи на такого собі Тимка Пурика.

А тим часом сталася нова, не менша для пана Козки й інших присутніх подія: світло свічок, приліплених до балець балясних, упало на руду Хропалеву голову, немов „неопалима купина” спалахнула. Отже, Хропаль нарешті з'явився!

— Хропаль прийшов! — гукнув урочисто Парапостіл і тим, либонь, попсував усю справу, бо той, Хропаль би то, зразу догадався, що на нього нетерпляче чекали.

Був Хропаль на виду сердитий, очі блискали, як у демона, хоч він і намагався нікому в вічі не дивитись. Підійшовши до пана дидаסקала, якому на мить відлягло було від серця (бо хор же нарешті зібрався!), заволока промимрив, що він співати не буде, бо в нього, мовляв, живіт болить.

Усім ясно було, що це нахабна брехня, чергове Хропалеве зухвальство.

— Азинусе вухатий! — промовив потиху приголомшений сказаним пан дидаскал і мимохіть простяг був руку, щоб дістати здоровила за чуприну. Кого б не довів до цього отакий надолобень!

Та в цю мить сталося щось зовсім неймовірне, нечуване, жахливе: сам він, пан Козка б то, вимахнувши кожухом та ногами через баляси, полетів на голови людської гуці.

Чи треба казати, яка після цього зчинилась колотнеча у

церкві? Усі кинулися в одну купу, закричали: „Хапай! Лови!“ замахали руками, хоч і не зразу зрозуміли, кого треба хапати.

Тимко Пурик у цій замотанині на мить спустив був з ока Мотрю Борсуківну, але зразу ж кинувся шукати її знайшов її аж біля вівтаря, біля ікони благовіщення. Осяяна світлом, Мотря була тут сама така, як та діва, що чекає доброї вісти з неба. Боячись змарнувати цю нагоду, Тимко зопалу повідав їй про те, що знав і так довго виношував у своїй завзятій головешці. Мотря захватно (не злякано!) скинула бровами і стала, справді, схожа на діву Марію в ту мить, як вона почула добру вістку від архангела Гавриїла. У вічу їй заяскрили золоті відсвіти сьйва.

— А ти не брешеш? — спиталась.

— Хрест мене вбий! — побожився своїм звичаєм Тимко й щиро перехрестився. — Дай же мені щонебудь за це! Мене скубли, а я, бач, таки сказав тобі...

— Дати?

Тепер уже Мотря Борсуківна аж запишалась, груденята їй ходором ходили під сіткою: їй було солодко-приємно, що її мають викрадати. Дивна, незбагненна натура жіноча!

А в цей саме час виносили на руках із церкви непритомного пана дидаскала Козку...

А харцизяка Хропаль утік, зник у темряву ночі...

І ще одну таємницю зміг Тимко Пурик незабаром після цієї події розкрити. Коли Хропаль змандрував з міста П., Тимко Пурик розповів усім про те, що то він, Хропаль, узяв був із сіней о. Саватія патинки й підкинув їх до жидівської „школи“. Поки Хропаль був, він, зрозуміла річ, боявся й писнути про це, а тепер вільно оповідав, ще й присвистував при цьому.

Загула після цього й жидівська громада, великим гнівом та обуренням на зухвалого гоя запалившись, але... шукай вітра в полі...

Для сих родин
 Всяк християнин
 Вмянає ковбаси.
 Баби, діди
 Пиво, меди,
 Горілку варену
 Кухликом п'ють,
 З книшами труть
 Свинину печену.

З різдв. вірші.

День був осяйний, у соняшну обзолоту та в білий сніг, як у срібно-золоті ризи, вбраний. І цього дня місто славиле божеського народження — від подвір'я до подвір'я лунали колядки, дзвенів сміх молоді, гавкали собаки, а дунке морозне повітря подвоювало й розносило далі цей радісний гомін свята. Собаки, щоправда, тільки згідно з собачою звичкою бігали за гуртами молоді, бо не можна ж припустити, щоб собачий розум міг збагнути всю велич події. А як колядники відбивались від них не тільки ломаками, а й стулниками, пирогами, пампушками, то вони (собаки б то) мали ще й безперечно користь від цього загального руху.

Каленик Чорнієнко вийшов і собі за ворота, щоб на той святковий рух подивитися, тих дзвінких співів послухати. Був у своєму новому козацькому жулані, у сивій шапці та в нових чоботях. Справжній красень, жива принада для дівчат.

І скоро він тільки вийшов, як до нього підбіг цілий гурт веселих дівчат, щебетливих пташок зграя, на обличчях їхніх рожевим вогнем горів мороз, а в очах вигравали іскри молодого сміху. Одна з тих дівчат вела перед — Вуцька Петренківна, і Вуцька зиркнула на нього задержувато, мов за серце черкнула тим поглядом, гукнула:

— Гляньте, дівчаточка, що це за стовп стоїть?

А дівчата гуртовим співом відповіли:

— В пана Мартина

Та біля тину,

Біля тих воріт

З дуба стовп стоїть.

А дівчина йшла...

— Вуцька. Вуцька йшла, — помішались, як розбите скло, голоси та сміх, —

Спотикнулася,

До стовпа того

Пригорнулася...

— Ха-ха!..

І побігли, майнувши блискавками стьожок — синіх, жовтогарячих, усяких.

Бідні дівчата! Бідна удавано-зухвала Вуцька! Зачіпаючи отак чорнобривого парубка, вони (і вона) і в голові собі не покладали, що самі були для нього тільки бездушними стовпами, не вартими ніякісінької уваги! Не їх Каленик чекав, а іншу, безмірно крашу, таку, що над неї й у світі нема, дівчину-гадючку в золотому жунтуші, — сподівався з надією закоханого, що, може, вона випадково вигляне на вулицю. Не може ж вона сидіти в хаті, коли отака загальна радість надворі!

Алеж який гіркий був кінець цього чекання-сподівання! Одні з саней, що проїжджали вулицею, раптом забігли сковзько до Борсукового двору, як човен до берега, а в тих санях сердешний парубок побачив свого суперника, рябого Петра Китиченка. Завалували собаки в Борсуковім дворі, завалували й — стихли: з двору вибігла їхня господиня, та, що її так нетерпляче Каленик чекав, пурхнула пташкою, майнула стрічкою та й сіла в сани поряд із Петром. А на Каленика навіть не оглянулася!

Гарячі коні-змії взяли з копита, і тільки сніг закурів за ними. А бідний Каленик лише рота роззявив з великого розчарування.

Знаючи, що Китиченкові сани мають об'їхати кілька хат, щоб потім повернути на широку вулицю, Каленик, гнаний чуттям і розпачем, побіг їм навперейми. Думав, що Мотря, може, просто не встигла, вийшовши з двору, його побачити, а тепер, може, гляне, як він ітиме саням назустріч. Та скоро він, Каленик би то, на тую вулицю вибіг, як у вічі йому впав гурт яскравих, у червоних, жовтих та блакитних жупанах, верхівців: то були запоріжці. Як ізмигнути оком, один запорожчик, гарцюючи на коні, відокремивсь від гурту й підскочив до Каленика.

— Тікай, пічкуренку! — гукнув і, замахнувшись нагайкою, збив Каленикові шапку з голови.

Увесь гурт весело зареготався, і всі, разом крикнувши, полетіли, як вітер, уздовж вулиці, тільки червоні шлики, як язики полум'я, готові от-от відірватись, замайоріли в повітрі. За ними слідком полетіла снігова курява...

І саме тоді, як Каленик Чорнієнко нахилився, щоб підняти свою збиту шапку, надлетіли бурею Китиченкові сани, — надлетіли й пролетіли, а Каленик навіть не встиг Мотрино обличчя через оте нахилання побачити.

Та, може, це й краще вийшло, що й Мотря його в такому пониженні не побачила.

Йому збили шапку, як останньому свинопасові, а він ані писнув!

Так справляла перший день Різдва спотанову невгомна молодь, а люди літні, статечні допильновували здебільша вдома отих, згаданих у наведеній вірші звичаїв, тобто „вминали ковбаси”, „з книшами терли свинину печену” та „кухликами” (необов'язково малими!) „пили горілку варену”. І воно теж виходило, як бачимо, до... рими. І що ближче було до вечора, то дужче всі ці веселощі й надворі, й по хатах збільшувались. Звідусіль лунали різноголосі співи колядників — які ближче й голосніше, а які далі й глухіше. Знов же которі — як із-під води (як співали в хатах), а которі на всю горлянку (як попідвеконню).

Тільки Борсукове дворище ці веселі співи обминали. Старі Борсуки надвечір, з Грицьком, що поганяв у санях коні, виїхали в гостину до сотника Китиченка, а наймитам Борсук заборонив колядників приймати. Наказав також поспускати з ланцюгів собак. Мотрю ж молодий Китиченко взяв до своїх батьків ще вдень.

Увечері дужче притис мороз, і голосніше заскрипіла по мерзлому снігу людська хода; як ішло щось по вулиці, то чобітьми чи повстяниками мов на рипучій лірі грало.

Нарешті червоне око-сонце, обгороджене „стовпами” на ще більший мороз, спустилося в надобрієву млу, і стало смеркати.

Еге ж, веселі були для всіх християн свята, і всім оті „ковбаси”, „свинина печена” та „горілка варена” після пиліпівчаного посту не абияк смакували. Тільки бідолашньому панові дидакалові Теофанові Козці було „все гірке”, як сказано в одному прислів'ї. Злощасна досвітня пригода в церкві на спілку з застудою уклала його на піч, як у склеп замурувала. І якби не Лукія Паляниччиха, що доглядала його, навідавшись декілька разів до школи, то йому б довелося зовсім самому мучитись, бо школярі ввесьденечки гасали по місту з вертепом. Пані ж Лукія поралася біля хворого з побожним виразом на виду, з суворо стиснутими губами, так наче робила це не для чого, як тільки для спасіння душі. Принесла нещасному чоловікові їсти й пити, та йому, як уже казано, було все гірке. О, так, не до їжі йому тепер було! Хвилі недуги вкинули його в полум'яний жовтогарячий світ, у неймовірні марення. Особливо ввечері світ зробився жовтий, повний рухливих кружал, а тії кружала

без угаву крутилися, і від того крутіння голова йшла обертом. Десь надворі, в снігах на мороз, на вітер червоно заходило сонце, а в хаті те вечерове світло висмикало з лоба очі.

Нещасний недужий чоловік силкувався заплющуватись, стискував до болю повіки, та оті жахливі кружала горіли й крізь заслону повік. У хворій, гарячій його голові спалахував подеколи невизначний тьмяний здогад, чи це він, часом, не завмер удруге. А як і справді завмер, то цим разом потрапив уже не до раю, а до справжнісінького пекла. Гаряче ж йому було, гаряче!

— „Не зумів я, препришеник, скористуватись даною мені тоді від Бога можливістю залишитися в раю”, — думав він з великою гіркістю.

І на очі йому зводилися росяні дерева раю, мінилося ніжно ввічу райське рожево-блакитне повітря, у вухах лунала далеким дзвоном солодка небесна музика.

— „Горе мені ледачому, нечестивому!” — вихоплювався йому зойк із грудей.

І пропадав-зникав принадний образ раю, а натомість жерущим полум'ям спалахувала вогнедишна хвороба, нещасний западав в пекло. Перед ним танцювали хвостаті, з конячими очима й з рогами чорти, показували язика, підіймали на глузи. Вигукували:

— Ага, піймався! Тепер ти вже з наших рук не вирешся...

— Ось ми тебе ще припечемо в казані з смолою-кип'ячем...

А вночі дійшло до того, що хворий не впізнавав уже своїх школярів, став плутати їх із нечистими. Коли Тимко Пурик подав йому на ліч води, він витріщився на нього небачучими очима і злякано вигукнув:

— Ти чорт... диявол!

— Ні, це я... я, — похопився спростувати дидакалову помилку хлопець, хоч водночас лапнувся й за голову, подумавши, що то, може, його розкудовчений чуб призвів до такого поплутання. Він же бачив свою патлату тіль збоку на стіні.

— Ось вода... пийте...

— „І проситиме хоч крапельку води, і не дадуть йому”, — стала йому на пам'яті притча про бідного Лазаря та багатія.

З другого чи третього дня йому стали інші видива ввижатися. Ввижалася йому Лукія Паляниччиха, та ще й у непристойному вигляді — голісінька: вабила його, брала, обливала солодко-м'яким небуттям, запаморочувала безтям-

но. А потім того починала перекидатися через голову, так, як це роблять пустуни-хлопчаки, — перекидалась дедалі швидше, дедалі швидше, і її грушувате по-жіночому тіло вертілось сороміцьким колесом.

У хвилини притомности поважному чоловікові робилося страшенно соромно за ці видива, і він схилився до думки, що це теж нечиста сила підводить його на спокусу. Адже відомо, що печерських ченців диявол ще й так спокушав. От, наприклад, Мусієві Угринові, що, всамітнівшись, багато терпів від жаги, показувались чорти у вигляді найпривабливіших жінок.

У такі хвилини думав пан Козка про свою з Лукією любов, про те, що через неї, тую любов, він мусить дурити доброго Мартина і своїм власним спокоем важити. Саме от: спокоем важити. Адже не раз траплялося, що він, пригортаючи молодицю, повинен був притьмом від неї, як злодій від чужого добра, відскакувати і змінювати вираз обличчя з любосно-приємного на ввічливо-приємний, — як пан Мартин чи хто інший на їхню розмову нагодиться. Іншому, непутящому, це, може, й легко було б робити, а йому, що мав ув очах завсіди тільки щирість своєї душі, ця переміна навіть тілесно була болюча: боліла шкіра на виду так, неначе її натягано на інший кістяк-череп, як натягають чобітний ремінь на інший копил.

А міг же пан Мартин, чоловік своєї жінки, ще й на богомерзкому гріху його заскочити! Нікому ж не дано, oprіч святих божих та пророків, нещастя передбачити... І він знав, що не одного з таких, як він, бездомків жага до загибелі призвела. Гортаючи тепер книжку Інокентія Гізеля „Мир чоловіка з Богом”, її цупкі з водяними смугами сторінки, задруковані клинцюватими літерами з мушиними слідами крапок та наголосів над ними, він натрапив на пряму на себе вказівку. У книзі стояло: «Щоб уникати перелюбства, кожен хай свою жону має».

Ці слова ще більше його засмутили, і він написав тремтливою від хвороби рукою на березі книги проти цього місця таке: «Дуже добре це святий апостол учинив, бо легше терпіти, як жона перед очима, менше клопоту з цим. І навіпаки, важко залицятися, не мавши жони своєї». І, подумавши, додав: «О горе мені, окаянному: я однією жінкою не контентуюся, а що місто, то й інша».

А проти слів: „Зумисне збудження плоти” він написав таке: «У мене такої потреби не буває, а декотрі заживають гірчиці, гороб’ячого м’яса і bulbus-у — рід есть цибулі».

У хвилини таких міркувань у його голові зринало навіть каяття, що він обрав собі таку путь життєву — без-

притульного заволоки путь. Міг би він мати свій теплий куток, мати жінку, діти... А воно ж уже й старість не за горами...

Хвороба важко минала. Було в нього таке чуття, немов він повертався з іншого світу, з якоїсь далекої мандрівки додому. А в своїй „Хроніці життя” він записав те, що було початком цієї „мадрівки”: «Летів я, — писав, — із хор через баяси і якби не потрапив був на жіночі голови, то об камінь-мармур розбився б, і багатьом жінкам ушкоджені були голови, а одній старенькій і зовсім голова зломилась, якая в три дні й умерла».

XVII

Над друга старого нема в світі нікого.

Народ. прислів'я.

Як уже мав пан Козка стільки снаги, щоб на ногах триматися, то похопився відвідати своїх зичливих приятелів — подружжя Паляничок. Лукія Паляниччиха дуже щиро його закликала й запрошувала, ба й подарувала задля цього йому теплі кинді на ноги, бо надворі ж був місяць лютий.

Відвикнувши від надвірнього холоду, слабкий чоловік аж нестямивсь від пекучих дотиків морозу до щік, до носа; мерзли губи, зашерхало в носі. Але йти швидко ще не міг — ішов нога за ногою, вздовж безлюдної вулиці, зтягнутої сніговою шкалярющою. По снігу схвачувались верткі вихорці: мороз був з вітром. На шляху зганяв пан Козка небоязких, як кури, гав, що стрибали, роздвобуючи замерзлі кізяки. Проте, як він підходив до них, вони таки підлітали в повітря й перелітали майже через його голову, а поблизькі вимахи їхніх крил кидали йому в лице ще більшим холодом. Кинді робили ноги статечного чоловіка схожими на дві довбні, і ті довбні робили голосні на всю вулицю виляски, сухий, крутий рип. А в уяві змученого чоловіка стояла привабна картина, заохочувала йти швидше: затишна, тепла хата, чарівний дух свіжоспеченого хліба, а може, й... гарячі руки, гарячі обійми доброї жінки. Еге, йому, справді, заманулось (без сорома казка) застати вдома знов саму господиню, навіть щасливий усміх сковзнув по його зблідлих від хвороби устах. Але це бажання було тільки якусь там мить, а потім він подумав, що йому тепер потрібний спокій — не

кохання. Чи не наслідок це хвороби був? І статечний чоловік майже зрадів, коли побачив, що Палянички були вдома обоє. Ба більше: і господар Мартин, і його дружина Лукія були чогось засмучені, невеселі. Мартин сидів кінець столу, схиливши голову, а Лукія хоч і кинулась була назустріч дорогому гостеві, але теж не примогла сховати смутку.

З цього пан Козка зрозумів, що, очевидножки, те, що сталося в них, було багато більше за її прихильність до нього.

— Що вам таке, мої друзі? — скрикнув добрий чоловік співчутливо. — Щось, бачу, негаразд.

Болюче скривлене обличчя Лукії понялося враз рясними слізьми, ба й сам господар, Мартин, хоч і намагався своїм звичаєм жартувати, мало не на плач скривився.

Про лихо розповіла, схлипуючи, таки Лукія. Виявилось, що надійшов реченець платити Борсукові, а грошей не вистачає...

— Яке там „не вистачає“ — докинув слово Мартин: — зовсім немає, ких-ких...

— Ти хоч не смійся, дурню, — сказала з серцем Лукія. — У людей хоч чоловіки такі, як слід, а в мене...

Доброму панові Козці на таку звістку серце заболіло якнайдужче. Але як він міг зарадити їхньому лихові? Він захвилювався, навіть чоло йому почервоніло, а на очах теж заблищали слізки, ці найчистіші, найдорожчі перли людської доброти. Це ж їх, цих добрих людей, що йому під лиху годину дали були притулок, Борсук із хати викине, забере їхню садибу, садок.

— *Vae victis!* — зірвалося йому з уст. — Горе переможеним... Ще й ще раз я шкодую, що я не гетьман і не вельможа, що в мене порожні кишені.

При цьому його обличчя скривилося в щось таке, як усмішка, але то швидше був сміх на кутні.

— Хоч би до Великодня зачекав, — мовила по якомусь часі Лукія.

І під впливом страждання цієї дорогої людини спало раптом панові Козці на думку піти й особисто перебалакати з панном Борсуком. Ачей же він буде хоч трохи вдячний за те, що він, соборний дидаскал, його дочку вшанував, узявши її до півчі, — буде вдячний і на його, дидаскалове, прохання відрочить сплату боргу.

— А тоді, після Великодня, чи зможете віддати? — спитав засмучене подружжя, уже вирішивши це вчинити.

— Віддамо! — скрикнув господар. — Ось гляньте сюди... І він, Мартин би то, взяв на пальцях перелічувати всі

можливості, що мали дати їм гроші. Вислухавши до кінця Мартинову мову, пан Козка сказав про свій замір.

Це так зрадувало господаря, що він умить зірвався на ноги й кинувся до рятівника з обіймами, дарма що пан Козка жартома відмахувався від тих його „ніжностей”. А потім того Мартин висунув і свою пропозицію, що мала посприяти успішному здійсненню задуму.

— Так попередю ж чарчину! — зажебонів він радісно. — Лукіє, ану дай лишень для хоробрости, ких-ких-ких...

І напосівся на „стару” в одну шкуру, щоб мерщій подавала, а його поросячий писочок уже нюшив у повітрі, передчуваючи насолоду.

Та статечний чоловік, попри велику, як знаємо, пошану до того, справді, покріпного та заохітного трунку, тепер рішуче від „чарчини” відмовився. Учинив це він з огляду на великі труднощі розпочинаної справи, що для неї потрібна була велика обережність та розсудливість, а не хоробрість.

У ту ж мить натяг повний рішучости чоловік на голову свою капелюху (він її так і не випускав з рук, хвилюючись), обгорнувся щільніше кожухом і вийшов з хати.

Лукія навздогін перехристила його спину — щоб, мовляв, Бог допоміг.

До Борсукового двору треба було заходити з вулиці, і пан Козка звідти підійшов до високої хвіртки, постукав у неї костуром. На цей стукіт зчинилася на подвір'ї голосна в морозному повітрі собача гавкотнява, ніби якийсь заморожений (чи, краще, замерзлий) замок прокинувся до життя при наближенні живої людини.

Аж нескоро крізь собаче валування почувся людський голос — і хвіртка відчинилась: перед паном Козкою стояв Грицько, Борсуків слуга.

— Чи пан удома?

— Вдома.

Собаки вистрибом кинулись на чужого чоловіка, як він увійшов до двору, та Грицько, орудуючи вправно ломакою, допровадив його щасливо до широкого рундука панського будинка. Потупавши перед дверима засніженими киднями (оббивав сніг), пан Козка увійшов у хмарі холоду-пари до пекарні й тут залишився чекати Борсука, що його мав з іншої кімнати покликати Грицько.

У пекарні жваво вешталась жінка-кухарка, пораючись біля печі та страв. Відповівши на панове Козчине „добридень”, вона далі робила своє діло, навіть не глянула на „пандяка”, людину з такого високого для неї світу, що їй навіть цікавитись ним не випадало.

Рипнули двері, але увійшов не пан Борсук, а мале хло-

п'я. Хлопець став боязко біля порога, вражений появою в його світі чужої людини. Жінка тицьнула йому в руки шматок хліба, і він заходився його вминати, стоячи біля порога ж і не скидаючи шалки. Тільки хробачка під носом підтягнув вище, щоб не заважав їсти. В такому стані цього малюка й заскочив пан Зиновій, що, увійшовши, на нього, а не на гостя найперше звернув увагу. Огнівано нагримав:

— Хіба ти за хліб старший, що їси в шапці?! Не наїстися ніяк! Геть мені з-перед очей!

Хлоп'як хапнув злякано з голови шапчину і так, з непокритою головою, вискочив у сні.

А тоді воляча шия пана Зиновія повернулася до куховарки, його червоні, як у бугая, очі лупнули в тому напрямі.

— А ти мені не дуже роздавайся з хлібом! — гримнув суворо пан Зиновій. — Недавно ж обідали...

Жінка нічого не сказала — мовчки робила своє діло, мовчки, мабуть, здушила свій матірній жаль.

Пан Козка, що отак мимоволі став свідком взаємин між паном і підданою, ніяково переступав з ноги на ногу, а потім того нагадав про себе:

— А я до вас, пане добродію, з справою...

— Яка справа?

— Грошова.

— А! Тоді ходімо до кімнати.

І ввів пана Козку через сні до світлиці — до теплої, чистої кімнати, з круглими в олив'яних ряминах шибками. Крізь ті шибки добувалося знадвору денне сяйво, і через те кімната була весела, затишна.

Вислухавши прохача за чужу справу, пан Зиновій зареготався, голосно й образливо для пана дидаскала зареготався. Ходив по хаті й реготався, взявшись за живіт. Лулав крізь той регіт своїми бульканнями.

Сердешний пан Козка відчув, що йому полізли попід кожухом мурашки. Не розумів, чому той сміється, що в тому, що він сказав, смішного.

— А який же з твого боку заклад, пане дяче? Яка зарука? Грошова справа потребує грошей... чи чогось такого, що в гроші обертається. А крім того, мені в печінках сидять ці сусіди... харпаки... Отже, яка зарука?

Бідолашний пан Козка сидів на краю засланої килимком лави, як на жариві яким, боявся притулитися до спинки тієї лави. Не прибирав, як бути, як поставитися до такого прийняття пана Зиновія, що сказати.

— „Мабуть, те приемне, що я зробив його дочці, — подумав, — не варте грошей, тут треба більшої приемности”.

Соняшне яскріння сіялося з вікон золотими пасмами й

падало панові Козці на рукав, на полу кожуха. Він не зважувався переставити отерплу ногу-довбню, щоб не намочити килима, що ним був засланий поміст. Від чималої груби, викладеної полив'яними з вишневыми розводами кахлями, аж пашіло теплом.

Від тепла чи від чогось іншого пан Козка почав червоніти на лисині, на чолі, а на його носі-кушці навіть краплі поту виступили. А потім він розпачливо (ніби падав у прірву), заплющивши очі, вимовив:

— Я підпишусь на послушення.

— Справді? — спинився біля нього пан Зиновій. — У міській книзі? Як слід?

— Еге... З умовою: як не заплатять після Великодня...

Отак і на згоді стали. Пан Зиновій хотів був зразу ж таки й іти до магістрату, щоб довести до зроби цю вгоду, але пан Козка попросив його відкласти це до наступного дня. Він бо мав думку приховати цю заруку від подружжя Паляничок (що то як добра людина!), а тепер же вони на нього чекали. Тож якби він не прийшов до них, вони кинулися б його шукати, і таємниця могла б виявитися. І ще хто-й-зна, чи прийняли б вони його таку велику жертву.

Добивши з Борсуком торгу, пан Козка поспішив до своїх приятелів із доброю звісткою. Як виходив із хвіртки, звернув увагу на кільця біля Борсукових воріт — срібне, мідяне й залізне, що до них в'язали коней Борсукові гості: до срібного — вельможі, до мідяного — люди нижчого супроти вельмож стану, до залізного — прості козаки.

— „До якого ж я в'язатиму, як буду Борсуковим підданим?“ — гірко подумав сердешний чоловік.

У Паляничок цього дня він був довго, випивши, гомоніли в доброму настрої, але про ціну за відрочення сплати пан Козка так і не сказав. Бачив він у погляді солодкої Лукії вдячні сльози, і це йому була найкраща нагорода.

Уривки з діяріуша значкового товариша пана Зиновія Борсука

С у б о т а. На перший день Різдва Христового перед початком служби божої один школяр скинув з хор соборного дяка й свого дидаסקала Теофана Козку. Унавши, той так забився, що знепритомнів і його ледве живого з церкви винесли. А щоб правити службу, попам довелось кликати колишнього дяка Крутяка. Козка, падавши, прибив бабу Калениченчиху до смерті. А Хропаль (це ймення того школяра) утік, невідомо куди. Отаке то сталося!

Неділя. Зажив проносних ліків у конфекті і легку ляксацію мав. Стало відомо, що Хропаль утік від нас до м. К. і став при тамтешнім магістраті за містра, себто за ката для карання злочинців. Не можна його погудити за це, адже й кат у суспільстві потрібен. Якби не було ката, не мали б злочинці за злі вчинки відплати. Як треба було стратити Сокурівну, що отруїла з коханцем свого чоловіка, то бурмістер нашого міста мусив сам лишитися в м. Л. заручником, поки їхній кат зробив своє діло. А тимчасом не тільки простолюд, а й духовні (з тих, що від простих мало чим різняться) ставляться до праці містра з огидою. От, наприклад, березанський піп відмовився був висповідати та запричастити Х-ського ката і тільки з наказу владики, що написав тому дурному попові прегрізного листа, а в тому листі довів і для катів право бути в лоні православної церкви, він допустив містра до святого таїнства. Іще раз кажу: кати потрібні. Добре про це написав піта Климентій Зиновійв:

Прошу вас, містрове, добре злодог карайте —
Четвергуйте, паліть, бийте і спинайте!

Мало тільки охочих буває на це діло. Вельми добре учинив би наш теперішній бурмістер, якби переманив того Хроपालя сюди. Можна було б Хропалеві й отой недобрий учинок із дидаскалом ради цього простити.

Вівторок. Спостеріг я та й Орина казала, що молодий Китиченко впадає біля нашої Мотрі, трохи чи не сватати думає. Якби то дав Бог! Хлопець не дурний, багатий і сотниченко. Тож і сотником, напевно, буде, як старий гигне. Тільки — казала Орина — Мотря щось бришкає. „Мурий, каже, та рудий, як німецьке теля”. Нічого, якось її вговкаємо, аби тільки старостів прислав...

Четвер. Перед обідом приходив соборний дяк Козка, і я ходив з ним до магістрату, а в магістраті він підписався мені на послушенство. Ось той його запис: «Я, Теофан Козка, колишній спудей Київської академії і довголітній бакаляр, чиню відомо сим моїм доброхітним записом: якщо пан Мартин Паляничка, майстер тутешнього цеху перепечайного, не віддасть після Великодня боргу — вісімдесят і п'ять золотих, панові значковому товаришеві Зиновієві Борсукові, я залишуся на вічне послушенство йому, жоні його й нащадкам їхнім. А для більшої віри й твердості на часи потомні сей мій запис, за відомом усього нижчепідписаного уряду П-ського, його милості панові Зиновієві Борсукові, гідному подякування, дав я року 17...».

П'ятниця. Надвечір у винниці був, винника вдарив за те, що ліг спати, а горілка парувала. Горілку пробував, а вона погана. Загадав десять казанів горілки робити. Ще одну кухву горілки, перегнаної на саму м'яту, відіслав царському бригадирові Кукушкіну. Бере він і горілку, й інше, — хай його за печінки візьме! — а діла мало.

XVШ

Як читаеш книги, то уважно, всім
серцем читай.

Із книги «Ізмарагд».

Хоч пан Козка ходив уже до своїх приятелів, але наслідки хвороби ще давалися взнаки — в боці кололо, вночі кидало в піт. Та й зокола це помітно було: на виду він був брезкий, під очима поодвисали м'які припухлини. Отже, мусив ще лікуватися. Зичлива для нього Лукія Паляниччиха порадила приставити п'явки, і він одного дня пішов до цилюрника Йозефа Бинди, що мав п'явки й приставляв їх недужим.

Балакучий Бинда, як це й личить заступникам цього ремства, стрів статечного чоловіка ввітливо, послужливо й ту ж мить кинувся до своїх п'явок. П'явки стояли на вікні в скляній посудині, що крізь неї тепер просвічувалось ясним парусом сонце, а в воді темніли кривульки п'явок. Бинда зняв швиденько з тієї посудини книжку, якою вона була накрита, і хотів відкласти її набік. Та пан Козка вихопив тую книжку йому з рук, не мовивши від здивування й слова: це була славутня праця Яна Амсса Коменського "Orbis pictus".

Пан Козка погладив любосно оправу книжки, а потім притулив книжку до грудей, як дорогої істоту.

— Звідки це в тебе? — спитався нарешті.

— О, пане дяче! — втішився влещений господар. — Як же, і я знаю, що таке культура... аякже...

Він виводив своє походження від чужоземного батька, і про це свідчило його прізвище, тим і любив говорити про закордонну культуру. Не зовсім розумів, що саме належить до культури, але хизувався своєю обізнаністю з закордонним життям. Панові Козці доводилось уже не раз чути від нього (як приходив голитись) про те, скільки дітей у французької королеви, які звичаї при польському королівському дворі, та про інші, дуже далекі від його фаху речі. (Це, либонь),

властива всім цилюрникам риса). Боявся зачіпати Бинда тільки московські справи, хоч це від нього пан Козка вперше почув про те, що цар Петро наказав задушити свого власного сина Олексія, викликав обманом із-за кордону й задушив. Це сказав він пошепки і, здається, пізніше каювся, що не втерпів... Це ж пахло „словом і ділом государевим”.

Але що книжка належить до культури, це Бинда таки розумів і хоч був сам малонисьменний і книжок не читав, але вважав, що вона повинна бути в кожній культурній господі.

— Аякже! Без книжки не можна. А цю (він кивнув головою на "Orbis pictus", що її з усіх боків оглядав пан Козка) дістав я в земляка свого Зигмунта Корна, у крамаря, що торгує сукном... Він і книги привозить...

— Зигмунт Корн торгує книгами?! — вигукнув здивовано пан Козка. — У нас у місті торгує книгами?

Після цього пан Козка так заглибився в читання книги, що відкривала нову мудрість у навчанні — наочність навчання, що п'явки, приставлені до його спини, могли б висмокати всю його кров, якби Бинда своєчасно не повідривав їх.

А після цих п'явок, того ж таки дня, великий книголюб пішов до милого відтепер його серцю Корна.

Чужоземець „німецької нації” Зигмунт Корн жив у середмісті, в невеличкому, але охайному, з присадком, будиночку.

— Те, що я до вас прийшов аж після багатомісячного перебування в місті, — мовив до господаря, на добридень давши, пан Козка, — притаманна нашій країні річ: у нас книжка на останньому місці.

— Так, так, — закивав головою привітний господар.

Він сидів біля чималого, як на розмір кімнати, вікна, і на ньому відсвітлювалась яскрава білість надвірнього снігу, що висів великими клаптями на поблизькому дереві. Сам той сніг був у соняшному яскрінні і кидав тее яскріння до кімнати. на Корна. На голові в Корна був плетений морквяного кольору й форми ковпак, округлі плечі обтягала тепла камізька. Обличчя, що на ньому синіли, як дві квітки петрового батога, витрішкуваті очі, не посміхалось. Справляв враження — через свої нешвидкі рухи й мову — людини поважної, статечної. Була з нього в усьому пряма протилежність, як порівнювати з першим „чужоземцем” — Биндою.

— Еге, я торгую книгами, — обізвався Корн на панові Козчині слова.

— А я шаную книжку понад усе, — мовив пан Козка.

— Тільки ж за своїми злигоднями рідко маю змогу її добувати.

— Книжка ось для чого, — сказав Корн і, піднісши свою праву руку до чола, постукав указівним пальцем по ньому, як по якій посудині: для розуму, мовляв. Потім того попросив гостя сідати (знав уже його, як і всі в місті знали) і підсунув йому стільця. А далі вийняв нешвидким рухом із камізькової кишені окуляри, готуючись, либонь, дивитись у книжку.

— У нашого народу ще не все гаразд, як говорити про розум, — мовив з гіркістю пан Козка, сідаючи на підсунутого господарською рукою зручного стільця. — Вибачайте на прикрому слові, але це... з любови.

— Ви, пане бакаляре, більше ніж любите свій нарід, — відгукнувся на це господар: — ви вболіваєте його хибами.

— Може, й так. Я люблю його славу козацьку, але й картаю за вади. От хоч би й справа з наукою. У нас більше воліють бути неужками, малоучками замість щоб дати який гріш на книжку. Хіба це не ганьба, що країна, маючи сильних і багатих, сполжила освіту народу на таких, як я? Хіба це не прикра річ, що нашим нащадкам освіченим (а це прийде, я вірю) доведеться пиворізів уважати за своїх попередників у творенні культури. „Вони пили пиво, скажуть, але й поширювали письмо, були безпутні, але народові вказували путь у прийдешне”.

Дарма, що й наука в нас, у „дяків-пиворізів” абижка: тільки часословець та псалтир.

Виголосивши це, статечний чоловік замовк і витер піт на чолі, що виступив від хвилювання й слабости.

— А так, так, — закивав головою Корн.

— У нас, правда, є Могилянська академія в Києві, де й я вчився, та не довчився, — знов загомонів пан Козка. — Тільки ж і там не те, що треба. Он у вас, ув європах, Коперник та Ньютон з'ясовують будову світу, а в нашій академії сама церковна схолястика. А в житті що в нас діється? Навіть у судах немає правил таких, як слід, дарма що теперішній гетьман і здобув „Права, що за ними судиться малоросійський нарід”. От, наприклад, покарають кого-небудь за перелобство відібранням землі, а те майно забирає собі сотник або полковник, або навіть священик, що „відпустить той гріх”. Ділить десь сотник спадщину між спадкоємцями і за те бере собі гайок або сіножать. Хоч і пишуть про це у книгах: „без ніякого примусу, тільки з доброї волі віддають ті свадкоємці панові сотникові, гідному подякування, той гайок”.

Помовчав, а тоді знов:

— Чогось, справді, бракує нашому народові. Очевидячки, не відваги бракує, бо наші вояки громили мури Царгороду, перемагали турків на морі, наполовину зруйнували Польщу. Доходило до того, що чоловіча стаття заспіль головами накладала на полі бою, і серед наших людей ще й досі панує думка, що тільки така смерть і почесна. Тільки ж усі ці втрати йшли намарно: славні воєнні перемоги нічого не здобували, нещаслива доля гісторична раз-у-раз накочувалась на бідолашний нарід, як той Сізіфів камінь...

Тут він замовк, бо завагався, чи говорити про те, що, вибившись збройною рукою з-під лядської кормиги, козаки знов потрапили в іншу неволю — московську, — повагався — і... не сказав. Царське ж „слово й діло” скрізь мало свої вуха.

— Чи можемо ми похвалитися Запоріжжям, що там мовляв, виробились такі державні порядки, яких ні в кого не було? — повів мову далі: — Може, такі, про які тільки писали вашілюбомудреці — Томас Мор, Компанелля, Фенелон? Ні... Бо в Січі нема жінок, — отже, це не повна громада людська, а тільки військовий табір... Чи сказати вам, добродію, — так закінчив свою мову пан Теофан Козка. — Іноді мені хочеться, щоб цей нарід зник із лица землі... і я разом з ним щоб загинув...

Тут пан Козка розстебнув кожуха: йому стало душно в невеличкій, теплій, осяяній сонцем кімнаті. Аркушеве скло пропусало багато надвірнього сяйва. Крізь те скло видно було, як надворі, на відсонні, уже капало з стріх і як на гіллі безлистого дерева, що було біля вікна, стрибала синиця, вицвірінькуючи своє бадьоре „дцібе”.

— Я торгую з Європою, — мовив господар, щоб повернути мову до книжок, — з Кенігсбергом, з Гданськом, з Липськом, привожу книжки, а купують мало. І я мушу найбільше сукном торгувати.

Потім того він показав гостеві свої книги. У скрині, що стояла під стіною, були такі твори: „Пригоди Жільблаза”, „Гаргантюа”, „Ціцеронові промови”, „Бакмайстерові елементи філософії”, „Робінзон Крюсоє”, „Степень, або наука стхотворства” і деякі „друковані куншти”.

Нічого й казати, як забігали очі Козки-книголюба по нових, подеколи й золотом тиснених оправах, по мідяних і костяних (як костяні пальці) застібках. Він брав у руки цю мудру вагу, що її, справді, на вагу золота слід важити, втішався невимовно, дарма що декотрі з цих книжок йому в житті вже доводилось бачити: добра книжка не на одно читання.

Скрикнув:

— О, чом я не багатий! Чом я не можу закупити цього добра!

І ввічливий чужоземець, зрозумівши шановного пана даскала скруту, запропонував йому приходити до нього й читати безкоштовно. Переповнений вдячністю вщерть, пан Козка потис доброзичливому господареві руку.

— Не подумайте, добродію, — сказав при цьому, — що я ненавиджу багатство та гроші так, як цього вимагає християнська церква та аскети, ні, я шаную їх за їхню силу. Багатства й гроші — це ж основа для буття людини на землі. Треба ж людині щось їсти, пити, у віщось одягтись, десь узимку зігрітись... Я тільки проти того, що одному вже в пельку не лізе, так нажерся, а в іншого все пилипівка та пилипівка... або й великий піст... А от мені навіть книжки ні за що купити. А втім, я сам винен: любов до свободи не дає мені змоги розбагатіти...

У другій Корновій скрині пан Козка знайшов одну книжку місцевого друку — „Іфіку ієрополітику”, що її року 1712 видрукували в Києві ченці. Йому ще не доводилось цієї книжки бачити, і він ушніпився в неї, милуючись чудовими „штихами” славетного ритаря Никодима Зубрицького. А було їх, тих „штихів” у книжці понад шістдесят, цікавих і змістом, і виконанням. От, наприклад, „Сирени світу сього”: патер пливе на човні. затуливши вуха, щоб не чути співу голих жінок, що тут же, довкола човна купаються.

Дивлячись на цей малюнок, статечний чоловік зідхнув і подумав:

— „Хто ж устоїть проти цієї спокуси? Істинно сирени”.

На другому „штиху” було барило з вином, а на барилі сидів Вакх із кухлем у руці. Під цим „штихом” був віршований підпис:

П'янство калічить найпаче юних,
Бо нерозумна їхня фортуна.

— „Та й старі не від тих грошей”, — хотів був додати вголос пан Козка, але тут сталося те, що перешкодило йому цю думку висловити. До кімнати з кухні увійшла господиня — чепурна жінка, в білому попередничку, з хитромудрим каптурцем на голові, з привітним усміхом на обличчі. Привітавшись, господиня поставила перед гостем чашку запашної кави, а з тієї кави повилася вгору тоненька ниточка пари, танучи в золотому яскрінні сонця над столом, над білим його обрусом. Спочатку кава появилася перед гостем, а потім і перед господарем, і вони довгенько посиділи, розмовляючи про книжки та торгівлю.

Отак цілком несподівано статечний чоловік знайшов

гідну його стану й освіти культурну атмосферу, став дедалі частіше бувати в гостинних Корнів.

Оце прийде собі, як додому, сяде біля столу, в руках у нього „Ціцеронові промови” чи якась інша книжка, на округлій його лисині соняшна пляма, а ніс-кушка квітне барвами веселки. По короткій, але завжди змістовній розмові з господарем на столі обов’язково з’являється кава, в’ється запашна ниточка пари, дескоче приємно в носі.

А за вікном попискують синички і капає мало не повесняному вже із стріхи.

О так, весна-провесна от-от мала вже зашуміти своїми водами, співом-щербетом перелітних птахів, бадьорливим по духом життя після мертвої холоднечі.

Але й зима ще не піддавалась...

Відвідуючи Корнів, пан Козка став дедалі рідше бувати у своїх старих приятелів Паляничок. Це неабияк стурбувало Лукію Паляниччиху, і вона вже не тільки чекала, поки він прийде, а й сама частенько забігала до школи чи кудисьінде, де сподівалась його спобігти, і притьмом кликала його до себе. Не раз бувало так, що літньому чоловікові й з печі злазити не хотілося, а вона, ніби жартома, брала його за руку й стягала додолу.

Тоді він, хоч і яка щира людина, почав навіть вигадувати всякі причини для відмови, а найчастіше казав:

— Та мені щось не добриться, добродійко, от хоч і побожуся...

Та це викликало в заклопотаній Лукії ще більшу стурбованість, і вона тягла його на пиріжки, на перцівочку, що звичайно й допомагали їй „лежня” (як вона жартом казала) розворушувати.

Взагалі ж казавши. в їхньому взаємленні склалося вже навпаки супроти того, що було спочатку: якщо перше він ходив слідком за молодницею, то тепер молодиця боялася його втратити. І трохи чи не через це йому вже не раз хотілося сховатися від її настирливої любови. А її руки, як вона клала їх йому на плечі, частенько тепер здавалися йому просто таки пудовою вагою (та й були вони таки важкенькі).

— „Чи не почало вже скисати те вино, що спочатку так смакувало?” — якось він подумав був.

Частіше став він думати тепер і за небезпеку, що загрожувала їм як перелюбникам. Адже так вони могли й карі на горло доскочити, згідно з „Литовським статутом”, що був у силі ще поряд із „Правами”.

Та Лукія невгавала, хоч і поводитися про людське око дуже обережно.

Тільки ж не могла й вона не спостерегти панової Козчиної байдужости, деякої силуваности в їхньому коханні. Почала вона журитись, а далі вирішила вдатися до циганки-ворожки, щоб та допомогла їй далі чарувати любого її серцю пана дидаскала.

Отож якось у неділю взяла вона чималий верчик, зав'язавши в нього сього-того, щоб було чим циганці руку „позолотити”, та й подалася на передмістя, де циган мав кузню, а його циганка Маріула або ворожила та чарувала, або курей крала і так, мовляв, своїх діток годувала. Довгенько йшла, поки побачила циганську халупу та подвір'я, а те подвір'я навряд чи й можна було так назвати, бо ні ліси навколо, ні інших, крім хати та кузні, будівель на ньому. Та, опинившись у циган на подвір'ї, Лукія на мить завагалась була — чи йти до хати. Справді, що вона їй, тій циганці, скаже? Що хоче сякого-такого „зрадника” приворожити? Їй зробилося навіть страшно: як-не-як це ж циганва, злодюги, а не свої люди! І вже таке, що хоч і задкувати...

Але було пізно: цигани (не тільки сама ворожка, а й її циган та їхні циганчата) уздірили її з вікна своєї халупи, і циганка вискочила мерщій їй назустріч, ухопила за руку та й потягла до хати.

Муха потрапила в павучачу пастку — в павутину, то вже годі їй так легко з неї виборсатись.

Тягнута за руку Лукія зачепила в сінях ногою нитку валу, що нею була прип'ята єдина на циганському господарстві курка (та й то, мабуть, украдена), — зачепила ту нитку й спотикнулась. А в хаті на Лукію просто накинулись, як голодні вовченята, чорні, голопузі циганчата, старшенький, років сімох хлопчик, узяв навколо неї скакати, танцювати, домагаючись гостинця.

Пані Лукія похопилась дати кожному (їх було тройко) по бублику.

Та циганка на дітей по-своєму накричала й чоловікові щось сказала, либонь, щоб забирались геть. Циганка була ще молода, та й її циган не старий, — обое, очевидячки, розуміли, що діяти треба швидко. мовляв: коваль клепле, поки тепле. І діяли швидко. Циган ухопив найменше циганча, розпатлану дівчинку, посадив собі верхи на шию, і воно вчепілось рученятами в його кучерявий чуб, середульшого — Лукія не встигла розглянути, дівчинка то була чи хлопчик — заткнув собі під пахву, як оклунок, тільки воно ніжками в повітрі задригало, а танцюристого хлоп'яка взяв за руку — і так усі вони подалися з хати, мабуть, до кузні.

Дарма що надворі було ще холодно, а циганчата ж були голісінькі.

Це все було для Лукії зрозуміле: циганка, напевно, передбачала якусь важливу, „секретну” з відвідувачкою розмову, тим і вигнала з хати можливих підслухувачів. А як ті зникли, циганка майнула по хаті широкою спідницею, як павичів хвіст розпустила, і притягла з кутка якийсь ослінчик, щоб відвідувачка сідала. А сама присіла перед нею навпочіпки і знову туєю своєю спідницею широко, вже по брудній долівці розкинула. І дивилась у лице гості Лукії так, як ото кажуть: мало в вічі не вскочить. Мотнула гарною головою, рясними дукачами на шиї забряжчала, блиснула великими ковтками в вухах та:

— Як ласкава пані позолотить циганці ручку, то циганка поворожить... Еге? Поворожити? О, я вже знаю: пані вродлива й щаслива...

Ні, не вворожити! Але як почати про те, про що їй треба було сказати, Лукія не знала. Наче їй мову відібрало, їй, аж ніяк не боязкій жінці, як про це все місто знало, і Маріула також знала. Бачили ж і чули всі, як вона, Лукія б то Паляниччиха, з усякими перекупками на базарі лаялась, на всі заставки шпетила. А тут не могла почати! І мовчала.

— О! Циганка вже знає: пані когось щиро покохала. Аякже, циганка по очах бачить, що в пані на серденьку. Пані хоче, щоб і він кохав, еге ж?

Пані Лукія кивнула несміливо на підтвердження цього головою. О, вона ж, справді, хотіла, щоб пан дидаascal і далі її кохав! Це ж її єдина в житті радість! А як пан дидаascal покине, то вже їй довіку доведеться з тим осоружним та недолугим Мартином марудитися...

Циганка аж підхопилась була на ноги. та потім знову, тільки з другого боку, присіла. А в її очах, великих, чорнослив'яних, свінув вогник цікавості.

— О! Циганка Маріула має таке зілля, що хоч кого причарує! Тільки циганці треба знати, який він — старий чи молодий, чорнявий чи білявий, пан чи простий... Отже, підряд: старий чи молодий?

— Та літній уже... Воно ж і я немолода.

— Чорнявий чи білявий?

Це питання зігнало пані Лукію на слизьке: пан Козка був лисий.

— Чи, може, він уже такий, — збагнула вмить циганка скруту своєї гості, — як у тій пісні співають: „Я думала — кучерявий, в нього чуба нема”? Еге ж?

Пані Лукія мусила підтвердити, що таки... лисенький. — „Алеж який солодкий!” — подумала з любов'ю.

— Пан чи простий? Чи, може, щось посередині? Бувають же такі люди: ні сюди Микита, ні туди Микита. О! Та що я, дурна, плещу? — задзвеніла вона дукачами, мотнула ковтками. — Я ж уже знаю, що така вродлива пані не покохає будь-кого... Отже, пан! Хай буде пан... Він любив, а потім перестав?

Пані Лукія знов кивнула головою.

Тепер циганка Маріула мотнулася вже по хаті, знайшла десь там у своєму кублі якась зілля і, позирнувши перестережливо у вікно, прихилилась пані Лукії до вуха, взяла їй по-тайності шепотіти, що з тим зіллям робити, як його варити і як потім чарівний напій коханому давати. Крім зілля, треба ще маком чарувати, а як — це Маріула також пошепки пояснила.

Еге, це треба пошепки, потайно говорити, бо як голосно скажеш, пропадуть чари.

А наприкінці цієї розмови в циганки лишилося все, що було в Лукіїнім верчику, а натомість у верчик вона загорнула чарівне зілля, з тим і пішла Лукія Паляниччиха з циганської хати.

Коли Лукія опинилася вже на вулиці й оглянулася, то побачила, як із кузні до хати прошуміла вся циганська родина, полетіла, зголодніла, на здобич. А того, що сталося трохи пізніше, Лукія, звичайно, не могла вже бачити. Почекавши, поки відвідувачка зникне за закутом вулиці, циганка Маріула вискочила притьмом із свого двору та й попростувала прямісінько до... дяка Крутяка. Річ ясна, що циганка легко вгадала, з ким кохається Лукія Паляниччиха, знала вона також і про ворожнечу між двома дяками — „старим” і „новим”.

Це останнє зовсім зрозуміле в людських взаєминах: якщо хтось перечепить когось на його життєвій путі, то вже той перечеплений необов'язково любитиме свого чепиногу, хай би він і був, той перечеплений, якнайщиріший християнин. Це можна вгадувати, навіть нічого про фактичний перебіг ворожнечі не знаючи. А про ворожнечу ж між двома дяками всеньке місто гомоніло, якщо й не далі розкочувалася ця „слава”. Подейкували й про те, що то з намови дяка Крутяка Хропаль скинув дидаскала Козку з хор на перший день Різдва Христового.

Отож циганка Маріула й хотіла тепер заробити на цій ворожнечі.

Дяк Крутяк жив не з-так і далеко від циган, та трохи чи й не в такій, як і вони, халупі. Чия то була халупа — його власна чи він жив у сусідах, того ніхто не знав, та й ніхто, здається, цим не цікавився. Як дидаскал Козка вики-

нув його із школи (хоч і вчинив це з санкцією самого пана полковника Солонини), Крутяк до цієї халупи переселився. А жив він також, як кажуть, із браку доказів, тобто невідомо, з чого. Можливо, мав ще деякі заощадження з часу свого дякування, а також трохи заробляв писанням суплік людям.

Знавши, що Крутяк такий чоловіча, що під гарячу руч і по писку може дати, циганка Маріула досить обережно підійшла до його хатини. Заглянула в низеньке вікно — нічого не побачила, оглянулась навколо себе — поблизу анікогісінько не було. Спробувала відчинити сінешні двері — двері легко відчинилися, а після сінешних так само й хатні. І аж тепер виявилось, що Крутяк був у хаті: саме спочивав по обіді, лежав на полу. Але спав, очевидночки, чуйно, бо скоро тільки двері рипнули, підскочив, як ошпарений, підскочив, а потім і з полу зліз. Був цілком у „хатньому вигляді” — в самих штанях, а вище, від пула почавши, світив голим тілом.

Не добравши зопалу, що таке перед ним (був же ще й сліпий на одне око), — людина чи нечиста сила, він почав христити Маріулу, робив із хрестів непроникненну між собою й нечистою силою перешкоду. Та ще й приказував:

— Свят-свят-свят! Свят-свят...

— Ха-ха-ха! — зареготалась циганка.

— Відюга?

— Я циганка Маріула, пан-дяче! Забули мое кохання?

І пішла вихилясом по хаті, роблячи з рясної спідниці навколо свого гнучкого тіла чарівні кружала.

— Отуди к бісу! — промимрив Крутяк, прочумавшись остаточно. — А я думаю, хто-зна й що...

Тут він захопився підтягти штани, що зненацька зсунулись були трохи чи не нижче від „критичної лінії”, а потім і свою дяківську хламиду на плечі накинув, прикрив нею свою слабо начинену кишку — худюче тіло. Але й прочумавшись остаточно, він хибно зрозумів появу та поведінку (оті вихиляси) циганки Маріули. Спитався, пустивши бісика своїм єдиним оком:

— То ти, може, тєє то як його, ще хочеш?

І на нього раптом немов найшло. Він мало не огирем заржав, його тіло-кишка налилося несамовитою хіттю, натяглося струною, і він аж стрибнув уперід, щоб ухопити в обійми гарну циганку.

Та Маріулу не так легко було й ухопити. Вона увинулась, як в'юниця, попід пахвою в залицяльника, притгнувшись, проскочила.

— Ха-ха... Немає дурних. Маю кращого...

Алеж і Крутяк був не з лопуцька, обкрутнувся на одній нозі, аж хламидою, мов демон крилом, вимахнув. Та Маріула була вже на полу, бурею туди злетіла і вже там мало не витанцьовувала, літаючи в рясноті своєї спідниці, як у хмарі, аж дошки полу вгинались та підскакували.

— „Отуди мені тебе й треба!” — закипів радістю залицьальник Крутяк — та стриб і собі туди ж таки, аж у ту спідницю-хмару носом занурився.

Але хмара — як ізмигнути оком — через його голову перехопилася — та й опинилася аж біля дверей. Ба й тії двері вже відчинила, та ще й з таким, либонь, значенням: „Ще один такий стрибок з твого, пан-дяче, боку — і Маріулу ти тільки й бачив!” Та й холод, що полився раптом у відчинені двері, прохолодив трохи гарячого залицьальника.

Зопалу він ще стрибнув із полу додола, та далі вже мусив оханутись, аж рота з несподіванки роззявив, закліпав своїм у червонім обідку півнячим оком. А його кишка-тіло зробилося зовсім порожнє.

— Так чого ж ти тоді, тее то як його, прителіпалася? — скипів дяк Крутяк. — Геть мені звідси!

Але циганка раптом змінила жартівливу мову на поважну, сказала притишеним голосом:

— Новину маю, пан-дяче.

— Яку?

— Нову новину про дидаскала Козку.

Це зразу зацікавило Крутяка, він напружився, його кишка знов стала повніша.

— Про вашого ворога... Він злигався з Паляниччихою... шури-мури завів...

— А ти бачила?

Маріула засміялася й сказала, що такого питання від ученого „пан-дяка” вона не сподівалася. Хіба таку справу можна бачити? Он же вона, сама Маріула, з ним, із паном дяком, кохалась, а цього навіть її чоловік не знав. А далі розповіла, як до неї приходила пані Лукія Паляниччиха й узяла зілля-привороту. А як Крутяк розчаровано сказав, що це ж якраз свідчить про те, що ніякого кохання між ними немає, бо навіщо б тоді зілля, — Маріула переказала Лукіїне признание, що Козка кохав її, а тепер кидає.

Це, безперечно, була цінна для Крутяка звістка, але з самою цією звісткою нічого не вдієш, потрібне ще „лице”, тобто треба було б піймати їх на гарячому й урізати на доказ їм поли. А як ти впіймаєш на гарячому, як кохання вже прохололо?

— Ну, добувайте „лице”, як хоче, — сказала наостанку Маріула, — а мені „позолотить” ручку...

— За віщо?

— А за те, що сказала. Я ж можу й на суді, як до того дійде, це підтвердити... Підтвердити або... не підтвердити.

Крутяк почував незадоволено потилицю, а потім знайшов десь там у глибу кишені якусь грошину та й тицьнув її зозла циганці. Може ж, і справді циганка буде ще йому потрібна. А за те, щоб знищити свого ворога, він міг би й більше дати. Знищити заволоку, пройдисвіта, нахабу! За всяку ціну знищити!

Отаке лихо задумувано на нашого доброго пана дидаскала Теофана Козку...

XIX

А вже весна, а вже красна,
Із стріх вода капле.

Веснянка.

Кінець-кінцем рясно закапало з стріх, а потім і сніг як корова язиком злизала: він прошумів потоками, і тільки десь у затінках ще білили чи краще сказати сіріли мізерні його клаптики-залишки.

Одного весняного вже дня пан Козка згадав про Паляничок і пішов їх провідати. Але це був будень, Лукія була біля печі зайнята, пана Мартина не було вдома, а Каленик робив шпаківні. Отож пан Козка й притаковився на стовбурі старого зрубаного дерева, з якого злазила кора, як з гадюки линовище, й допомагав Каленикові порадами. Стругане дерево пахло живицею, і цей запах зміщувався з пахом відвологлої вже садової деревини.

Надворі стояла та неповторна, бадьора легкість, що буває тільки ранньої весни, коли так хочеться скинути зимовий одяг, хоч у лікті ще й шпигає холодок. (Але пан Козка прийшов ще в кожусі, не піддався на таку спокусу, тільки мусив трохи розстебнутись).

Біля Мартинової хати ріс високий, з покрученим гіллям берест, на тому його гіллі поприміпало руде торішне листя й чорніли купи гав'ячих гнізд. На цей берест із свистом сідали тепер шпаки — чорні смоляні грудки в меживітті.

Солом'яна оселя старої хати висихала сірими латками, парувала тонкими вихорцями, що зразу ж і танули в повітрі, в соняшному яскрівні дня.

Каленик дбайливо вистругував дощечки, але, як звичайно, був мовчазний, ніби в себе самого, всередину заглибле-

ний, і не знати було, чи він пана дидаскала слухав, чи щось своє думав. Його вищвілі очі — таке з очима робиться весною — відривалися вряди-годи від роботи й гойдалися не уважно понад речами, а часом убік левади, туди, де садок, линули. Може, тому в садок, що до Борсукового двору за Паляниччиною хатою не було видно...

Укмітливий пан Козка не міг не спостерегти й не міг не зрозуміти цього настрою в парубка. А що весну й він сам відчував (про це свідчило його обличчя, щасливий вираз очей і... кушки-носа), то й узяв спочатку про весну говорити.

— Бач, — кивнув він головою на берест, на його позвишуване на хату гілля, де сиділи рядочком шпаки: — шпаки починають весну коханням... Та й усе знов ожило, наче тієї зими й не було ніколи. Усяке знає — і люди, й звірі, що така весна була торік і позаторік, що така й наступного року буде, а проте всяке їй раде, усякого солодка млість бере...

На хату видряпався попіднастий Лукіїн кіт і, стелячи по соломі хвоста, став підкрадатись до шпаків.

— Гай-гай, коте! Хоч ти й старий, а дурень: тепер шпак чує рух соломинки не то що...

Кіт стрибнув, шпаки з висвистом полетіли.

— Піймав облизня? Ех ти, дурнику, дурнику!

Тут із хати вийшла урочисто господиня Лукія й винесла в руках панові Козці на покуштунок парочку жайворінок, зразків обрядового печива, ті жайворінки означали польових пташок, що приспівують радісній праці сіяча-хлібороба. Лукія їх пекла, щоб продавати спасеникам біля церкви, бо саме був великий піст.

Статечний чоловік з превеликою втіхою попробував цього запашного печива.

— Про таку жінку, — мовив він, звертаючись до доброї господині, — можна так казати, як я щойно про весну сказав: хоч би сто раз куштував те, що вона дає, воно все смакує.

— Ніколи, — збула жартом цю панову Козчину мову заклопотана жінка, вельми рада приходіві й доброму настроєві свого приятеля, бо такий настрої у нього тепер не часто буває: — там піч.

І її підтикана запаска майнула в хату. А пан Козка з приємністю дожовував жайворінок, не мавши й найменшої підозри, що, може, в тому тісті й приворотне дання запечено.

Одна шпаківня була готова, й Каленик, приставивши драбину, поліз її чіпляти. Шпаки, що знов понасідали були

на гілки, замахали швиденько крильми, немов чорні млинки завертілись, і полетіли.

— Еге, весна, — повів далі мову пан Козка, як Каленик ізліз додолу. — Оце саме тепер, весною, найзручніше було б тобі, козаче, зробити те, що я раджу. Тепер уже — якщо тому правда, що ти кажеш, що дівчина за руки тебе хапала, — є в нас повною мірою й друга передумова силогізму любови: дівчині ти до мислі. Отже, справа тепер тільки за тобою, за твоєю сміливістю. Женись — якщо не хочеш залишитись таким безпритульним заволокою, як оце я. Старість надходить, а в мене ні хати, ні до хати... Так як же, хлопче? Га? Чи шукати вам попа? Я б вам, кажу, з милим серцем допоміг.

Верхня Каленикова губа, засіяна вже чорненьким мачком молодого вуса, затремтіла, а густа червонява залила обличчя. Дорога це була його мрія, тільки ж нелегко її здійснити!

А пан Козка, прихилившись до нього, загомснів пошепки:

— Бо мені вже однаково випадає звідси тікати. Скажу тобі секрет: поручився я за пана Мартина тим, що підписався Борсукові на послушення — як він не віддасть боргу після Великодня. А він же, напевно, як і ти знаєш, не віддасть. Тож дурень я був би, щоб залишатись у Борсука в рабстві. Тепер єдиний для мене рятунок — тікати на Запоріжжя. Тільки ти, козаче, про цю мою справу не кажи нікому, про неї навіть пан Мартин не знає, — закінчив схвильовано, аж якісь плями виступили йому на виду.

— Ну, так як? — ще раз перепитав.

Але на це панове Козчине питання Каленик не міг ствердно відповісти: силогізм — не завжди те саме, що й життя. Силогізм був уже готовий, а справа викрадення й не почата. Для цього ж насамперед треба умовитися з Мотрею, а він же ще й слова їй про своє кохання не сказав, тільки дивився закохано.

Ні, не міг він ще на це питання відповісти...

... А тим часом весна йшла потужно далі. Найкраща весна була в садку. Налиті вже весняними соками ніжні гілочки й брості яблунь та вишень запахли гіркуватим смаком зелені; повними пучечками стали розпукуватись ті брості, і з них полізли голівки білих та білорожевих пуп'янків, як краплі густих вершків. Зацвірінькали презавзято горобці, цілими зграями носячись понад верховіттям та падаючи в спорзній боротьбі на землю. Затуркотіли в гіллі горлиці, голубливими людськими голосами обізвалися. Все загомоніло, а як не загомоніло, так відчуло споконвічну силу, ос-

нову всього життя на землі — потяг до кохання. Тисячі й тисячі разів це вже казано, але хай буде ще один раз це повторено — якщо це істина. А може, хтось скаже: ні, це не так? Тоді хай перевірить свою власну придатність до життя!

У всякому разі Каленик Чорнієнко жив цієї весни так, як ото вище сказано. І брости розпуклі, і ніжні липучі листочки, і туркіт горлиць, і гороб'яча цвірінькотнява, і навіть торішнє листя під ногами, що гниттям пахло, чаєм, — усе відгукувалось йому в грудях солодким відгомоном. Йому здавалось, що весь цей оновлений світ дивиться на нього широко розплющеними очима... Мотриними очима...

З садком, як відомо, в Каленика були зв'язані найкращі спогади, з минулого літа спогади. Тепер він сподівався здобути в садку ще більше — зустрітися з Мотрею насамоті, віч-на-віч і, нарешті, поговорити. Отож він раз-у-раз туди й навідувався. Аж Лукія звернула була на це увагу, та ще й подумала, що він хто-зна-й чого туди вчащає. Але він не того туди ходив: приходив, ходив полід вологими від весняних соків деревами, зривав молоді листочки і м'яв їх нервово в руках. А в неділю то звідти, з садка й не виходив. Його шукання зустрічі в садку була тепер єдина стежка для нього, бож півча в піст не співала, і там він Мотрі не міг бачити.

Але Мотря в садок не виходила: одно те, що не знала про це чекання, а друге — було ж там ще не так і гарно, подекуди сиро й мокро.

Але ні в кого немає такого терпіння, як у закоханих!.. Здається, тут знову сказано не зовсім нову істину, або краще сказати — стару, як світ. Хай буде й так, — алеж чи то доганна річ повторювати будь-яку істину? Тим більше, що Каленик, кінець-кінцем, таки побачив свою кохану!

Спочатку, правда, не в садку, а в півчі перед Великоднем, як училися співати «Христос воскрес». Ну, й у церкві на самий Великдень. Але вирішне побачення сталося таки в садку.

Ясного й теплого дня випурхнула вона з двору, як та пташка легкокрила, в блакитній, як небо, корсетці, з цілим вихором стрічок за плечима, а одна стрічка обтягала обручиком її ясне чоло. Ішла своєю вигинистою ходою. Обережно роззиралась довкола, ніби вийшла до когось крадькома. Стала під гіллястою яблунею, поклала руку в повнім вишиванім рукаві на низьку її гілку й стала в якійсь наче задумі погойдувати її, і це теж зраджувало її неспокій, хвилювання.

Лапато-розквітле гілля, що було над нею, обмаювало її обличчя й голову білорожевим цвітом — як пишнє віяло — обмахувало голову казкової царівни...

Захватне, чарівне видиво!

— Горлице моя! — прошепотів украй зворушений парубок. — Яка ж ти... яка ж ти...

Йому бракувало слів для висловлення свого захвату, його серце заважало тому вислову.

Горлиця на високому ясені, десь угорі, затуркотіла дужче, лункіше, перелетіла через окраєць видного поміж верхівіттям блакиту — й затуркотіла. Над самісінькими Калениковими вухами гули бджоли, шукаючи меду в квітах яблуні, солодкий дух того цвіту паморочив...

Але сердешний парубок і тепер не здобувся на якийсь почин, щоб наблизитись до Мотрі, щоб сказати те, що вже пекло його — не боліло, а сама Мотря за деревами його не бачила, та й дивилася кудись-інде, не в його бік. І знов його, безпорадного, опанували мрії: от вона, Мотря б то, відчує серцем його присутність у садку, а тоді повернеться в його бік і піде з розплющеними, але небачучими, як у сноходи, очима прямисінько до нього, торкнеться рукою до його руки (як тоді на криласі), пригорнеться до нього... притулиться щокою до його щоки...

Каленик стенився від щастя. На гілку сів з розгону якийсь птах, і та розколихана гілка залескотала йому в щоку.

Розбурканий із мрій, Каленик розплющив очі й глянув туди, де мала бути жива Мотря, — глянув і мало не зімлів: з левади до Мотрі йшов... Петро Китиченко.

Увічу бідоласі заплавали великі кола, усе навколо почало двоїтись, і сама Мотря роздвоїлась, тимчасом як насправді мало статись трохи чи не з'єднання двох постатей... у поцілунку. Справді, як тільки Китиченко зблизився до Мотрі, а та ступнула, кинувши свою гілку, йому назустріч, Китиченко нахилився до її обличчя, щоб поцілувати.

Тут Каленик украй сторопів і, наче його що турнуло вперід, вискочив із-за свого дерева та як крикне:

— А я, Мотре, батькові скажу!

Гукнув — і вмовк. У голосі йому забриніли сльози, стояв, не прибираючи, як далі бути. А ті, Мотря б то й Китиченко, заскочені отак несподівано, й собі в першу мить поторопіли були, кинулись одне від одного. А потім того Китиченко розчовпав, що сталось, та до Каленика:

— Що ти скажеш, дурню?

Та поміж ними вмить стала Мотря.

— Не вигадуй, Каленику: він у справі прийшов.

А потім штовхнула злегка Китиченка в плече й сказала:

— Іди собі, Петре...

І той, лупнувши на Каленика, як вовк, очима, пстят назад у леваду. А Каленик дивився на них обох крізь сльози, як крізь дощ, і гірко думав:

— „Хіба ж цілуються, як у справі приходять?!”

Коли Китиченко зник за вербами, Мотря підійшла до ліски, що робила межу між двома садками, й покликала негolosно Каленика:

— Іди ж сюди... до мене...

А як Каленик слухняно підійшов до тієї ж ліски, Мотря раптом узяла його за руку й ніби жартома — як це вона й з іншими часом робила — потягла його до себе так, що він мусив переступити ліску. Приголомшений парубок аж нестямивсь від щастя: кілок ліски, що за нього він ухопився був другою своєю рукою, облік його, як розпечене залізо. А Мотря вже пекла його, чарувала поглядом своїх карих, як горіхове зерня, очей.

— Чи я тобі подобаюсь, Каленику? Га? — взяла допитуватись. — Ну, кажи бо!

Поводилася із сміливістю, мало що й природною як на молоду дівчину. Тільки ж не забуваймо, що вона була не лише молода, а й багата, а багаті ж дівчата звичайно бувають і сміливі.

Та раптом Мотря, стріпнувшись усім тілом, лапнулась рукою за шию.

— Ой, моя ненько, — скрикнула злякано, — щось за комір полізло, мобуть, гусінь... Подивись, Каленику... Ой!

І спантеличений парубок шарнув рукою по її гарячій шії, поїд пишною косою, де намисто, стрічки. Від цього дотику він увесь затрусився, голова йому повернулася.

А Мотря, ніби ненароком, пригорнулася до нього близько.

— ... Я отоді на грушу лазив, щоб тебе в вікно побачити, — сказав несподівано й щиро Каленик.

— То ти мене любиш? Еге?

Казала, а сама й очей не зводила з парубкових чорних брів, з його, справді, не абиякої вроди, — волоської чи якої там.

— Чого ти такий несміливий, Каленику? Чи ти й з іншими дівчатами такий, як зі мною? Ніколи й не обізвешся! Чи ти гордий, козаче?

— „Гордий, гордий, — жалатало в прудях Каленикове серце, — я б з тобою гомонів без угаву, та горе моє: я бідний, а ти багата”.

— ... Любиш мене, еге? Чи ти й справді хотів би повінчатись зі мною, як про це казав мені один школяр?

— А Китиченко? — зірвалось мимохіть ревниве слово в Каленика з уст.

Мотря зробила губами такий вираз, немов вона плювала на Китиченка.

— Отак я його люблю, — сказала.

І закохане парубкове серце поійняло віри, бо закохане серце — це половина другого серця — Мотрино серця, і йому вже без тієї другої половини ніяк було жити. Отож він, Каленик, тепер і взяв оповідати Мотрі про той плян, що його підказав йому доброзичливий дидакал Теофан Козка, згадав і про Лісовського, як той викрав свою кохану. Мотря аж не тямилась від цікавості, раділа, мовляв: „Он яка я — мене люблять, люблять, люблять!”

О, ненаситне серце жіноче, всіх би тобі покорити!

Але саме тут, як на зло, з двору почувся голос старої Борсучки — дочку кликала.

— Мати, — прошепотіла по-змовницькому дівчина і, пригорнувшись ще раз до парубка, побігла нагору. Відбігла трохи. а тоді обернулась іще раз і зробила такий рух і вираз, що означав: „А на Китиченка я плюю”.

А потім зникла між деревами, і вже з двору добувся голосний її спів:

Стелися, барвінку, низенько,
Присунься, козаче, близенько...

А Каленик ще довго стояв на тім самім місці, виповнений щастям ущерть. Тільки в голові йому зринала якась непевність — чи добре він робить, що йде за порадою пройдисвіта Козки? Той дидакал Козка сьогодні тут, а завтра десь-інде! Чи не краще було б підлеститись до Мотрино батька? Адже він простив йому „грушу” за те, що перестеріг перед школярською крадіжкою курей.

А втім, Мотря його любить, і якое воно буде...

XX

І, певно, буде дуже того Бог карати,
Хто злої жони, як шапи, не вмів
на узді тримати.

Климентій Зиновіїв.

Дяк Крутяк докладав усіх сил, щоб спіймати дидакала Козку на спросному гріху та здобути „лице”. Та через те, що циганчині чари, мабуть, не дуже на пана Козку подіяли, він тримався останнім часом від Лукії Паляниччихи осторонь. Більше й далі бував у Зигмунда Корна, як у своїх старих приятелів. Тоді Крутяк поклав собі діяти з тим, що його від Маріули здобув. Зустрівши якое Мартина Паля-

ничку, він запросив його до шинку на чарку оковитої. Пан Мартин, зрозуміла річ, не відмовився від такої ласки.

Правда, спочатку він завагався був, бо це був неділішний ранок, і він ішов до церкви, як воно й личило статечному цеховому братчикові. Та дяк Крутяк запевнив його, що після того як задзвонять на „достойно”, можна вже їсти й пити. А його ж Лукія „вигнала” з дому досить пізно, і оте подзвіння він почув уже в дорозі. Ну, а коли церковна людина — дяк каже, що вже можна пити, то чого ж відмовлятися?

Надворі було тепло, соняшно (весна ж була вже в повному цвіту), та те, що вдарило Мартинові у шинку в ніс, було багато приємніше за надвірні весняні пахощі: то був дух доброї горілиці.

Жадібно потяг носом зголоднілий чоловік цей бадьорий запах. А як до їхніх послуг миттю з'явився зарослий віниччям борода шинкар Лейба, то Мартин зразу ж переконався, що той запах — не якась там мана, а цілком жива можливість. Та й дяк Крутяк привів його сюди не для чого як для частування, хоч і неясно було, що в того дяка було на думці, він же ніколи цього раніше не робив. Але, як відомо, Мартин Паляничка ніколи не задумувався над причинами там, де можна було випити.

Посідали біля залитого сонцем столика, над їхніми головами, в тому соняшному яскрінні, зашелестіли крильцями веселі весняні мухи, а перед їхніми носами вродились умить чималі кухлі з горілкою.

Сьорбнули по разу — і зразу стало в кожного веселіше на серці й душі. Крутяк був цим разом із Мартином дуже ввітливий. Витягав до нього свою півнячу довгошию голову, робив долонями в повітрі перед Мартиновим обличчям такі рухи, ніби гладив ними. Але говорив чомусь притише-ним голосом, оглядався на Лейбу, чи той не прислухається. (У шинку нікого, крім них, не було).

— Слухай сюди, пане Мартине! — так почав хитрий Крутяк. — Я розповім тобі цікаву гісторію про жінку батька Богдана. То була та ляшка, що, либонь, через неї скоїлося було все, і, між іншим, саме визволення України з-під неудобносних обид лядських. Батько Богдан відібрав її в ляхів і зробив гетьманихою всієї України...

— Еге, — відгукнувся на це Мартин Паляничка і сьорбнув удруге, бо слина так і котилася в роті. — Горілиця — як мед.

— ... Чи треба жінці більшого щастя? — вів далі свою мову дяк Крутяк. — Жити б та Бога хвалити... та великого славутнього мужа любити! Отже, ні, підневідив її дідько на

зраду. Коли батько Богдан був у війську, вона злигалася з паничем, не таким значним, але молодшим.

— Еге ж, — обіззався знов Мартин. — Будьмо! — кивнув головою, щоб пити свого кухля до дна. — Налигачем проклятушу бити, ких-ких-ких...

— Ні, батько Богдан інакше вчинив. Довідавшись про зраду, послав гінця до свого сина Тимоша з наказом повісити зрадницю. І Тиміш повісив обох на воротах.

— Котюзі по заслугі. Будьмо ж здорові!

— Повісив, кажу... Але чи тобі, пане Мартине, не втямки, до чого це я веду мову?

— Анітрохи, — сказав безтурботний чоловік. — Та, як правду мовити, не хочу й знати. Пиймо краще...

— А це я до того, — невгавав підступний дяк, — що ти, пане Мартине, опинився в становищі батька Богдана.

— Далеко куцому до зайця, — потульно мовив пан Мартин. — Ких-ких-ких...

Тоді лихий чоловік прихилив свою руду чуприну (її з вікна осявало сонце, у ній заборсувались мухи) Мартинові до вуха й засичав гадюкою:

— Твоя Лукія зраджує тебе з отим заволокою Козкою. Пригрів, пане Мартине, гада!

— Ов? — роззявив приголомшений Мартин рота. — Як то?

— А так, як це звичайно жіночки роблять: у гречку стрибнула. Маю про це достоменні відомості від циганки Маріули...

І розповів усе, що йому Маріула розказувала.

Агу, ця новина зірвала Мартина на ноги, він навіть шапку був зопалу забув, дяк Крутяк мусив його доганяти, щоб ту шапку віддати. Чи треба казати про те, що й від випитого нічого в нього в голові не залишилось? Біг додому страшенно лютий, зуби й кулаки стискав, хоч ще й не знав, що він тепер із своєю жінкою зробить. Але мав щось страшне зробити! Страшне... жахливе...

Лукія не сподівалася ані найменшого лиха, прибирала в хаті й чекала з церкви чоловіка, щоб мирно ради святої неділі з ним пообідати. Мугикала собі потиху навіть пісні, либонь, церковної...

— Знаєш, хвойдо, що батько Богдан зробив із зрадницею-ляшкою?! — скричав Мартин не своїм голосом, ускочивши до хати. — Знаєш, сяка-така?

Статечна жінка, почувши з чоловікових уст горілчаний дух, подумала була, що це він по-п'яному химери погнав, і вже хотіла гримати на п'яницю, що „нажерся” ради великого свята, але потім, наче її щось у голову стукнуло, все

зрозуміла. Нечисте сумління її зрадило. І хоч була проти дрібного на зріст чоловіка, як гора, але тепер з переляку аж позеленіла на виду, за мить постарілась на багато років. Ув один черк уявила тепер, як вона може лишитися без чоловіка, без голови, без господаря. Бо хоч Мартин і до господарства сливе не вкидався, та за ним вона була господиня, а без нього буде ніщо. Та й цех же стояв за ним.

А Мартин захлинався від гніву, присікався до переляканої жінки, як не вдарить, страшно підступав. Не можна було б тепер і подумати, що це колишній предобрий, плохий чоловік, що весь вік їй під ніжку грав і в усьому її боявся.

Налякана жінка, бачивши свою загибель, почала всяково відбріхуватись, навіть у плач ударилась. Та пан Мартин хоч у душі й подобришав від цього, зовні далі вдавав, що не йме віри її словам. Відчував він, либонь, навіть якусь насолу від великого жіночого приниження і, щоб якнайбільшу їй зневагу дати, поставив дику вимогу (і звідки в нього така жорстокість узялася?): щоб вона побила власноручно й принародно „того заволуку” (тобто Козку, що його він тепер не хотів і на ймення назвати) і так показала свою нелюбов до нього.

Нещасна жінка зойкнула, таке почувши. Взяла просити й благати розгніваного чоловіка і так, і сяк, та ба — капосний чоловік був невблаганний.

— Тільки тоді й повірю! — кричав.

— Бідна ж моя голівонька!

— Тільки тоді й повірю...

І сердешна жінка мусила з величезним болем у серці пристати на цю умову, мусила згодитись на те, що його й уявити важко, не то що зробити. Здається, трохи полегшувало її труднощі те, що в неї останнім часом з'явилась була підозра, що дидаскал Козка трохи чи не до „німкені” почав уже залицятись, а її зраджує. „Так хай же, мовляв, не буде ні їй, ні мені!”

Далі Мартин звелів жінці стати перед ним навколяшки й просити в нього вибачення. Нещасна жінка мусила й це вчинити. Тільки після цього господар хати й законний чоловік жінки-зрадниці Мартин Паляничка пішов на мир, сів до столу й, зробивши владний рух рукою, наказав:

— Ну, а тепер давай обідати! Та перцівки до справи давай, а не якоїсь там водички! Чуєш?

Того ж таки дня пан дидаскал Козка був би й наразився на приготовану для нього від підступного Крутяка небезпеку, бо хотів був по відправі піти до Паляничок. Але в

останню хвилину, як він уже збирав партеси й у церкві не лишилося нікого, до нього підійшов схвильований Каленик і сказав, що вони з Мотрею сю ніч думають тікати, користуючись тим, що старих не буде вдома: поїхали до Китиченків на хутір гостювати.

— Оце так! Оце по-козацькому! — похвалив зрадуваний дидакал свого улюбленця. Він навіть на виду змінився, почервонів своїми плямами. Те, що він мав тепер зробити, захопило його сміливістю, нагадало колишні власні сміливі вчинки. Увічу йому засвітилися іскри відваги.

— Оце так! Докажемо ж тепер багатієві! Коли так, — не випадає мені гостювати, не піду до ваших, а подамся до Хмарок, щоб попа поєднати й усе приготувати. А ви вночі прибувайте...

І він пояснив Каленикові, куди саме й як він має прибути з своєю молодію.

— Ну, з Богом! — сказав, відпускаючи порубка.

А Каленик увесь день опісля ходив як у сні. Вагання ще й тепер не кидалось його, але образ коханої дівчини, що теж не йшов з-перед очей, підбадьорював, кликав на таке героїство, як було в Лісовського...

Після отого першого „приторку” до коханої дівчини, до її шийки в стьожах, він ще раз бачив її, а те, що сталося тоді, було просто запаморочливе. Мотря вп'ялася йому в губи, хмелиною обвилася навколо його стрункої постаті. Яке він сказав їй про свій плян цієї вже ночі вінчатися, вона аж затанцювала... Це була якась несамоविта дівка, а він у тій завір'юсі чутив цілком був очманів, і тепер навіть не пам'ятав подробиць їхньої розмови. Знайшов у далекого від Борсука знайомого коні й воза...

А наступна ж ніч була, справді, чудовою нагодою, яка могла більше не повторитися. У гості ж поїхали не тільки Борсуки, а й Палянички, тільки ж ті й ті в різні, зрозуміла річ, місця, бож не можуть позикодавець і його боржник гостювати разом. Це таки вічна й непохитна правда.

Увечері, як уже зовсім смеркло, одягнувся Каленик у свій новий жупан, причепурився і, як уже готовий до вінця молодий, зайшов із садка до Борсукового двору, щоб потім попід лісою пройти до напільного борсуківського вікна. У те вікно Мотря мала подати свої речі й одяг. Через лісу з свого двору він побоявся лізти, бо ліса могла залущати й звернути увагу борсуківської собачні.

Серце парубкові так бурхливо забилося, коли він опинився в борсуківському садку, що він мусив притримати ходу, щоб прислухатись до того биття-тьохкання.

Заходила чарівна (особливо для закоханих!) весняна ніч.

Крізь чорне віття, що торкалося в темряві до його обличчя й рук, видно було в небі спокійно-мерехтливі зорі, зірки й зірочки. Але Каленик більше дивився собі під ноги, ніж на ті зорі, зірки й зірочки, — мусив дивитись, щоб не вскочити в халепу. Було на світі чимало й таких звуків-гуків, що до них можна було б з приємністю прислухатись. Десь на місті лунали парубоцькі співи, а в садках витьохкували завзяті солов'ї, і те тьохкання билосся луною аж у левадах. Один соловейко виспівував зовсім від Каленика близько, майже над самісіньким його вухом, — цей найдужче порубкові заваджав. Йому ж це тьохкання було тепер ні до чого, а через нього він міг не почути тих звуків, що могли загрожувати йому справжньою небезпекою на невеликій відстані від садка до борсуківської хати.

Отже, потрібна була якнайбільша обережність.

Розхиливши рукою гілки, Каленик помалу вийшов із гушавини і побрався вздовж ліси крізь торішню болиголову та реп'яхи. В одному місці під ногами в нього досить гучно луснула суха гілка — і він отерп на місці. Якимись недовідоми стежками цей лускіт дійшов, мабуть, до двору, бо там гавкнув собака і вибіг, гавкаючи, в напрямку до левади. За ним кинулись інші. Слідком за цим почувся Грицьків голос і свист: очевидячки, він свистів з порога своєї хати.

Каленик присів у бур'яні й почекав, поки вщухне тривога. По якомусь часі, справді, все стихло, собаки заспокоїлись і вернулись у двір. Каленик чув, як один із них, якийсь басило, голосно позіхнув, ще раз гавкнув, уже, либонь, для власного заспокоєння, і ліг, мабуть, на попільнику.

Знову голосніше затьохкали солов'ї, залящали на всі заставки: і ось тут, і он там, і ще десь. На цілу октаву нижче сонно кумкали десь у леваді жаби.

Тоді Каленик підвівся на ноги та й пішов ще обережніше далі, ступав навшпиньки. Хоч жагуче бажання швидше торкнутись до руки коханої дівчини, бути близько біля неї, почути її „змовницький” шепіт примушувало його поспішати з усієї сили.

— „Тобі, мабуть, і ждати набридло, моя люба?” — трепетно думає парубок. — Я йду, йду... лечу до тебе, мое серденько...”

Нарешті він таки дійшов до хати і, затамувавши дихання, обережно пошкрябав у шибку. Пошкрябав — ніякого відгуку, вдруге це зробив — анічоґісінько, тільки ніби якась тінь безшелесно майнула в темній середині хати. Тоді він, подумавши, що цього шкрябання в хаті не чутно, уже постукав пальцем. Раз, удруге...

Коли це враз як не стрибоне до нього з-поза хати здо-

ровенна біла, видна й у темряві купа, собайла, а за нею інші. Гавкіт, валування...

Думати довго ніколи було, і Каленик кинувся мершій до ліси. Та поки він на тую лісу стеребився, котрийсь собайло встиг ухопитися зубами за полу його жупана, і тільки добрий удар підкованим закаблуком змусив його пустити.

Через хвилину був Каленик уже в себе в хаті, лежав на полу, прислухаючись до лементу в Борсуковому дворі. Не міг піти навіть до хлопця з кіньми, думав тільки, що він догадається й сам поїде геть.

А пан Козка чекав молодих у Хмарках аж до ранку. Він зрозумів, що сталося щось непередбачене, повернувся до міста й зайшов до Каленика. Каленик саме сидів коло вікна й хапливо зашивав розпанахану полу свого жупана.

— Що це ти, козаче, ради неділі заходився шити? — мовив пан Козка, увійшовши до хати.

І Каленик розповів йому все, як воно було, а невдачу пояснив здогадно тим, що Мотрі, очевидячки, щось перешкодило.

— Ні, — покрутив головою розчарований пан дидаскал і глибоко задумався. — Тут, голубе, щось не так. Тут, либонь, не без злої волі. Якщо дівка щиро захоче тікати з коханим, то їй ніякі перешкоди не страшні. Здається мені, козаче, що в нашому силогізмі любови ми допустилися предметової помилки, тієї помилки, що її Аристотель називав прямою помилкою випадковости. Щоб ти зрозумів це, я поясню на прикладі. Якщо сказати, що сьогодні ми їмо ту яловичину, що вчора купили, а вчора ми купили несвіжу, з хробаками яловичину, то вийде, що ми їмо хробачливу яловичину. Отже, тут буде помилка в випадковій хробачливості яловичини (бо звичайно такої яловичини не продають). Отак і в нашій пригоді: Мотря — дівка з усіма притаманними дівкам властивостями, але ми, будуючи силогізм, спустили з уваги те, що вона багата (несвіжа), а це на дівочій природі таке ж випадкове, як і на отій яловичині хробаки. Вибачай тільки, голубе, що я гарненьку дівчину до такого негарного прирівняв. Мені й самому прикро, що я такої елементарної помилки допустився. Вивчав логіку в Могилянській академії — і отакої помилки не передбачив. А для тебе, козаче, це вийшло так, як у тій пісні співають:

— Ой чи чула, дівчинонько, як я тебе кликав?

— Ой хоч чула, хоч не чула, — не обізвалася...

Помовчав трохи, а тоді забалакав знов:

— Скажи ж хоч, як вона тобі сказала...

— Сказала: „Буду твоя, як зумієш мене взяти... як прийдеш до вікна...” Я ж їй розповів про Лісовського...

— То вона з тебе посміялася, дурню! — вихопилося з уст статечному чоловікові терпке слово. — І з мене через тебе. Як не пиріг, то й не пирожиця...

І з тим словом пішов із хати. А Каленик і собі спалахнув та й гукнув навздогін образливе:

— Не пиворізові мене вчити!

XXI

Про вмерлого добре говори,
а ні, то мовчи.

Нар. прислів'я.

Чутка про „розбишак”, що добувались уночі до Борсукової господи, була б звернула на себе увагу всього полкового міста, але її забила інша подія: тієї ж ночі нагло помер полковник Солонина.

Про смерть довголітнього полковника загомоніли всі — багаті й бідні, старі й молоді, чоловіки й жінки. І всі жалкували, всі казали, що з нього був добрий полковник і неабияка людина. Багаті — такі, як Борсук, — згадували його полковницьку ласку, а бідні... не годилося ж поганого про небіжчика говорити, як це сказано в одній народній приказці. Мав причину жалкувати за померлим полковником і пан дидакал Теофан Козка. Дарма що пан полковник Солонина, вчинивши свого часу йому свою ласку, згодом зовсім забув про це. А як уже навмерті о. Саватій нагадав про нього, полковник навіть перепитав:

— Козка? Який Козка?

А нагадав про нього о. Саватій у зв'язку з тим звичаєм, що вмирущий повинен був давати останні розпорядження щодо свого майна — кому що з його добра має після його смерті перейти на власність. Сам о. Саватій одержав майже нову з полковницької голови рясичу шапку, а на долю дидакала Козки так нічого й не припало. А втім, тут могла бути й звичайна для хворого забудькуватість. До того ще про Козку й нагадано аж наостанку, після всіх численних родичів та приятелів, тобто тоді, як хворий був цілком уже цими справами замучений. Він, мабуть, радий був уже швидше вмерти, щоб спекатись настирливих спадкоємців.

Але сам добрий пан Козка пам'ятав його колишню ласку й відчував тепер щирий біль у своєму серці. Відмикаючи для подзвіння по вмерлому соборну дзвіницю, засмучений

чоловік, щоб тим смутком із кимсь поділитись, спитав шпитальну бабу Хіврю (вона сиділа на східцях, куняючи):

— Дуже, бабо, шкода пана полковника?

— Шкода, пан-дяче, дуже шкода, — зарюмала стара й, скористувавшись тим, що до неї обізвались, простягла до доброго чоловіка руку:

— Дайте, пан-дяче, щонебудь старенькій!

Ця недоречна жебрацька захланність старої так огнівила пана дидаскала, що він аж визвірився на неї:

— Хіба ти вже украй розум вистарила, що не знаєш, у кого можна просити, а в кого ні? „Пан-дяче“! Ех, ти, голово нерозумна!

Прикро йому було й те, що людина може так зістаритися, що її вже й за людину не можна вважати. А баба ж ще й зокола скидалася вже на якогось цвіркуна бездушного, висохла на сухарик, у якому вже ні людського розуму, ні чуттів не могло бути.

Після цієї „розмови“ з бабою смуток його ще більше поняв, перейшов трохи чи не в розпач. Будь-що-будь полковник міг йому ще при лихій годині допомогти якнебудь, а тепер і цієї опори вже не буде. А ворогів же ставало в нього дедалі більше. Крутяк, Хропаль, Борсук; навіть Каленик Чорнієнко, що для нього він стільки добра зробив, після останньої невдачі, мабуть, стане його ворогом. А він же ще й не знав про ворожість до нього його найбільших друзів — подружжя Паляничок, не передчував, яку підступність задумав проти нього добрячий Мартин Паляничка! Дяківські обов'язки тримали його на полковницькому дворі, він читав над небіжчиком псалтир, і це, либонь, досі рятувало його від лихої напасти.

На третій день після смерти померлого полковника ховали. Як умирав простий підданий або й козак, його звичайно без півчі ховали, дарма що саме такі люди й заслуговували на християнський похорон, зумівши за життя не розбагатіти; як умирав цеховик, його свій цех ховав, як умирав бурмістер — усі цехи, а як умер пан полковник Солонина, в його похороні взяли участь піддані й козаки, усі цехи, всі значні люди міста. А вже щодо попів та дяків, то їх з'їхалося хмара! Захарамаркали, загули, заспівали. Біля собору не можна було протовпитися. Труну везли на санях сиві воли, а навколо квітли різнобарвними шликами піші й кінні козаки. Пів сотні найзначніших цеховиків, товаришів золотої короги, їхали теж верхи на конях навколо своєї ясножовтої короги: усі в кунтушах яснозеленого сукна, рукава з вильотами закинуті назад, біля шовкових поясів прип'яті шаблі, на головах смушеві шапки з малиновими верха-

ми. За кінними йшла цехова піхота, а в тій піхоті, серед перепечаїв ішов пан Мартин Паляничка та його підмайстер Каленик Чорнієнко. На піхоті були кунтуші простого крою, але в усіх однакові (навіть у Каленика такий уже був). На чолі кожного цеху несли цехову короєву, а обабіч короєво йшло по двоє молодших цехових братів із довгими списками. Опріч того, перед кожним цехом несено по труні, вкритій дорогою пеленою, на знак жалоби.

Біля самої огорожі собору поперед волів з небіжчиком звідкілясь вискочила р'яба (жовто-чорна) свиня й задрала писок назустріч жалібному походу. Двоє наймоторніших верхівців налетіли на нахабу й загнали її нагаями безвісти.

А в цей час на цвинтарі пахли буйно-розквітлі дерева, буяло весняне життя, а вгорі шовковою блакиттю голубило очі небо.

Біля ями після співу й відправи соборний дяк пан Теофан Козка прочитав на жалібний погреб вірша, і ті думки, що їх він зримував, були, можна так думати, думками всіх присутніх, всіх тих, що стояли ближче й чули.

Ось ті прочуті та щирі рядки:

Жити віковично не дано нікому:
Умирає петьман, умира й сірома.
Живемо й не знаєм, звідки смерть з косою
Візьметься і стане в нас над головою.
Але жаль великий, що вмирають люди:
Жив на світі з нами і вже більш не буде!
Надто як була це ще й персона значна...
О, жорстока кожо, смерте необачна!
Твоя жертва нині над усі велика —
Славною скосила в нас ти чоловіка.
Був хоробрий воїн, краю оборона,
Пильний оборонець правого закону.
Сироти й удови його ласку знали,
Й пиворіза часом тішив він немало...

(Тут поблизькі слухачі зирнулись, посміхнулись).

Втратила Україна свого Ганнібала.

О жорстока смерте, ненаситне брало!

Останні слова пан дидакал проказав особливо голосно, із живим жалем у голосі. Одна нога його стояла на свіжій липкій глині, що з неї, за біблійним переказом, зліплено першу людину. Тим то й тепер попи співали: „Ти земля і в землю йдеш”. Жалібно співали, і під спів заголосили жінки, повіяло неземною скорботою. У самого пана Козки мимохіть викотилась із ока сльоза й застряла в глибокій уже зморщі.

Після цього вдарили з гармат, зокрема і з магістрат-

ських, що ними, за статутом, опікувався цілюрницький цех, і труну стали спускати на шматках дорогої тканини в яму. Вляли перші грудки на віко домовини. Ти земля і в землю йдеш...

Високо в небі над хрестами собору блискотіла білими верткими клаптиками голубина зграйка, налякана пострілами.

— Добре, domine, — моргнув панові Козці о. Саватій, що тримав у руці хреста, як булаву. — Opus bonum.

Вони обидва відійшли від ями, давши місце копачам, що швиденько її засипали. Ця похвала, як і весь очевидний успіх його вірші, зробили трохи радості засмученому чоловікові. Але в цю мить він не знав і не передбачав, що це був останній його успіх у цьому місті, а далі на нього мали спасти ганьба й безчестя. Катастрофа впала на його голову швидше, ніж будь-хто з його знайомих миг сподіватись, знаючи його неспокійну, пиворізівську вдачу й долю.

Коли вони з о. Саватієм та іншими значними людьми зблизилися до двору покійного полковника, де мали його поминати, тобто добрих трунків і наїдків після похоронної праці зажити, до цього гуртка підійшла швиденько, з добрим рогачилном у руках, Лукія Мартиниха Паляниччиха й, відвернувшись від пана Козки обличчям, з усієї сили огрїла його тим рогачилном по плечах. Раз, удруге...

Крізь рух будівель, веселих весняних хмарок, що застрибали йому від несподіванки ввічу, углядив бідолашний пан Козка за божевільною жінкою її чоловіка Мартина й запеклого свого ворога Крутяка. Нахабна одноока Крутякова пика зазірала через плечі людей і вочевидьки тишилася з його падіння.

— Отак... принародно?! — скрикнув сердешний чоловік, не знаючи, куди дівати очі від сорому.

— Щоб не пускав поговору, — промимрила Лукія Паляниччиха підказані, либонь, від чоловіка слова.

І ще раз замахнулася була, та її схопили чоловіки за руку. А побитий пан Козка кинувся мерщій між люди, а тоді в найближчий провулок, а там поза городами й до школи. Блискавично швидко зважив він небезпеку й оцінив становище. Йому була ясна якась причетність до цієї справи його ворога Крутяка, але, крім того, його сумніння підказувало здогад, що тут була й помста ревнивої молодиці за його після хвороби помітно виявлену байдужість до неї.

О жінки ніколи не прощають зради!

У школі нікого з школярів не було, і пан Козка, вхопивши огребом торбу з своїм скарбом — з книжками та взявши свого вірного супутника — костура, кинувся поза

городами ж таки в садки. Торби не завдавав на плечі, щоб зустрічні не зрозуміли, що він тікає. Звичайно, він не хотів ні з ким зустрічатись, але міг десь у левадах на когось випадково нахопитися. Швидко, напружено йшов, під шапкою в нього стало мокро від поту. Але, пройшовши трохи, він побачив, оглянувшись, неподалік знайому Каленикову Чорнієнкову постать.

— Слідкує чи що? — подумав стурбовано.

Звернув трохи набік, щоб збити з тропи можливу погоню; в одному місці навіть присів за загатою. Але потім знову пішов пришвидшеною ходою і незабаром опинився за містом.

Польовий простір війнув на змученого чоловіка вітерцем волі. Небо тут було блакитніше й ширше, ніж у місті. Суцільним дзвенінням стояло в повітрі жайворіняче щебетання-сюрчання: тюю-і... тюю-і... Висвистували гаврахи, гріючись проти весняного сонця.

Зідхнув глибоко волелюбний чоловік, жадібно хапнув на повні груди того чистого польового повітря, і знов сльозина з його очей скотилася на відпалу щоку, — сльозина, ознака великого зворушення. О, так, це було зворушення людини, що волю шанувала над усе — над статки-маєтки, над родинне життя, над скороминушу шану людську.

Зважував у думці пан Козка свої провини, бо розумів, що, справді, наприкрився в цьому місті вже багатьом. Але за винуватого себе не вважав. Хіба винна людина, що в житті тільки так можна здобути місце — зіпхнувши з нього іншого? Хіба можна втриматися людині при здоров'ю від любови з жінкою, хай би то була й приятелева дружина? Хіба можна змовчати, не сказати правди в вічі, як молодий парубок зробив дурницю?

Згадав і свій запис у магістраті, що ним він спробував був рятувати підупале господарство подружжя Паляничок.

— „Термін уже надійшов, — думав, — та Мартин і не думає боргу сплачувати”. Отже, ще й це примушувало його тікати світ-за-очі з цього міста. Не можна сказати, щоб він не каювся, що так учинив. Учинив під гарячу руч, в напівхворому стані, а тепер каюся.

Але йому вже посміхався простір заміського простору, майже відновлена незалежність і воля.

Ще раз зідхнув з полегкістю й пішов швидше. Ішов він невторованим манівцем, а обабіч яскріло жовте царство кульбаби, раннього весняного цвіту. В одному місці він навіть прихилився, щоб погладити рукою квітяний килим. Підвівшись, оглянувся назад: над віддаленим містом, над золо-

тими хрестами собору ще й досі блискотіли білі крапочки голуб'ячої зграйки.

Та поволі міські будівлі почали ховатись за горбом, а натомість спереду виткнулися тополі якогось хутора — як повтикувані гілочки нехворощі. Але й хутори поки що треба було йому обминати. Незабаром самітня постать пана дидаскала Козки почала губитись у безмежному просторі...

А по якомусь часі з міста вихопилось декілька верхівців. Вискочивши в поле, вони розділились і спочатку їхали в різні боки. Та невдовзі вони почали знов з'їжджатися з одне місце, бо всі, очевидячки, побачили далеку постать утікача. Умить обскочили його з усіх боків, і пан Козка впізнав серед них Борсукового Грицька.

— „Чому Грицько? А!” — зрозумів усе нещасний чоловік і поточився від раптової слабости в усьому тілі.

— Що, сказано мені назад вертатись? — спитався вголос.

— Назад, — похмуро звелів Грицько.

— Виходить, Борсуків підданий... Дожився, ех!

Верхівці пустили коней ходки, ескортуючи назад до міста нещасного пана дидаскала Козку. Гіркі тепер думки опали його голову. Спробував потішати себе тим, що його теперішнє становище таке, як колись було в деяких філософів. От великий Епіктет був раб, Ювенал — рабів син, Теренцій також був раб, а великий байкар Езоп хоч спочатку й був вільний, але потім теж, як і він оце, потрапив у рабство...

— „Але за те ніхто вже не посміє судити Борсукового підданого”, — подумав, згадавши пригоду з Лукією Палянничихою, образу її подружньої чести: Борсук має охоронну грамоту від пана полковника. Та й полковником, мабуть, тепер він буде, догоджав же царському бригадирові Кукушкіну. І в місті таку міць узяв, що всі його бояться.

Заспокоювало пана Козку й те, що ніхто з його ворогів не добув „лиця”, і на суд їм ні з чим показатись.

Раптом нещасний чоловік мало не скрикнув від обурення й гніву: до гурту під'їхав верхівець, що досі їхав оподаль, і це був... Каленик Чорнієнко. На Борсуковому коні охляп, довгі ноги мало не до землі. І в вічі своєму добродієві не дивиться. Аж тепер панові Козці все стало ясно. Це він, Каленик би то, гнаний почуттям рідности до Борсука через кохання до його дочки, втратив остаточно розум і сповістив багатія про його втечу. Він же тільки йому, цьому парубкові, казав про такий свій замір. У хвилину щирости сказав, а той оце так цю таємницю використав!

— „Як же жорстоко чуття знущається з нашого брата

— чоловіків!» — подумав з гіркістю. А вголос вигукнув, не здолавши стримати обурення:

— А хіба ти, Коленику, не чув, що Борсуківна вчора заручилась із Китиченком? Багатіям же з голяками не по руці.

Збоку ці слова видалися всім такими далекими від того, що діялось, такими недоречними, що дехто з хлопців, хоч і знали про ті заручини, подумали, що сердешний чоловік відбіг розуму з горя.

— Що таке, пане дяче? — спитався мимохіть Грицько.

А Каленик похитнувся на коні... Либонь, він таки справді про це почув уперше.

З «ХРОНІКИ ЖИТТЯ» МАНДРОВАНОГО ДЯКА ПАНА ТЕОФАНА КОЗКИ

У велику скруту я був попався, записавшись лиходієві Борсукові на послушення. Хоч я й далі дякував та навчав у школі, але муки мої були нестерпні. Я, що знав сцієнції, сиріч науки всякі, знав Сократа, Епікура, Епіктета й інших любомудрів, був рабом, як якийсь невіглас неписьменний. І за мною денно й нічно слідкували, ба й наглядом ходили Борсукові слуги, козаки та й уся влада міська, від нього підкуплена. Мій пан змушував мене писати листи й поези, компонувати супліки до царського бригадира Кукушкіна та інших значних персон, потайну мавши надію на полковництво.

Але я не міг примиритися з рабством і тільки чекав слушного часу. І той час надійшов, хоч і не скоро — аж восени. Після Семена Борсук справляв доччине весілля, віддавав її за Китиченка. Я знав про це заздалегідь і так зміркував, щоб скористуватися цією okazjiю для втечі. А щоб якийсь підхлібця, за ганебним прикладом Каленика Чорнієнка, зуспівши мене на втечі, не сказав моему панові (хай він буде тричі проклятий!), я підкупив за десять талярів жида Гершка і просив його допомогти мені. Сам Каленик, піймавши тепер у Борсуківни облизня, не мав, певно, охоти до її батька приподоблюватись. А Гершко мав мене вивести з міста разом з курми, їхавши того дня до Говтви на ярмарок.

Отож одного дня, як у Борсуковому домі аж гули музика та скоки весільні, я ліг у Гершків віз, а Гершко поставив на полудрабки клітки з курми, щоб так мою втечу заличкувати. А як він сів уже на передку, заджеркотів щось по-своєму і нокнув на шкапу, а віз рушив і застрибав на грудках, заки виїхав на гладенький шлях, я собі перехрестився більше в думці, як рукою (бож у тісноті й руки ніяк було повернути) і мовив: «Ну, цим разом — добрим часом!». На гладень-

кім шляху, що пішов трохи згори, Гершкова шкапина за-
трюхала, віз задеренчав, зачиргикав, підкидаючи мене, як
якийсь непотріб. Наді мною шкряботіли лапами кури, ку-
курікали молоді півники і трусився послід прямо мені на
голову та за комір. Але я лежав непорушно, дарма що від-
чував, що все тіло мені отерпло, терпів це заради свого ви-
зволу і виліз з-під тих кліток тільки тоді, як уже було ціл-
ком безпечно, як ми від'їхали далеко від міста. І хоч я, ви-
лізши з-під тих кліток, мало що й на людину був схожий
— у пір'ї, у посліді ввесь, — та до мене посміхалася тут ши-
роким простором воля... простором осінніх піль та далини
небесної.

Воле! Воле! Яке ти добро неоціненне! Кажуть, мовби
золотее... Ні, проти тебе золото — болото і твань...

Хоч була осінь і всюди стояло убоге биліє посохле, та
при світлі волі вона, тая осінь, показала мені кращою за
весну многоцвітну. Сухі поля, бачилось, весело іграли, ви-
блискуючи срібною павоттю бабиного літа. У небесній ви-
сочіні, що своєю чистотою аж очі різала, білими пелюстка-
ми поблискувала невеличка зграйка голубів, кружляючи над
видним здаля хутором, над виткнутими з-за обрію тополя-
ми.

Недалеко від того хутора подякував я Гершкові за лас-
ку, що мені десять талярів коштувала, та й чкурнув далі вже
сам, сказати б, як той заєць, що, прищуливши вуха, від
хортів утікає.

А по якомусь часі опинився я аж на Січі Запорізькій, а
там чесне товариство обрало мене на писаря військового.

Дяка Богові милосердному за цей порятунок, а матері
Січі навіки слава!

Поти моєї повісти. Амінь.

КІНЕЦЬ

КНИЖКИ ВАСИЛЯ ЧАПЛЕНКА

Красне письменство

- МАЛОУЧОК, збірка оповідань (1927 р.)
ПІВОРИЗ, історично-побутова повість (1943 р.)
НА УЗГІР'Ю КОПЕТ-ДАГУ, повість (1944 р.)
ЗНАЙДЕНИЙ СКАРБ, історично-побутова комедія (1944 р.)
ЛЮБОВ, збірка оповідань (1946 р.)
МУЗА, збірка оповідань (1946 р.)
УВЕСЬДЕНЕЧКИ, оповідання про дітей (1948 р.)
ЧОРНОМОРЦІ, історичний роман (I-ша половина — 1948 р.)
ІСЬКО ГАВА, віршована сатира (1949 р.)
У НЕТРЯХ КОПЕТ-ДАГУ, повість (1951 р.)
ЛЮДИ В ТЕНЕТАХ, сатирична повість (1951 р.)
ЧИЙ ЗЛОЧИН? — драма (1952 р.)
ПІВТОРА ЛЮДСЯКОГО, повість (1952 р.)
ЧОРНОМОРЦІ, історичний роман (цілість — 1957 р.)
ЗОЙК, збірка оповідань (1957 р.)
УКРАЇНЦІ, повість (1960 р.)
ЗАГИБІЛЬ ПЕРЕМІТЬКА, повість (1961 р.)
ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ, збірка п'єс (1961 р.)
ПІВОРИЗ, історично-побутова повість (нова редакція, 1965)

Наукові дослідження

- СОНЕТ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ, історично-теоретична розвідка (1929 р.)
УКРАЇНІЗМИ В МОВІ М. ГОГОЛЯ (1948 р.)
МОВА «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІ» (1950 р.)
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА, II ВИНИКНЕННЯ Ї РОЗВИТОК, т. I. (1955 р.)
МОВНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ (1956 р.)
ДЕЩО ПРО МОВУ, збірка теоретичних статей (1959 р.)
ПРОПАЩІ СИЛИ, історично-літературне дослідження (1960)
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА, II ВИНИКНЕННЯ Ї РОЗВИТОК, т. II, вип. I (1962 р.)
МОВНА ПОЗИЦІЯ І МОВА Г. СКОВОРОДИ, відбитка (1963).